

ЗМІСТ

Історія мови

1. **Гриценко С. П.** На роздоріжжі: запозичення чи питоме утворення..... 5
2. **Ткач Л. О., Прокопова А. Ю.**

Діалектологія

3. **Глуховцева К. Д.** Тавтологія в українських східнослов'янських говірках.....
4. **Поістогова М. В.** Суфіксальне творення назв полів з-під сільськогосподарських культур у східнополіському діалекті на загальнослов'янському тлі.....
5. **Сікора Г. В.** Високе функційне навантаження окремих приголосних фонем у сучасному львівському койне.....
6. **Юсікова О. В.** Із спостережень над динамікою архаїчних лексичних одиниць говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області.....

Діалектна фразеологія

7. **Глуховцева І. Я.** Символьно-культурологічний зміст лексеми *горобець* в українській мові.....
8. **Карлова Н. М.**

Граматика

9. **Кучер А. С.** Структура й функції парцельованих та приєднувальних конструкцій у сучасній лінгвістиці.....

Текст. Дискурс

10. **Беценко Т. П.** Концепт *воля* в українському народному героїчному епосі (думах).....
11. **Бобух Н. М.** Антонімічні лексеми в поетичному тексті (на матеріалі творів Олександра Олеся).....
12. **Гуменюк Н. Г.** Дискурс харизматичного лідера: інавгураційна промова Д. Трампа від 20.01.17 р.
13. **Найрулін А. О.** Запозичення в письменницькому епістолярію кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалі листів Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки).....
14. **Поповський А. М.** Живомовні елементи в поетичній збірці Д. І. Яворницького „Вечірні зорі”.....
15. **Тищенко Л. М.** Лексика поезій Якова Щоголева на тлі української лексикографії.....

Ономастичні студії

16. **Кравченко О. Л.** Денотати алюзій у назвах сучасних українських видавництв.....
17. **Флорінська С. С.** Статус зооніма в ономастичній системі української мови: функційний аспект (на матеріалі Кіровоградської області).....

Лінгводидактика

18. **Загороднова В. Ф.** Формування мовної особистості через публіцистичний дискурс.....

Відомості про авторів

ІСТОРІЯ МОВИ

С. П. Гриценко (Київ)

УДК 811.1/2

НА РОЗДОРІЖЖІ:
ЗАПОЗИЧЕННЯ ЧИ ПИТОМЕ УТВОРЕННЯ

В українському мовознавстві склалася традиція розглядати деривацію відповідних часових проміжків історії мови з позиції власне словотворення – використання словотвірних ресурсів, моделей словотворення, співвідношення активності їх застосування. При цьому лексикологічний аспект – формування засобів номінації – залишається на другому плані. Відзначимо, що опис словотворення з орієнтацією на окремі афікси на сьогодні дало цінну інформацію про шляхи формування лексикону, зокрема, про творення на різних часових зрізах дериватів із конкретними суфіксами: **-ець**, **-ник**, **-к(а)**, **-ок**, **-ость** [Майборода 1956, 1957, 1958, 1962, 1962 (2)], **-к(а)** [Токар 1959], **-ість** (< **-ость**) [Грещук 1981], **-ство** [Могильник 1980], **-иця** [Білоусенко 2002], **-ина** [Білоусенко 2009], **-ина**, **-чина** (**-щина**) [Білоусенко 2010] чи групою морфем: **-ання**, **-ення**, **-ств(о)**, **-ище** [Майборода 1957 (1)]. Вагомим джерелом інформації слугують також дослідження, присвячені історії становлення морфемного складу мови [Бевзенко 1960; Самійленко 1964], типів деривації, зокрема афіксального [Клименко 1973; Білоусенко 1993], конфіксального [Іншакова 1996; Качайло 2006], а також аналізу словотвірної системи (чи її фрагментів) окресленого часового проміжку [Гумецька 1958; Майборода 1957, 1962 (1), 1963; Чемерисов 1969; Клименко 1979, 1984; Карпіловська 1990; Воропай 2000; Меркулова 2007; Білоусенко та ін. 2010 (1)].

Дослідження шляхів змін лексичного складу української мови XVI – XVII ст. актуалізує словотворення на тлі інших засобів динаміки лексикону. Запозичення, як важливий чинник розвитку лексикону, пристосовуючись до мови-реципієнта, часто зазнає семантичних і формальних змін, утворює дериваційні гнізда. У багатьох випадках точно встановити момент деривації складно, оскільки похідні, зафіксовані в українських пам'ятках, мають точні відповідники в мові-джерелі. У такому разі можливе альтернативне розв'язання:

а) переймання мовою-реципієнтом лексеми-мотиватора разом із дериватом з мови-джерела;

б) творення в мові-реципієнті за спільною моделлю такого самого деривата, як і в мові-джерелі.

Віддати перевагу одному із зазначених шляхів постановки комплексу „твірна основа + дериват” можемо за умови відчутної різниці в часі фіксації дериватів обох мов, напр.: у гнізді з вершиною *гвалтовати*

(1566 р. [ІСУМ 7: 127 – 128]) / *gwaltować* (1455 р. [SSP II, 7: 526]) точні відповідники в українських і польських пам'ятках мають деривати:

гвалтити (1599 р. [Антирисис: 857]) / *gwałcić* (1424 р. [SSP II, 7: 526]),

згвалтити (1565 р. [МСТ I: 321]) / *zgwālcić* (1449 р. [SSP XI, 5: 352]),

гвалтовникъ (1544 р. [ІСУЯ: 638]) / *gwaltownik* (1443 р. [SSP II, 7: 527-528]),

гвалтовне (1538 р. [ALSS IV: 153]) / *gwaltownie* (1427 р. [SSP II, 7: 526-527]),

гвалтовность (п. XVII ст. [Різні проповіді: 276]) / *gwaltowność* (1561 р. [SP 8: 256]). Зауважимо, що лексема *кгвалтъ* засвідчена в українських джерелах на пару років раніше (*khwalt*, *кгвалтъ*, *квалтъ* 1388 р. [ССУМ I: 271]), ніж у польських (*gwalt* 1396 р., *gewalt* 1397 р., *gwalth* 1471 р. [SSP II, 7: 523 – 526]), що уможливило припущення про паралельний процес адаптації германізму *gewalt* в українській і польській мовах; а дериват *khwaltownyj* (1388 р. [ССУМ I: 271]) чи *кгвалтовный* (1388 р. [Акты I: 25]), імовірно, міг бути утворений раніше в українській мові, а згодом – у польській: *gwaltowny* (1449 р. [SSP II, 7: 528]). Стосовно окремих спільних дериватів можна припустити їх творення лише в польській мові, пор.: *згвалчене* (*zgwalcenie*), на що вказує словотворча модель, широко відома в польській мові та скромно представлена в українській, насамперед, у запозиченнях. В українських пам'ятках засвідчене адаптоване *кгвалтовно* (від пол. *gwaltownie*), *кгвалтомъ* 'насильно', а також усталені словосполучки *квалтовнымъ обычаємъ* 'насильно, силоміць' та *квалтовная вина* 'штраф за насильство', що можна оцінити як поступове розширення цього дериваційного гнізда в українській мові („мещане Луцкие, ... *кгвалтовно* втручаючи ся в sprawy духовные, ... пришедши мощно, *кгвалтом*, до церкви заложеня светого архангела Михаила ... // ... все з олтаря и с церкви Божое побърали” 1602 р. [АрхЮЗР, Ч. I, т. 6: 331 – 332]; „Жаловал намъ князь Кузма ... ѿ томъ, штож деи люди твои ... *квалтовнымъ обычаемъ* посегаютъ” 1543 р. [ALSS, IV: 365]; „а коли(ж) оубогыи бѣато(г) зове(т) о квал(т)ъ бѣаты(и) о то(т) квалтъ имее(т)ся очистити свѣ(т)кы алюбѣ имее(т) бытъ осѣуженъ *квал(л)товноюу виною*” XV ст. [ССУМ I: 271]).

Подібну ситуацію засвідчує гніздо з вершиною *жолнѣръ* (1389 р. [ССУМ I: 362]) / *żołnier*, *żoldnierz* (1500 р. [SSP IX, 8: 590]), у якому точний відповідник має лексема *жолнѣрство* (XVI ст. [ІСУМ 9: 174]) / *żołnierstwo*, *żołnierzstwo* (1444 р. [SSP IX, 8: 590]). Інші деривати утворилися на українськомовному ґрунті: *жолнѣрско* 'військово, перебувати у стані воїна' („п(н) нікифо(р) покиєвичъ ... за спасеніє своє *жо(л)нѣ(р)ско* слѣжачи в во(и)скѣ полско(м) принєсь и ѿ(т)далѣ злѣ(т) 100” 1630 р. [ЛСБ 1052: 1 зв.]); *жолнѣрскій* 'військовий, стосовний жовніра або йому належний' („въ томъ склѣпѣ розмаитыхъ шатъ єсть

жолнерскихъ ...” 1626 р. [Кир.Н.: 21]) і ‘військова служба’ („его милост *жолнеръскую* служивал” 1571 р. [АрхЮЗР, Ч. 8, т. 4: 131]); *жолнѣрская* ‘дружина жовніра’ і *жолнѣровичъ* ‘сина жовніра’ („бѹдѹчы на(м) в дому... Сѹфимѹи *жолнѣрское* и сѣна єє миха(и)ла *жолнѣровича*” 1612 р. [ЦДІАК, 221, 1, 57: 1]); перен. *небесное жолнѣрство* ‘небесне воїнство, ангели’ („часо(м) *нѣ(с)ного жлѣнѣ(р)ства* гетмано(м) и войска створителя // вѣкариею головны(м) называетъ” поч. XVII ст. [Різні проповіді: 287 – 287 зв.]).

Українські пам’ятки XVI – XVII ст. фіксують багато запозичень із суфіксом *-арь/-ярь* ← *-arjъ-*, що сягає германських мов, а далі – лат. *-ārius* [Бевзенко 1960: 108]. Зауважимо, що суфікс *-арь-* відомий з найдавнішого періоду (уже в Остромировому євангелії засвідчені деривати *винарь*, *мытарь*); його продуктивність із часом лише зростала, про що свідчать фіксації в лексикографічних працях [Олійник 1974: 37; Білоусенко 1993: 162 – 163]. Ураховуючи вибірковість як специфічну рису творення пам’ятками наявних у мові елементів, не завжди можна точно визначити час, а відтак і ймовірну мову-посередницю в дериватів і суфіксом *-арь-*: *виноградарь*, *лѣкарь*, *брагарь*, *бляхарь*, *крамарь*, *друкарь*, *шитыхарь*, *чоботарь*, *кройникарь*, *цеглярь*, *лихварь* / *лихварь*, *кукларь*, *вратарь*, *арендарь*, *грунтарь*, *рейментарь*, *аптекарь* та ін.; лише щодо лексеми *кобзарь*, пов’язаної зі специфічною реалією української культури, можна припустити творення на українському ґрунті за усталеною моделлю агентивів із суфіксом *-арь-*. Так само за цією моделлю утворене в українській мові *собакарь*.

За наявності спільних дериватів і моделей творення в українській і польській / чеській мовах складно однозначно визначити мову, де вперше утворено відповідний дериват; не виключене його постання одночасно чи в близьку епоху в різних мовах. Важливим інформаційним елементом для дериватів, зокрема із суфіксом *-арь-*, є хронологія їх фіксації в пам’ятках української мови та мовах, які могли бути джерелами запозичення, пор.: пол. *szynkarz* ‘шинкар, крамар’ 1445 р. [SSP VIII, 7: 592] – українські пам’ятки *шинкарь* (у варіанті *шинар*) ‘працівник чи господар шинку’ фіксують з 1656 р. [ЛРК: 78]; так само *sekłarz* ‘прислужник із міської охорони’ 1491 р. [SSP I, 4: 217] – *цыклярь* ‘слідчий’ II пол. XVI ст. [МСТ 2: 472], *szafarz* ‘той, хто має й роздає матеріальні блага’ 1403 р., ‘розпорядник, керівник маєтністю, домом, володар’ XV ст., ‘купець’ 1500 р. [SSP VIII, 7: 530] – *шафарь* ‘економ, ключник, управитель’ к. XVI ст. [АЮЗР II: 216], *grabarz* ‘землекоп, який рие могили’ 1396 р. [SSP II, 7: 481] – *грабарь* ‘тс.’ 1557-1558 рр. [Акты III: 78], *malarz, malar, maler, malerz* ‘художник, маляр’ к. XIV ст. [SSP IV, 2: 146] – *малярь* ‘тс.’ 1650 р. [АрхЮЗР, Ч. 3, т. 4: 486], *dragarz* ‘робітник солеварні’ 1363 р. [SSP II, 3: 177] – *дракгарь* ‘візник, фурман’ 1598 р.

[ЛСБ 1039: 9], *kucharz* ‘кухар, хто керує кухнею’ 1393 р. [SSP III, 6: 459] – *кухарь* ‘кухар’ 1552 р. [ОВЛЗ: 202].¹

Іншомовний суфікс *-арь-* у пам’ятках XVI – XVII ст. широко представлений і в питомих дериватах:

- відіменникових (*звіздар*, *звѣздарь* ‘астролог’, *больничарь* ‘той, хто лікував або доглядав за хворими в монастирському благодійному притулку’, *грошварь* ‘лихвар, кредитор’, *пударь* ‘майстер, який виготовляв дерев’яні предмети, посудини, бондар’, *печатар* ‘охоронець печатки’, *воротарь* ‘(сторож біля воріт) воротар, ворітник’, *ключарь* ‘той, хто оберігає ключі’, *золотар* ‘ювелір, золотар’, *игларь* ‘той, хто виготовляє голки’, *кожарь* ‘скорняк, кушнір’, *ситарь* ‘майстер, який виготовляв сита’, *свѣчкарь* ‘свічник (той, хто виготовляє і той, хто продає свічки)’, *димарь* ‘робітник, який топить з руди залізо’, *смолярь* ‘майстер, який виготовляв смолярський дьоготь’, *сідлярь* ‘хто виготовляє сідло’, *котларь* ‘особа, яка виготовляла котли’, *овчарь* ‘особа, яка доглядає овець’, *козяр* ‘козепас’, *пчоляр* ‘особа, яка займалася розведенням бджіл’, *свинарь* ‘хто доглядав за свинями’, *глинарь* ‘той, хто добуває глину, працює з нею’, *воцинарь* ‘воскобійник’ та ін.);

- віддієслівних (*лѣкарь* ‘лікар’, *тисарь* ‘майстер по дереву, тесля’, *писарь* ‘писар’, *пекарь* ‘пекар’, *косарь* ‘косар’, *плугатарь*, *пахарь* ‘орач, землероб, рільник’, *сѣчкарь* ‘той, хто ріже соломі’, *дударь* ‘той, хто грає на дудці, дудар’, *стударь* ‘колодязник’, *лилярь* ‘хто обмазує глиною хату’ та ін.), тим самим утворюючи гібриди.

Українські пам’ятки XVI – XVII ст. фіксують чимало готових дериватів із суфіксом *-орь-* (> *-торь-*, *-аторь-*, *-иторь-*): укр. *докторь* ‘лікар, доктор; учений’ (< лат. *doctor* ‘вчитель’); так само *фактор* ‘наглядач на сплавному судні’, ‘посередник у торговельних операціях’, ‘представник влади’ (< *factor* ‘майстер, творець’), *профессор* ‘наставник’ (< *professor* ‘учитель’), *фундаторь* ‘засновник’ (< *fundator* ‘засновник’), *каньтор* ‘співак, декламатор, кантор, соліст хору в католицькій церкві’ (< *cantor* ‘співак, музикант, декламатор’), *курсорь* ‘кур’єр, посильний’ (< *cursor* ‘кур’єр, бігун, вершник’), *аньтецессор* ‘посередник’ (< *antecessor* ‘попередник, очільник, викладач права’), *акьтор* ‘позивач до суду’ (< *auctor* ‘засновник, дарувальник, гарант, поручитель’), *администраторь* ‘правитель, намісник, заступник’ (< *administrator* ‘розпорядник, намісник’), *авдиторь* ‘член суду’ (< *auditor* ‘слухач, слідчий’), *асесорь* ‘судовий засідатель’ (< *assessor* ‘помічник’), *сукцессорь* ‘спадкоємець трону, власник маєтку, поміщик’ (< *successor*

¹ Зауважимо, що творення похідних з іншомовним суфіксом *-арь-* від запозичених основ тривало й у наступні періоди розвитку української мови [докладніше: Цимбалюк 1976; Безпояско 1987: 32; Білоусенко 1993: 163 – 168]; особливо активним творення від угорських, словацьких, румунських, польських основ було притаманне південно-західним українським діалектам, що, на думку Я. Закревської набуло статусу релевантної діалектної риси в словотворенні [Закревська 1976: 61, 70].

‘спадкоємець’), *протекторь* ‘опікун’ (< protector ‘страж, охоронець, захисник’), *поссесор* ‘власник, орендатор’ (possessor ‘власник, відповідач’), *виолаторь* ‘порушник’ (< violator ‘порушник’) [див.: Гриценко Монографія 2011]. Спільною ознакою цих дериватів є похідність від дієслівної основи в мові-джерелі. Зрідка зафіксовані відад’єктивні (*medius* ‘середній’ → *mediator* ‘посередник’ → *медіаторь* ‘тс.’) та відіменникові (*senatus* ‘сенат’ → *senator* ‘член сенату’ → *сенаторь* ‘член польського сенату, сенатор’) похідні.

Пам’ятки засвідчили також готові деривати, запозичені українською мовою з мови-посередниці, зокрема: іт. *cavalkata* → стп. *kawalkator* → укр. *кавалкаторь*; лат. *re* + *video* → лат. *reviso* → пзн.лат. *revisio* → стп. *rewizja* → стп. *lewizor* → укр. *левизорь*, *ревизорь*. Важливо такі запозичення відмежовувати від дериватів, утворених в українській мові за спільною моделлю, пор.: лат. *regerere* ‘вносити, реєструвати, записувати’ → супін: *regestum* → *regesta, orum* ‘список, реєстр’ → укр. *регистраторь*.

Зауважимо, що фіналі слів *-орь-* (*-торь-*, *-аторь-*, *-иторь-*) не завжди сприймалися як словотвірні афікси через відсутність основ-мотиваторів [Білоусенко 1993: 168], зокрема: *директорь* ‘маршалок сейму’ (< director ‘провідник, керівник’), *ректор* ‘керівник’ (< rector ‘правитель, керівник’), *спекулятор* ‘кат’ (< speculator ‘розвідник, охоронець, дослідник’).

Більшість запозичень XVI – XVII ст. із цим формантом збережені в сучасній українській мові. Словотвірний тип із суфіксом *-ор-* лишається продуктивним при творенні похідних від іншомовних основ і донині: *експедитор*, *репетитор*, *узурпатор*, *дозатор*, *калькулятор*, *оператор*, *конспіратор*, *організатор* та ін. [ССУЛМ, 64 – 65].

У досліджуваній період у пам’ятках засвідчено низку запозичень з іншомовним формантом *-атъ-*, значення якого чітко окреслене: ‘особа, яка виконує визначені функції’ (*адвокатъ* ‘повірений у суді, уповноважений у судових справах’, *кандидатъ* ‘претендент на посаду’, *прокуратъ* ‘повірений у суді, уповноважений у судових справах, адвокат’, *субделекгатъ* ‘судовий урядник нижчого рівня, намісник вибраного’, *номънатъ* ‘піднесений до сану, сановник, достойник’, *церемониатъ* ‘особа, яка стежить за дотриманням церемонії під час дипломатичних прийомів’, *лѣтератъ* ‘письменник, літератор’, *колегіат* ‘вчитель, педагог’, *лекгатъ* ‘посол’, *инфулатъ* ‘священник, який має право носити митру’) або ‘особа, яка належить до відповідної організації’ (*уніатъ* ‘католик’, *конфедератъ* ‘член політичного союзу, союзник’, *депутатъ* / *дептатъ* ‘член трибуналу’). У досліджуваній період відбувалося запозичення в українську мову готових дериватів, зокрема: укр. *адвокатъ* < лат. *advocatus* < лат. *advocare* (пор. також: лат. *advocator*); так само *прокуратъ* < *procuratum* < *procurare* (пор.: *procurator*); *номънатъ* < *nominatus* < *nominare* (пор.: *nominator*), *лекгатъ* < *legatus* < *legere*, *кандидатъ* < *candidatus* < *candidare*. Префіксальним способом

утворений від запозиченої основи дериват *субделекгатъ* < sub ‘під, біля, до’ + de (префікс, що позначав рух вниз) + legatus ‘посол, помічник командира’ < legere ‘збирати’; пор.: лат. legator ‘заповідач’. Це сприяло вичленуванню суфікса *-атъ-*, за допомогою якого творилися в українській мові нові похідні від запозичених основ, зокрема: *лѣтератъ* < лат. littera ‘буква, послання’ (пор.: лат. litterator ‘філолог, граматик’), *конфедератъ* < confoederare ‘пов’язувати договором’ (форма супіна відсутня), *церемониатъ* < ceremonia / cerimonia / caerimonia ‘святість, почитання, торжество, священнодійство’, *колегіат* < collegium ‘товариство, взаємодопомога, співробітництво’, *инфулатъ* < infula ‘символ святості, недоторканості’. Зауважимо, що в сучасній українській мові цей афікс належить до продуктивних, з його допомогою творяться похідні трьох типів: іменники, мотивовані назвами осіб; назви хімічних сполук; іменники, мотивовані предметним значенням (особи за належністю до організації, за місцем проживання чи народження, за ознакою володіння) [докладніше: ССУЛМ, 88].

Пам’ятки засвідчують поширення відіменникових і віддієслівних дериватів, утворених від запозичених в українську мову іменників та дієслів за допомогою афікса *-ач-*, який сягає давнього суфікса *-акъ-*, зокрема: *габа* → *габачъ*, *сурмити* → *сурмачъ*. Для частини дериватів не можна довідно встановити, чи творення відбувалося незалежно в українській і польській мовах за спільною словотворчою моделлю, чи було перейнято і твірну основу, і готовий дериват з іншої мови, наприклад, в українській і польській мовах існують: *бадати* → *бадачъ* (*badacz* → *badać*), *выбадати* → *выбадачъ* (*wybadacz* → *wybadać*), *тлумачити* → *тлумачъ* (*tłumacz* → *tłumaczyć*).

У досліджуваній період помітно збільшилася кількість дериватів, об’єднаних загальним значенням збірності та абстрактності з праслов’янським суфіксом *-ств-(-цтв-)* ← (*-ьств-/-<к>ч+-ьств-*); у багатьох випадках спостережено українсько-польську спільність ланцюжків „твірна основа → дериват”: пол. *ochędożyć* → *ochędożeństwo*, укр. *охандожити* → *охендожство*; пол. *żołnier* → *żołnierstwo* / *żołnierzstwo*, укр. *жолнѣръ* → *жолнѣрство*; пол. *zwyciężyć* / *zwiciężyć* → *zwycięstwo* / *zwicięstwo*, укр. *звѣтяжити* → *звѣтяжство*; пол. *szermierz* / *szyrmierz* / *szyrmirz* → *szermierstwo* / *szyrmierstwo*, укр. *шѣрмѣръ* → *шѣрмѣрство*. Надійно розмежувати запозичення з польської мови двокомпонентних ланцюжків і творення в українській мові від відповідних запозичених основ із спеціальним суфіксом практично неможливо: лише в окремих випадках спостережена відсутність у польських пам’ятках одного з компонентів ланцюжка, що може слугувати аргументом у визначенні мови творення відповідного деривата, пор.: пол. *zapaśnik* ‘ten kto walczy w zapasach’ (1471 р. [SSP XI, 2: 139]), укр. *запасникъ* ‘борець, воїн’ (1489 р. [Четья Мінея: 56]) → *запасництво* ‘боротьба, змагання, двобій’ (1627 р. [ЛБ: 11]).

В українській мові засвідчені похідні прикметники, утворені від іменникових іншомовних основ за допомогою суфікса *-н-*. Ці форми простежуємо в писемних джерелах XIV – XV ст.: сукномъ *брунатънымъ* пошита (1378 р. [Розов: 26]), *reczi kramnyje* (1388 р. [ZPL: 105]), *пгняжный* (1388 р. [Срезн. II: 1784]), *булатный* (80-ті рр. XIV ст. [Срезн. I: 192]), *моцною* рукою (1434 р. [Розов: 130]) та ін. У досліджуваній період зростає чисельність їх фіксацій завдяки кількості та жанровому розмаїттю пам'яток [Грищенко 1978: 145]. Зокрема, у пам'ятках XVI – XVII ст. засвідчена значна кількість прикметникових дериватів від іменникових основ із цим формантом, зокрема: *броварь* → *броварный*, *сигнетъ* → *сигнетный*, *ярмарокъ* → *ярмарочный*, *блвуть* → *блвутный*, *ганьба* → *ганебный*, *повага* → *поважный*, *увага* → *уважный*, *моць* → *моцный*, *майстеръ* → *мгъстерный*, *квасъ* → *квасный*, *мгъзеръ* → *мгъзерный*, *мушкетъ* → *мушкетный*, *мелодия* → *мелодийный*. Низка дериватів цієї моделі була запозичена в українську мову в готовому вигляді: *єдвабъ* → *єдвабный* (пор.: пол. *jedwab* → *jedwabny*), *оксамитъ* → *оксамитный* (пор.: пол. *aksamit* → *aksamitny*).

У творенні прикметників XVI – XVII ст. для передачі належності широко вживаним є суфікс *-ов/-ев-*, який долучався до твірних основ як питомих, так і запозичених, наприклад, прикметники іншомовного походження, утворені за допомогою суфікса *-ов-*: *митрополит* → *митрополитового* (1556-1561 рр. [ПЄ: 322]), *римар* → *римарового* (1584 р. [АЖМУ: 63]), *синод* → *синодовий* 1599 р. [КлОстр: 220]); серед похідних від іншомовних основ прикладів із суфіксом *-ев-* не виявлено. За допомогою цього форманта в українській мові утворені деякі прикметники, які позначають 'виготовлений (зроблений) із речовини, названої твірною основою', яка є іменником, зокрема: *дактиль* → *дактиловый*, *буракъ* → *бураковый*, *брантъ* → *брантовый*, *киръ* → *кировский*, *табинъ* → *табиновый*, *буркателя* → *буркателовый*, *буратикъ* → *буратиловый*, *єдвабъ* → *єдвабовый*, *рижъ* → *рыжовый*, *шовкъ* → *шовковый*, *куфтеръ* → *куфтгровый*, *юхта* → *юхтовый*, *мухояръ* → *мухаеровый*, *бейберекъ* → *бейберековый*, *алтабасъ* → *алтабасовый* / *алтембасовый*, *гвоздика* → *гвоздиковый*, *пастырнакъ* → *пастырнаковый*, *финикъ* → *финиковый* та ін. Активність використання відносних похідних прикметників посилювало переймання аналогічних похідних з польської мови, зокрема: *фалюндышовый* ← *falendyszowy*, *гарусовый* / *гарасовый* ← *harasowy* / *harasowy*, *канавацовый* ← *kanawacowy*, *колтрышовый* ← *koltryszowy*, *бархановый* ← *barchanowy*, *кармазиновый* ← *karmazynowy*, *атласовый* ← *atlasowy*, *мухаеровый* / *мухояровый* ← *muchaerowy*, *цвилюховая* ← *swelichowy*, *буриштиновий* ← *bursztynowy*.

Серед похідних прикметників, утворених від іншомовних іменникових і дієслівних основ за допомогою суфіксів *-ив/-лив-* із загальним значенням 'такий, що має виразну ознаку за значенням твірної основи', джерела української мови XVI – XVII ст. зафіксували: *жарт* → *жартливый* (XVII ст. [Мл.Сл.: 24]), *жартувати* →

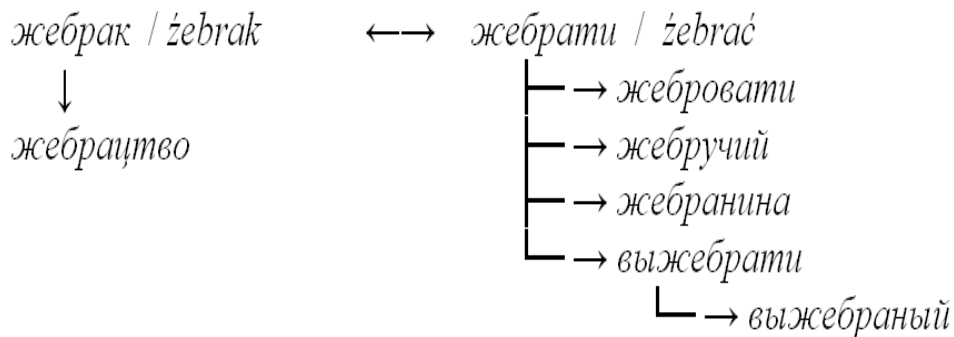
жартовливий (1627 р. [ЛБ: 158]); а також перейняті готові деривати, утворені за такою самою моделлю, з:

- мови-джерела (*цнотливий* ‘добročесний, невинний, непорочний’: „цнотливая паненка” 1621 р. [ПАЛ: 776], „цнотливое заховане” 1555 р. [АрхЮЗР, Ч. 7, т. 1: 14] ← пол. *cnotliwy, czsnotliwy* ‘чесний’ 1449 р. [SSP I, 5: 316], *cnotliwy* ‘шляхетний, ціннісний, відомий, славний’ 1525 р., ‘чистий, невинний’ 1557 р. [SP III: 546 – 551], ‘сповнений цнотливості, позитиву, доброти, вихованості’ 1564 р. [SP III: 546 – 551]);

- мови-посередниці (*фальшивий* ‘неправдивий, несправжній, удаваний, лицемірний, безпідставний, спотворений’: „доводь его фальшивый” 1621 р. [ПАЛ: 553], „фальшивый пророк” 1656 р. [Рукописный хронограф: 115] ← пол. *falszywy* ‘брехливий, який свідомо говорить неправду’ XV ст. [SSP II, 5: 354] ← лат. *falsum* ‘брехня, неправда, обман, ошуканство’).

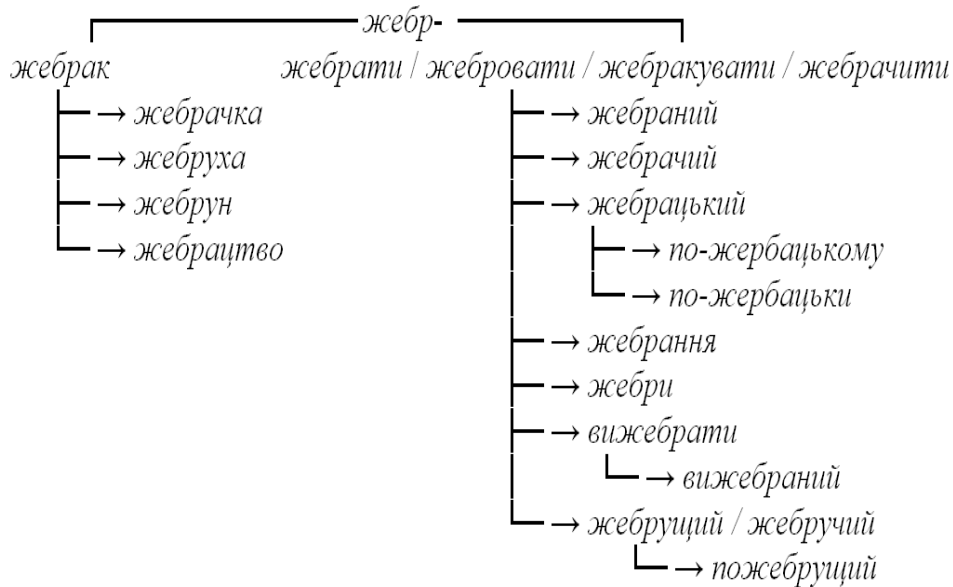
Загалом зауважимо, що пам’ятки XVI – XVII ст. широко демонструють різноспрямовану деривацію і від питомих, і від запозичених основ; стосовно останніх це є свідченням глибокої структурної і семантичної адаптації іншомовного елемента в українській мові, пор.: гніздо з основою *жебр-*:

Гніздо з основою *жебр-* у XVI – XVII ст.¹:

¹ Пор.: *жебракъ* ‘той, хто випрошує, жебрак’ (1598 р. [Отп. КО: 2 зв.], 1627 р. [ЛБ: 78]) ← *źebrak* ‘ten co prosi o jałmużnę, chodzić po prośbie, pędzacz, biedak’ I пол. XV ст. [SSP IX, 8: 577]; *жебрати* ‘просити, канючити, випрошувати’ (1566 р. [ALSS, VII: 105] ← *źebrać* ‘prosić o jałmużnę, chodzić po prośbie’ кін. XIV ст. [SSP IX, 8: 576]). Деривати: *жебровати* ‘просити, випрошувати’ (поч. XVII ст. [ІСУМ 9: 135]), *жебручий* ‘жебрацький’ (1637 р. [УЄ Кал.: 712]), *жебрацтво* ‘бідність, жебрацтво’ (1637 р. [УЄ Кал.: 955]), *жебранина* ‘жебрання, жебракування’ (1598 – 1599 рр. [Апокрисис: 22]), *выжебранный* ‘випрошений’ (1597 р. [РИБ, XIX: 308]), *выжебрати* ‘випросити’ (1598 р. [Виш. Книж.: 308 зв.]).

Це гніздо має такий сучасний вигляд¹:

Отже, поповнення лексичного складу української мови XVI – XVII ст. відбувалася значною мірою за рахунок активізації словотворення: кількість дериватів у писемних пам'ятках значно перевищує недеривовані лексеми питомої та іншомовної генези; наявні розгалужені гнізда похідних; використані різноманітні моделі словотворення.

Урахування міжмовної взаємодії як важливого чинника динаміки української мови актуалізує поділ засвідчених в українських джерелах XVI – XVII ст. дериватів на утворення монологічальні та гібридні.

Аналіз дериватів іншомовної генези, історія їх появи в українській мові XVI – XVII ст., а також функціонування відповідних запозичень у мові-джерелі та мовах-посередниках, дозволяють гіпотетично оцінювати їх як утворення в мові-джерелі за певною моделлю, або ж як утворення в мові-реципієнті чи мові-посередниці й пізніше запозичені українською мовою як готові елементи, або як утворені

¹ Нові деривати: *жебракувати / жебрачити* 'бути жебраком, старцювати, просити милостиню', *жебраний* 'який добувається жебранням', *жебрання* 'старцювання, випрошування чогось', *жебрацький / жебрачий* 'злиденний, убогий', *жебрачка* 'та, що випрошує, бідує', *жебрущий* 'який просить милостиню і живе з неї', *жеброта* 'бідні люди, які живуть з милостині', *жебри* 'збирання милостині' [СУМ 2: 517], *по-жебрацькому / по-жебрацьки* 'подібно до жебрака' [СУМ 6: 772]; *пожибрущий* у сполучі *пожибрущі люди* 'бідні люди, яким залишали перший шматок хліба (цілушку), щоб вони молилися за душі померлих' [Різник 2017: 71]; *жебрати* 'старцювати' (Залісся Шацького р-ну Волин. обл.), *жебри* 'старцювання' (Верба Володимир-Волин. р-ну Волин. обл.), *жебруха* 'жебрачка' (Положево Шацького р-ну Волин. обл.); *жабрун* знев. 'жебрак' [СБГ: 108].

за усвідомлюваними словотворчими моделями в українській мові. Таким чином, виформовувалися національні словотвірні моделі внаслідок осмислення структури дериваційно однотипних запозичень з інших мов. Зауважимо, що одні іншомовні лексеми сприймалися як неподільні, цілісні, інші – як деривати відповідної моделі, що актуалізувало використання останньої у власне українському словотворенні.

Час постання окремих дериватів нерідко встановити неможливо; проте окремі періоди в історії мови можуть бути охарактеризовані як час активного насичення похідними того чи того типу. Це дає підстави говорити про такий період, як час виразної активності відповідних словотворчих моделей, і оцінювати деривацію як потужне джерело динаміки українського лексикону.

Література

Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.; **Безпояско 1987** – Безпояско О. К. Суфікси семантичної предметності / О. К. Безпояско // Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 26 – 90; **Білоусенко 1993** – Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи української мови (назви осіб чоловічого роду) / П. І. Білоусенко. – К. : КДПІ, 1993. – 215 с.; **Білоусенко 2002** – Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – К. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 205 с.; **Білоусенко 2009** – Білоусенко П. І. Нариси історії українського словотворення (суфікс -ина) / П. І. Білоусенко, В. В. Німчук. – Запоріжжя – Ялта – К. : ТОВ ЛПКС, 2009. – 252 с.; **Білоусенко 2010** – Білоусенко П. І. Назви податків із суфіксом -ина та -чина (-щина) в історії української мови / П. І. Білоусенко // Відображення історії та культури народу в словотворенні : доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії слов'янського словотворення при Міжнар. комітеті славістів (25 – 28 трав. 2010 р., Київ, Україна) / упоряд. Н. Ф. Клименко та Є. А. Карпіловська. – К. : Видав. дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 346 – 354; **Білоусенко 2010 (1)** – Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло та ін. – Запоріжжя – Кривий Ріг, ТОВ „ЛПКС” ЛТД, 2010. – 480 с.; **Воропай 2000** – Воропай С. В. Система конфіскального творення іменників в українській мові XIX – XX ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Воропай Світлана Валеріївна. – Запоріжжя, 2000. – 264 с.; **Гриценко 2011** – Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI – XVII ст. : монографія / С. П. Гриценко. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2011. – 367 с.; **Гриценко 1978** – Гриценко А. П. Прикметники в українській мові / А. П. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1978. – 206 с.; **Гумецька 1958** – Гумецька Л. Л. Нарис словотвірної системи української актової мови XIV – XV ст. /

Л. Л. Гумецька. – К. : Наук. думка, 1958. – 296 с.; **Грещук 1981** – Грещук В. В. Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на -ість (< -ость) / В. В. Грещук // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 60 – 66; **Закревська 1976** – Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 162 с.; **Іншакова 1996** – Іншакова І. О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови (структури на -ник) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Іншакова Ірина Опанасівна. – Кривий Ріг, 1996. – 193 с.; **Карпіловська 1990** – Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць (на матеріалі української мови) / Є. А. Карпіловська. – К. : Наук. думка, 1990. – 156 с.; **Качайло 2006** – Качайло К. А. Особливості структури і семантики конфіскальних іменників на -ок, використаних у поетичних творах І. Я. Франка / К. А. Качайло // Літературознавчі студії. – Вип. 18. – К. : Київ. ун-т, 2006. – С. 196 – 199; **Клименко 1973** – Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1973. – 188 с.; **Клименко 1979** – Клименко Н. Ф. Типологія вивчення словотвірних систем у синхронному аспекті (на матеріалі української, російської та новогрецької мов) / Н. Ф. Клименко. // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К., 1979. – С. 57 – 63; **Клименко 1984** – Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.; **Майборода 1956** – Майборода А. В. Словотвір українських грамот XVI ст. (іменниковий суфікс -ець) / А. В. Майборода // Тези доп. XI звітно-наук. сесії : Секція філологічна. – Х., 1956. – С. 5 – 6; **Майборода 1957** – Майборода А. В. Із історії українського словотвору (іменниковий суфікс -ник за грамотами XVI ст.) / А. В. Майборода // Тези доп. XII звітно-наук. сесії : Секція української мови та літератури. – Х., 1957. – С. 5 – 7; **Майборода 1957 (1)** – Майборода А. В. Із історії іменникових суфіксів -ання, -ення, -ств(о), -ище за українськими грамотами XVI ст. / А. В. Майборода // Наук. зап. Харків. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди. – Т. XXV. – Х., 1957. – С. 31 – 65; **Майборода 1958** – Майборода А. В. Із історії іменникового суфікса -к(а). (На матеріалі українських грамот XVI ст.) / А. В. Майборода // Наук. зап. Харків. пед. ін-ту ім. Г. С. Сковороди. – Т. XXXI. – Х., 1958. – С. 47 – 61; **Майборода 1962** – Майборода А. В. Творення іменників чоловічого роду за допомогою суфікса -ок (На матеріалі українських грамот XVI ст.) / А. В. Майборода // Питання історичного розвитку української мови. – Х. : Харків. ун-т, 1962. – С. 281 – 289; **Майборода 1962 (1)** – Майборода А. В. Складні слова в староукраїнській мові (на матеріалі актових документів XIV – XVI століть). / А. В. Майборода // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ін-ту ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1962. – Т. XIII. (Сер. філол. наук). – С. 142 – 147; **Майборода 1962 (2)** – Майборода А. В. Творення іменників жіночого роду да допомогою суфікса -ость (на матеріалі українських грамот XVI ст.) / А. В. Майборода //

О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Респ. славист. конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23 – 27 груд. 1960 р.) – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1962. – С. 200 – 215; **Майборода 1963** – Майборода А. В. Спостереження над словотворними моделями іменників у актових документах білоруської і української народностей XVI ст. / А. В. Майборода // Навук. канф. па пытаннях лексікалогіі і лексикаграфіі. Тэзісы дакладау. – Мінск, 1963. – С. 64 – 70; **Меркулова 2007** – Меркулова О. В. Конфіскальні *nomina personalia* в українській мові XI – XVIII ст. / О. В. Меркулова // Українська історична та діалектна лексика. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 77 – 92; **Могильник 1980** – Могильник Л. Ф. До питання генезису суфікса -ство. / Л. Ф. Могильник // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 82 – 84; **Олійник 1974** – Олійник І. С. Паралельні суфіксальні утворення іменників чоловічого і жіночого родів в українській мові (на матеріалі іменників із суфіксом -ар) / І. С. Олійник. // Тези доп. і повідом. міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору (Запоріжжя, 24 – 26 верес. 1974 р.). – К., 1974. – С. 37; **Різник 2017** – Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Різник Віра Петрівна. – Л., 2017. – 370 с.; **Самійленко 1964** – Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. 1. – К. : Рад. шк., 1964. – 234 с.; **Токар 1959** – Токар В. П. Історія суфікса -к(а) в українській мові / В. П. Токар. – Д. : ДНУ, 1959. – 50 с.; **Цимбалюк 1976** – Цимбалюк Ю. В. Іменники латинського походження з суфіксами -арій, -ар- (-яр-) в сучасній українській мові / Ю. В. Цимбалюк // Питання словотвору і граматичної структури української мови : зб. наук. ст. – Д. : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1976. – С. 119 – 124; **Чемерисов 1969** – Чемерисов М. Т. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників та прикметників за пам'ятками XVI – I пол. XVII ст. / М. Т. Чемерисов. // Питання словотвору східнослов'янських мов : Матеріали міжвуз. респуб. конф. – К., 1969. – С. 99 – 100.

Джерела

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 – 1588 рр.) / підгот. до вид. Бойчук М. К. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.; **Акты** – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340 – 1506 гг.) – СПб., 1846. – 432 с.; Т. 3. (1544 – 1587 гг.) – СПб., 1848. – 368 с.; **Антирисис** – Антирисис или апология против Христофора Филалета. Вільна, 1599. // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1903. – Кн. 3. – С. 477 – 982; **Апокрисис** – Апокрисисъ албо ѡтповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ... через христофора филалета ... – Острог, 1597 – 1599. // Зберігається у фондах Львів. держ. іст. музею, шифр Сд 206; **АрхЮЗР** – Архив Юго-Западной России,

издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 1, т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1372 – 1648 гг.). – К., 1883; Ч. 3, т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914; Ч. 7, т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386 – 1700 гг.). – К., 1886; Ч. 8, т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV – XVIII вв. – К., 1907; **АЮЗР** – Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб., 1863 – 1892. – Т. 2. 1599 – 1637: Тип. Праца. – 1865. – 8, 207 с.; **Виш. Книж.** – Книжка Иоанна мниха Вишенского от святыя Афонския горы в написание всѣх православных христиан, браствам и всѣм благочестивым в малой России в коронѣ Полской жителствующим // Вишенский Иван. Сочинения / Подг. текста и комент. И. Е. Еремина. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – С. 7 – 130; **ІСУМ** – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Вип. 1 – 15. – 1994 – 2010; **ІСУЯ** – Тимченко Є. Історичний словник українського язика / Є. Тимченко. – Х., 1930 – 1932 / Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1985. – 947 с.; **Кир.Н.** – Святого Кирила, екзарха Александрійського ігумена наука о противной унии против благочистивых священников ясное казаніе // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1882. – Кн. VI. – С. 9 – 28; **КлОстр** – Невідомий твір Клирика Острозького. – Острог, 1599. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Л., 1906. – Т. V. – С. 201 – 229; **ЛБ** – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 / підгот. тексту і вст. стаття В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.; **ЛРК** – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило ; відпов. ред. І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1986. – 219 с.; **ЛСБ** – Документи Львівського Ставропігійського братства: рукопис кін. XVI – сер. XVII ст. – Зберігається у Львів. держ. іст. архіві, ф. 129, оп. 1; **Мл.Сл.** – Житецкий П. Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII в. // Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII веке. – К. : Изд. „Киевская старина”: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 275 с. – Ч. I.: Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII в. – IV, 162, [1], 102 с.г.; **МСТ** – Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. – Кн. 1 – 2. – К. – Нью-Йорк : ВПЦ „Літопис-XX”, 2002 – 2003; **ОВЛЗ** – Опис Володимирського замку. – Володимир, 1552. – Рукопис зберігається у ЦДАДА Росії, ф. 389. (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 191 зв. – 202 зв.; **Отп. КО** – Готпись на листь въ бозѣ велебного отца ипатія володимерского і берестейского епископа До ясне освещеного кнжати костентина острозского, воеводы киевского. – Острог, 1598. –

Зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр І Ст.-3976. – Арк. 1 – 32 зв.; **ПАЛ** – Захарий Копистенский. Палинодия 1621. // Русская историческая библиотека. – Т. IV. Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Пб., 1878. – Кн. 2. – С. 313 – 1200; **ПС** – Пересопницьке євангеліє 1556 – 1561 рр. – Зберігається в ЦНБ АН України №15512; **Різні проповіді**. – Б.м.н., поч. XVII ст. – Зберігається в ЦНБ АН України, шифр 283 П/73; **РИБ** – Литовська метрика. Русская историческая библиотека. – Т. XIX. – Пг., 1903; **Розов** – Розов В. Українські грамоти. – Т. I. – XIV в. і перша половина XV в. – К. : Друкарня ВУАН, 1928 – 268 с.; **Рукописний хронограф** – Кроника си єсть лѣтописець изъ разныхъ многихъ кроникаровъ діалектомъ рускимъ написана до 1656 лѣта чрезъ много лѣтъ дописана 1771. – Рукопис належав редакції ж. „Киевская старина”, нині – ВБУ, № 165; **СБГ** – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **Срезн.** – Матеріали для Словаря древнерусскаго языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго. – СПб. : Типогр. Импер. Академіи наукъ. – Т. 1. – 1893. – 1420 с.; Т. 2. – 1902. – 1802 с.; Т. 3. – 1912. – 1684 с., дополненія 272 с., дополненія къ указателямъ сокращеній, помещенныхъ въ тт. I-мъ и II-мъ 13 с.; **ССУЛМ** – Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.; **ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / за ред. Л. Гумецької. – К. : Наук. думка. – Т. 1. – 1977. – 632 с.; Т. 2. – 1978. – 592 с.; **УЄ Кал.** – Євѣліє учительное албо Казана на кождю Ндлю и Свата оурочистыѣ... Сѣтца нѣшего Калліста... – К., 1637. – Зберігається у фондах Львівського державного історичного музею, шифр Сд 296; **ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів у Києві; **Четья Мінея** 1489 р. – Рукопис зберігається в ЦНБ АН України, шифр ДА/415 л.; **ALSS** – Archiwum ksiąg Lubartowiczow Sanguszkow w Sławucie. – Lwow, 1910. – Т. I. (1366 – 1506). – 1887; Т. III. (1432 – 1534). – 1890; Т. IV. (1535 – 1547). – 1890; Т. VI. (1549 – 1577). – 1910; Т. VII. (1554 – 1572). – 1910; **SP** – Słownik polszczyzny XVI wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : PAN. – Т. 1 – 35, 1966 – 2011; **SSP** – Słownik staropolski. – Red. S. Urbańczyk. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź : PAN. – Т. 1 – 11, 1953 – 2002; **ZPL** – Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – S. 103 – 109.

Гриценко С. П. На роздоріжжі: запозичення чи питоме утворення

Важливими чинниками динаміки українського лексикону XVI – XVII ст. були запозичення й словотворення похідних від питомих та іншомовних основ. В українських писемних пам’ятках XVI – XVII ст. представлені монолінгвальні та гібридні деривативи. Установити час і локалізацію деривації запозичених лексем у багатьох випадках складно,

оскільки похідні, зафіксовані в українських пам'ятках, мають точні відповідники в мові-джерелі. В окремих випадках, за умови відчутної різниці в часі фіксації деривативів у мові-джерелі, мові-посередниці та мові-реципієнті, вдається визначити локацію словотворення. Складність визначення мови, де вперше утворений відповідний дериват, уможливорює припущення про його постання одночасно чи в близьку епоху в різних мовах. Українські писемні пам'ятки XVI – XVII ст. засвідчили формування національних словотвірних моделей унаслідок осмислення структури дериваційно однотипних запозичень з інших мов.

Ключові слова: динаміка лексикону, запозичення, деривація, мова-посередниця, мова-реципієнт, мова-джерело, гібридний дериват, монолінгвальний дериват.

Гриценко С. П. На распутье: заимствование или исконное образование

Важными факторами динамики украинского лексикона XVI – XVII вв. были заимствования и словообразование производных от исконных и иноязычных основ. В украинских письменных источниках XVI – XVII вв. представлены монолингвальные и гибридные производные. Определить время и локализацию словообразования заимствованных лексем во многих случаях сложно, поскольку производные, зафиксированные в украинских письменных источниках, имеют точные соответствия в языке-источнике. В отдельных случаях, при условии существенной разницы во времени фиксации производных в языке-источнике, языке-посреднике и языке-реципиенте, удаётся определить локацию словообразования. Сложность определения языка, где впервые появилась соответствующая производная, позволяет предположить ее возникновение одновременно или в близкую эпоху в разных языках. Украинские письменные источники XVI – XVII вв. засвидетельствовали формирование национальных деривационных моделей посредством осмысления структуры однотипных заимствований из других языков.

Ключевые слова: динамика лексикона, заимствование, производная, язык-посредник, язык-реципиент, язык-источник, гибридная производная, монолингвальная производная.

Hrytsenko S. P. On the Crossroads: borrowing or original formation

Borrowing and creation of derived words from original and foreign basements were important factors of dynamic of Ukrainian lexicon in XVI – XVII ct. Monoligual and hybrid derivatives are presented in Ukrainian literal sources of XVI – XVII ct. It is difficult to determine time and localization of derivation of borrowed lexems in many cases, because derivatives, fixed in Ukrainian sources, have explicit correspondent words in language-source. Location of creation of word can be determined in particular cases with

condition of significant difference between times of fixation of derivatives in language-source, language-medium and language-recipient. Difficulty of determination of language, where corresponding derivative is created at the first time, allows to suppose of it's rising simultaneously or in close epoches in different languages. Ukrainian sources attested forming of national models of creation of words via comprehension of structure of derivative homogenous borrowings from another languages.

Key words: dynamic of lexicon, borrowing, derivation, language-medium, language-recipient, language-source, hybrid derivative, monolingual derivative.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2017 р.

Прийнято до друку 30.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Лєснова В. В.

Ткач Л. О., Прокопова А. Ю. (Чернівці)

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

К. Д. Глуховцева (Старобільськ)

УДК 811.161.2'282(477.54|.6)

ТАВТОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Тавтологію фіксують у науковому стилі при визначенні поняття і кваліфікують її як повтор у висловленні [СЛТ 1985: 302], у риторичній тлумачать цей повтор як стилістичну фігуру [МФЕ 2007: 404], у художній літературі як стилістичний троп [Загнітко 2012: 11]. В енциклопедії „Українська мова” О. Тараненко визначає тавтологію як „неусвідомлюваний, мимовільний або, навпаки, навмисний повтор у межах словосполучення, речення, спільнокореневих слів (формально-семантична тавтологія) або різнокореневих слів із тотожним чи подібним значенням (семантична тавтологія)” [ЕУМ 2000: 677]. О. Селіванова, подаючи визначення поняття, наголошує, що це „вияв надмірності у мовленні, що полягає в мимовільному чи навмисному формальному чи смислового дублюванні елементів повідомлення” [Селіванова 2006: 597]. На відміну від плеоназму, тавтологія належить до сфери мовлення (узусу), її не відносять до мовної норми [Загнітко 2012: 11].

Суть лексичного повтору зазвичай полягає в тому, що те саме слово вживають у межах осяжного текстового фрагмента ще раз. Явище повтору було предметом аналізу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вивченими вважають питання про структурні й стилістичні функції повтору в художньому тексті, функціональне навантаження звукових повторів, проблема повтору як основи для ліричної пісні, фігури повтору в публічному мовленні, повтор як засіб смислової зв'язності тексту, стилістичні фігури з повтором у сучасному поетичному мовленні, повтор як семантико-стилістична домінанта в українській поезії кінця ХХ – початку ХХІ століття. Їх розглядали О. Бекетова, О. Брик, В. Гак, Ж. Гетьман, П. Вдовиченко, В. Домбровський, Т. Жук, Ю. Зеленська, С. Єрмоленко, В. Єрьоміна, А. Загнітко, Є. Іванчикова, Ю. Ковалів, Н. Кожевникова, А. Мойсієнко, О. Огоновська, А. Папіна, О. Пивоваров, Р. Ріжко, М. Плющ, Л. Пришляк, О. Селіванова, А. Сингаївська, І. Синиця, С. Скляр, О. Тараненко, А. Ткаченко, О. Фоменко, Н. Цветкова, О. Шахматов та ін. [Андрєєва 2012: 23].

У діалектному мовленні тавтологію вживають зазвичай для змістового дублювання з метою деталізації виробничих чи якихось інших процесів, описуючи народні промисли, а також для посилення емоційності мовлення.

Завдання статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати особливості використання формально-граматичної (формально-семантичної)

тавтології в діалектних текстах українських східнословобожанських говірок.

У діалектних текстах на виробничу тематику помічаємо детальний опис процесів праці, у яких ужито спільнокореневі слова в словосполученнях. Зокрема, у розповідях про обробку конопель діалектоносії нерідко вживають вислови: *б'ити ко'нопл'і на бител'н'і, б'ити бител'н'ойу, ла'мати ла'мушкою, ла'мати ла'манкою, ла'мати ламалкою, терти терниц'ойу*. Тавтологія в цьому випадку як семантико-стилістичний і номінативно-словотворчий засіб виявляється при утворенні так званих етимологічних фігур, коли об'єднано в межах однієї конструкції два етимологічно тотожних слів, тобто коли дієслово втягує у сферу свого вживання однокореневий додаток [ЕУМ 2000: 677]: *Оце ж с'їйали н'р'адиво / тод'і його ви'ри'вали / тод'і мо'ч'или / у'р'ічки на'моч'ували / при'ки'дали там тим / гр'із'укою / не з'найу с'к'іки во'но там мо'ч'іло'а / а тод'і ж його ви'т'а'гали' зв'язували у с'нопи'ки / ви'т'а'гали / су'шили / тод'і ж та'ка та / ламалка була / во'но ж кост'риц'а / ла'мали ламалкою / а тод'і терниц'а / тод'і терли терниц'ойу / тод'і м'н'али його но'гами / а тод'і на г'реб'ін' / гре'б'інкою рош'ч'есували / а тод'і н'р'али н'р'алкою / а тод'і аж т'кали // на гор'іш':і у нас і до'с'і йе на'ч'ін':а // ма'ма о'то т'кали р'ад'но //* (Записано від Хижняк Ніни Григорівни 1937 р. н., с. Новобіла Новопокровського р-ну).

Іменник дієслівного походження в спогадах людей, які довго не займалися цим промислом, може бути пропущений, нерідко він ужитий не у формі орудного відмінка, а й в інших формах. Такі своєрідні лакуни пов'язані з архаїзацією промислу, зникненням реалій, які використовували в процесі обробки матеріалу, формуванням пасивного словникового запасу, до якого входять найменування процесів та предметів обробки конопель: *йак коноп'л'а ўздр'іе / йі'йі соби'райут' / по'том же йі'йі зв'язу'ют' ў с'нопики і ве'зут' до р'ічки чи хто ку'ди / йі'йі т'реба за'мочуват' / шоб во'на ви'кисла йа'кес' ў'рем'а / і тод'і ж йі'йі вит'а'гали і начи'нали т'і'нат' // спе'ц'іал'но та'к'і були т'і ўсе'редин'і йак млин'ки і о'то ота'кої б'или / по'ки во'но не с'тане йак нитка // тод'і йі'йі роз'чесували і начи'нали на н'р'адку н'р'асті //* (Записано від Пономарьової Галини Андріївни 1935 р. н., с. Половинкине Старобільського р-ну).

Не меншою деталізацією позначений також процес вибілювання полотна. Наразі в спогадах про ці події діалектоносії вживають словосполучення *за'вар'увати полот'но, б'їлити полот'но*: *тод'і б'рали його і мо'ч'или / а пот'ім розте'л'али на лу'жайках / на тра'в'і / на сонц'і // во'но ста'вало б'їлен'ким не' з'разу // т'реба бу'ло с'тол'ко мо'ч'іти і на сонц'і в'іт'б'їлити / с'кол'ко йо'му т'реба // на'ч'ілис'а в'ід'б'їлувати і по дру'гому // б'рали дре'весний по'п'іл / мо'ч'или його і за'вар'ували // були ве'лик'і д'їжки / к'лали ту'ди с'іре полот'но і зали'вали га'р'ач'ім дре'весним кип'ят'ком / пот'ім полос'ками і висте'л'али на лу'жайках //*

(Записано від Вокалюк Анастасії Петрівни 1919 р. н., с. Рафайлівка Антрацитівського р-ну) [УСГ: 11].

Водночас у пісні, записаній О. Потебнею на Слобожанщині в кінці XIX століття, ужито варіант *біль білити*: „Ой горе, горе, сухий дубе, Пошли побобня через води, Ой через води до слободи, Де Катерина **біль білила**, З тонкою біллю говорила: „Ой беле ж моя, товста, біла, Як я тебе убілила?” [УНП 1988: 31]. Отже, імовірно, раніше словосполучення, побудовані на тавтології, уживали в усному мовленні частіше.

Тавтологічні словосполучення використовують також у розповідях про приготування їжі, але іменники в цьому випадку приймають форми знахідного відмінка, рідше – орудного: *стоїла отам на прип'ічку ч'ереїїана невелика по'судина* // *отож ту'ди лили або ол'йу / або ростол'али жир / с'малец' і мазали / із п'їря робили те / шо мажут' і ка'зали риноч'ка* // **варен':а там колис' варили** з више'н' / сли' // сливи б'їше сушили / а йаблука кришили / **кре'шени'ками кришили** і сушили то'же / на'низували на нит'ки і в'їшали **сушили сушку** // колис' же не було ц'їейі зак'ри'вач'ки / ну їс'о ра'їно було йак з'варі'ш кам'пот / йак'ий т'іки добрий та па'хуч'ї // за'раз во'но не те у'же / ч'ї ми ле'дач'ї ч'ї хто зна шо // су'пи варили // ра'н'їше зат'їрки варили / ре'ван'ц'ї / це добре / це дуже добре // кидали кар'тошку варили / за'жарку робили / а **зат'їрку зати'рали** з му'кич'ки і молошина добра зат'їрка // трошки му'ки там сипі'ш у по'судинку і по тр'їшку водич'ку підли'вайеш / і ото ж треи // ну це дуже до'їго вти'рат' / шоб' во'на в'терлас' / не ро'с:ипалас'а // **їрван'ц'ї м'їсили** / ото ж т'їсто р'їзали і кидали // а ї об'їд' борш ч' вс'їгда бу'ї // (Записано від Хижняк Ніни Григорівни 1937 р. н., с. Новобіла Новопсковського р-ну). Відоме також словосполучення *рван'ц'ї рвати* (с. Байдівка Старобільського району) на позначення процесу приготування галушок, *рван'ц'ї*.

Дієслова в таких текстах можуть бути замінені синонімічними (ко'пати копанку – р'ити копанку): *там родни'ка не б'уде* // *во'да б'уде / но г'либоко / метра чо'тир'ї за'їглибики* / а шош ти там з'робиш // *це на'да метр'ї шест' ко'пат' копанку* гл'уби'ни / йа'му та'ку / шоб во'да де'р'жалас'а там // (Записано від Маничко Марії Микитівни 1942 р. н., с. Ольшани Троїцького р-ну); *Рибу роз'водили ї копанках* // *глиби'на була метра два / два с поло'винойу і ото на лу'гу р'или* / на ле'вад'ї ту **копанку** / к'ругла гл'їбока // а то'д'ї там р'ийеш метра п'ї'тор'а два // (Записано від Левенець Олександри Сергіївни, 1940 р. н., с. Барвинівка Білокуракинського р-ну).

Взаємозамінними є також словосполучення *вишити виши'їку* – *вишити руш'ник, сороч'ку*, як-от: *мати мо'їа хара'шо виши'вала і так виши'вала / шо у'же ста'ра була / а виши'вала // виши'ват' л'убила во'на і вишила та'ку хара'шу виши'їку / сорочку* // ну пришла тут Л'їда Вагн'їкова / ка'же / ї нас соби'райец':а ї ра'їон'е / ої та йак йо'го ото шо по'в'їсит' і їс'о / му'зей // і во'на вишила / а через їрем'а захво'рала /

йій було ўже вос'емдес'ат (записано від Дзюби Ніни Андріївни 1938 р. н., с. Кислівка Куп'янського р-ну Харківської обл.).

Тавтологія в діалектному тексті виробничої тематики слугує засобом створення динаміки, підкреслює порядок дій, зосереджує увагу на труднощах, яких зазнавали селяни під час виконання цих дій. Найчастіше вживаними є однокореневі дієслова та іменники: **Робили** **зам'іс і м'ісили** / б'рали ху'добу **м'ісили зам'іси** і начи'нали **м'ісит'** // **зам'іс'ували** / то'д'і начи'нали **робит'** / х'то са'ман із й'ого **робе** / по'том **буде хату робит'** / ну з сама'ну / а хто да'же і так начи'нали **л'іпит'** / **л'іпл'анку** // ну ўсе с'т'іни начи'нали **гнат'** до в'ікон // д'уже т'аже'ло / ку'ди там / хаї бог м'илує // ну шо мо'йа ку'колка / з'вали л'у'деї / це сам не з'робиш // с'к'іки то'же за'трат **робили** ну а шо ти з'робиш? н'і'чого не з'робиш // (Записано від Пономарьової Галини Андріївни 1935 р. н., с. Половинкине Старобільського р-ну).

В усному мовленні поширений також тавтологічний інфінітив [Загнітко 2012: 11], основна функція якого – експресивізувати висловлення. Сполучення типу *бачить не бачив, знать не знаю* відображають психологічний стан схвильованості, емоційності. Тому в текстах-розповідях їх вживають мало, частіше фіксуємо їх у діалогах: *д'иви'ц':а к'раїн'а хата / ну д'ума / за'й'іду с'у'ди ўпро'с'у'с'а ноч'у'ват'* // *в'ін за'й'іхаў / там жи'є'ла ўдо'ва* // *та так б'ідно жи'є'ла / страш'не* // *в'ін пе'ре'ноч'у'ваў у нейі та й пе'та ў'ранц'і / т'отко / шо ви так б'ідно о'це же'ве'те* / а о'на ка'же / а шо о'но *буде гл'а'ди б'ідно* / це ж ми *зараз' н'енс'і'у* полу'ч'а'єм / а було ж і та'ке / шо ра'н'іше *н'енс'і'и* не було і *сили* не було ху'добу де'р'жат' / о'то *буде гореч'ко* / от *ч'ого іш'ли* до *того при'їш'ли* // *а'га / а в'ін / ка'же / та ви або б* **ворожкою** *заходи'є'с'а у л'у'деї* **ворожит'** / а во'на / ка'же / та *йа* не ў'м'і'у // *йа вас / ка'же / на'ч'у* // *проч'і'та'йте т'рич'і мо'литву / так йа з'нат'* *йі'йі не"* *з'най'у* // *Отч'е'наш чи'та'йте / а то'д'і ка'ж'іт' / по'соби'ц':а ч'орт* *й'ого бе'ри* *й не по'соби'ц':а ч'орт* *й'ого бе'ри* // *в'ін посм'і'я'є'с' та й по'й'іхаў* // а о'на с'тала *ворожкою* *ц'а баба* / і *вороже* // *ўс'і до нейі і'дут'* / *пома'га* // (Записано від Лівінського Володимира Афанасійовича 1936 р. н., с. Новобіла Новопсковського р-ну).

Іноді тавтологічний інфінітив уживають для підкреслення відсутності динамічної ознаки (Записувач: *А Ви знали когось із відомих вишивальниць, навчалися в них? Можже, які секрети їхні перейняли?* Респондент: *н'і / н'і'кого та'кого знат'* *йа не"* *з'нала* / а сек'рети ў'мене *йе* / *тобі розка'жу* // *у па'ганому настро'ї'енійі не"* *бе'рис'* / *ди'тино* / *за роботу* / до в'і'к'на с'пи'но'у не" *пове'р'та'є'с'а* / *ш'ч'ас'т'а* *п'роїде* *сторо'но'у* / *гол'ки т'реба* *купу'вати* *ў поне'д'ілок* / *ден'* *Міс'а'ц'а* / *йа'коюу* *гол'кою* *поча'ла виши'ват'* / *т'і'й'ейу* *і о'кан'ч'у'ї* / *це на ш'ч'ас'т'а* / *виши'ват'* *йа по'ч'ина'ла і ста'ралас'а за'кон'ч'ити* *к'раш'ч'е* *ў чет'вер* / *в'еш'ч'* *буде ш'ч'ас'лива* // *і з'най'еш* / *йа не ди'вилас'* *ў'с'ак'і там се'р'і'али* / *бо о'те* / *шо ти бачиш* / *можна за'шити* *ў шит'во* / *ў у'зор'і ка'жут'*

остаїец':а і настроїеніе / і думки (Записано від Мойсеєнко Марфи Василівни 1926 р. н., с. Запорізьке Старобільського р-ну).

В українських східнослов'янських говірках функціонують варіантні особові форми дієслів, схожі на тавтологічний інфінітив, які виявлено в окремих діалектоносіїв переважно чоловічої статі. Ці форми складаються з дієслова теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу будь-якої особової форми та інфінітива. Неозначена форма може додаватися також до форм минулого часу дійсного способу або до форм умовного способу. Імовірно, уживання таких складених (аналітичних) особових форм дієслів пов'язане з повільною манерою говорити, намаганням мовця розтлумачити, пояснити свою думку. Цю особливість мовлення, напевне, можна вважати індивідуальною особливістю діалектоносія, оскільки в інших мовців тієї самої говірки вона може не виявлятися. Отже, указані форми кваліфікуємо як okazіональні, зокрема: перша ос. одн. → *зможти зможу*; перша ос. мн. → *зможти зможє"м(о)*; друга ос. одн. → *зможти зможє"ш*; друга ос. мн. → *зможти зможє"те*; третя ос. одн. → *зможти зможє*; третя ос. мн. → *зможти зможут'*.

Значними стилістичними властивостями наділені також тавтологічні фразеологізми, які, за словами Т. Андрєєвої, формують відповідну підсистему в межах фразеології української мови. Їхньою характерною ознакою є специфіка форми. В основі одиниць такого типу лежить лексичний повтор, що реалізується в тавтологічній парі [Андрєєва 2013: 8].

Як структури, сформовані з образною настановою, вони формально співвідносяться з простим словосполученням, серед яких переважають підрядні. Серед тавтологічних фразеологізмів виділяють ті, обидва компоненти яких мають статус лексеми, а також ті, один з компонентів яких не має названого статусу. Це підтверджує їхню архаїчність [Там само: 9], порівняйте: *трава травою* 'бліда, змучена людина' [ФСУ 2013: 492], *лівша лівшою* 'нічого не може робити правою рукою' і *лежати лігма* 'зовсім нічого не робити' [ФСУ 2013: 302], *нема немом* 'зовсім нічого нема' [ФСУ 2013: 350]. Такі фразеологізми зазвичай означають високий ступіть вияву якоїсь ознаки чи дії: при їхньому тлумаченні уживають слова *зовсім*, *дуже*.

Залежно від частиномовної приналежності стрижневого слова та їхніх компонентів серед цих фразеологізмів розрізняємо іменникові з додатком-іменником (*праник пряником* 'про дуже гарну людину' [ФСУ 2013: 409]; *лівша на лівші* 'усі розумні, талановиті' [ФСУ 2013: 305], *ліс лісом* 'про густу рослинність, траву, бур'ян' [ФСУ 2013: 366], *дурак дураком* 'про нерозумну людину', *теля телям* 'про нерозумну людину'); іменникові з означенням-прикметником (*шило шильне* 'неспокійний, вертлявий' [ФСУ 2013: 537]); дієслівні (*пече пеком* 'дуже пече', *їсти їдма (поїдом) їдом* 'постійно когось сварити, дорікати' [ФСУ 2013: 230], *кумекати кумелкою* 'роздумувати', *лежати лежнем* 'нічого не робити');

числівникові (*один одинцем* ‘одинокий’, *перво наперве* ‘передусім’). Поширені й фразеологізми, утворенні з уже названих нами етимологічних фігур, коли об’єднано в межах однієї конструкції два етимологічно тотожних слова, а дієслово втягує у сферу свого вживання однокореневий додаток: *належати пролежні* ‘дуже лінивий’ [ФСУ 2013: 408], *репа репається* ‘дуже товстий’ [ФСУ 2013: 420].

„Характер тавтологічного повтору в аналізованих фраземах дає підстави для поділу їх на дві групи: 1) тавтологічні фразеологізми експресивного і 2) тавтологічні фразеологізми смислового призначення” [Андрєєва 2012: 23]. До першої групи належать стійкі сполучення слів, формування яких має на меті створення відповідного стилістичного ефекту: *їсти їдма (поїдом) їдом* ‘постійно когось сварити, дорікати’ [ФСУ 2013: 230]. До другої – фраземи, що передають логічну інформацію і створюються без настанови на експресивність, яка, однак, з’являється в процесі використання: *трава травною* ‘бліда, змучена людина’ [ФСУ 2013: 492].

Сфера вживання таких фразеологізмів – переважно усне мовлення, мета використання – експресивізація мовлення, надання йому незвичності, нестандартності. Такими є фразеологізми *тентік тентіком* ‘дуже худий’ [ФСУ 2013: 486], *пеньок пеньком* ‘дурнуватий’ [ФСУ 2013: 379], *шило шильне* [ФСУ 2013: 537]: *та воно ж не дитина / шило шильне* (Записано від Дзюби Н. А. 1938 р. н., с. Кислівка Куп’янського р-ну Харківської обл.).

Подібні сполучення усного мовлення поширені при зіставленні двох предметів, явищ, подій: *Одеса Одесоу / а Луганс’к Луґанс’ком; шо / око болит’? око оком / тут жи’віт розболі’єс’а* (Записано в с. Кислівка Куп’янського р-ну Харківської обл.).

Отже, тавтологія в діалектних текстах українських східнословобожанських говірок, хоч і є виявом надмірності мовлення, виконує важливі змістові та семантичні функції. Передусім тавтологічні сполучення в текстах про народні промисли деталізують виробничі процеси, є засобом вираження послідовності дій, створення динаміки і підкреслення важливості названих процесів праці чи великого їх об’єму. Найчастіше тавтологічні сполучення є семантико-стилістичним і номінативно-словотворчим засобом при використанні етимологічних фігур, які об’єднують у межах однієї конструкції два етимологічно тотожних слова, коли дієслово втягує у сферу свого вживання однокореневий додаток у формі орудного чи місцевого відмінків. У спогадах про народні промисли сучасні респонденти можуть пропускати додаток, що свідчить про архаїзацію промислу та відхід до пасивного словникового запасу найменувань окремих предметів, які ще недавно діалектоносії використовували у виробничій діяльності. Цей факт є своєрідним свідченням того, що в минулому в усному мовленні тавтологію в описі виробничих процесів уживали частіше.

У діалогічному мовленні поширений також тавтологічний інфінітив, основна функція якого – експресивізувати висловлення. Сполучення типу *бачить не бачив, знає не знаю* відображають психологічний стан схвильованості, емоційності.

Виразними стилістичними властивостями наділені також тавтологічні фразеологізми, які формують відповідну підсистему в межах фразеології української мови. Їхньою характерною ознакою є специфіка форми. В основі одиниць такого типу лежить лексичний повтор, що реалізується в тавтологічній парі. Залежно від частиномовної приналежності стрижневого слова та їхніх компонентів серед цих фразеологізмів виділяємо іменникові з додатком-іменником, іменникові з означенням-прикметником, числівникові, дієслівні; залежно від функції – стійкі сполучення слів експресивного і смислового призначення.

Література

Андрєєва 2012 – Андрєєва Т. М. Структурна типологія тавтологічних фразеологізмів української мови / Т. М. Андрєєва // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова – К., 2012. – С. 21 – 27; **Андрєєва 2013** – Андрєєва Т. М. Тавтологічні фразеологізми в українській мові / Т. М. Андрєєва // Мовні і концептуальні картини світу – К., 2013. – Вип. 43. – С. 3 – 9; **ЕУМ 2000** – Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; **Загнітко 2012** – Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. / А. П. Загнітко. – Т. IV. – Донецьк : ДонДУ, 2012. – 386 с.; **МФЕ 2007** – Мала філологічна енциклопедія : довідник / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2007. – 478 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінол. енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.; **СЛТ 1985** – Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.; **УНП 1988** – Українські народні пісні в записах Олександра Потебні / упоряд., вступ. ст. і приміт. М. Д. Дмитренка. – К. : Муз. Україна, 1988. – 302 с.

Джерела

УСГ – Українські східнословобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 424 с.; **ФСУ 2013** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – Вид. 6-е, доповн. й переробл. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 552 с.

Глуховцева К. Д. Тавтологія в українських східнословобожанських говірках

У статті проаналізовано особливості використання формально-граматичної (формально-семантичної) тавтології в діалектних текстах українських східнословобожанських говірок. Авторка доводить, що тавтологія в діалектних текстах є виявом надмірності мовлення, проте вона виконує важливі змістові та семантичні функції. Передусім тавтологічні сполучення в текстах про народні промисли деталізують виробничі процеси, є засобом вираження послідовності дій, створення динаміки й підкреслення важливості названих процесів праці чи великого їх об'єму. Найчастіше тавтологічні сполучення є семантико-стилістичним і номінативно-словотворчим засобом при використанні етимологічних фігур, які об'єднують у межах однієї конструкції два етимологічно тотожних слова, коли дієслово втягує у сферу свого вживання однокореневий додаток у формі орудного чи місцевого відмінків.

У діалогічному мовленні поширений також тавтологічний інфінітив, основна функція якого – експресивізувати висловлення. Сполучення типу *бачить не бачив, знать не знаю* відображають психологічний стан схвильованості, емоційності.

Значними стилістичними властивостями наділені також тавтологічні фразеологізми, які формують відповідну підсистему в межах фразеології української мови. Їхньою характерною ознакою є специфіка форми. В основі одиниць такого типу лежить лексичний повтор, що реалізується в тавтологічній парі. Залежно від частиномовної приналежності стрижневого слова та їхніх компонентів серед цих фразеологізмів розрізняємо іменникові з додатком-іменником, іменникові з означенням-прикметником, числівникові, дієслівні; залежно від функції – стійкі сполучення слів експресивного і смислового призначення.

Ключові слова: тавтологія, етимологічно тотожні слова, тавтологічні словосполучення, тавтологічний інфінітив, тавтологічні фразеологізми, експресивізація мовлення.

Глуховцева Е. Д. Тавтология в украинских восточнословобожанских говорах

В статье проанализированы особенности использования формально-грамматической (формально-семантической) тавтологии в диалектных текстах украинских восточнословобожанских говоров. Автор доказывает, что тавтология в диалектных текстах является проявлением избыточности речи, однако она выполняет важные смысловые и семантические функции. Прежде всего тавтологические соединения в текстах о народных промыслах детализируют производственные процессы, являются средством выражения последовательности действий, создания динамики и подчеркивания важности названных процессов

труда или большого их объема. Чаще всего тавтологические соединения являются семантико-стилистическим и номинативно-словообразовательным средством при использовании этимологических фигур, объединяющих в пределах одной конструкции два этимологически тождественных слова, когда глагол втягивает в сферу своего употребления однокоренное дополнение в форме творительного или предложного падежей.

В диалогической речи распространен также тавтологический инфинитив, основная функция которого – экспрессировать высказывания. Сочетание типа *видит не видел, знать не знаю* отражают психологическое состояние взволнованности, эмоциональности.

Значительными стилистическими свойствами наделены также тавтологические фразеологизмы, формирующие соответствующую подсистему в пределах фразеологии украинского языка. Их характерным признаком является специфика формы. В основе единиц такого типа лежит лексический повтор, реализуемый в тавтологических парах. В зависимости от частеречевой принадлежности стержневого слова и их компонентов эти фразеологизмы можно разделить на существительные с дополнением-существительным, существительные с определением-прилагательным, числительные, глагольные. Тавтологические фразеологизмы делятся на устойчивые сочетания слов экспрессивного и смыслового назначения.

Ключевые слова: тавтология, этимологически тождественные слова, тавтологические словосочетание, тавтологические инфинитивы, тавтологические фразеологизмы, экспрессивизация речи.

Hluhovtseva K. D. Tautology in Ukrainian Eastern Slobozhan dialects

The article deals with the peculiarities of formal grammatical (formal semantic) tautology in dialect texts of Ukrainian Eastern Slobozhan idioms. The author argues that a tautology is a manifestation of speech redundancy, but it has important contextual and semantic functions. First tautological combination of texts about national manufactures detailing production process are a means of expressing the sequence of actions, creating dynamics and important underling of these work processes or their large size. The most common combination is tautological semantic-stylistic and nominative-derivation means using etymological figures that combine in a single design two etymologically identical words when the verb involves the scope of its cognate usage of the object that can be used in the form of instrumental or prepositional cases.

Tautological infinitive is also commonly used in dialogue speech, which main function is to expressivize of the word combination. The combination of the type *to see but have not seen, to know do not know* reflect the psychological state of excitement, emotion.

Tautological phraseology has also significant stylistic properties forming subsystem within phraseology Ukrainian language. Their characteristic feature is the specificity of the form. At the core unit of this type is lexical repetition, which is implemented in tautology pairs. Depending on supplies of parts of the main word and their components these phraseologisms can be divided into nouns with application-noun, nouns with noun-adjective of definition, numerals, verbal. Tautology phraseologisms are divided into stable combination of expressive and meaningful purpose words.

Key words: tautology, etymologically identical word, phrase tautology, tautological infinitive, tautological phraseologisms expressive speech.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2017 р.

Прийнято до друку 30.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

М. В. Поістогова (Київ)

УДК 811.161.2'282

**СУФІКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ НАЗВ ПОЛІВ
З-ПІД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР
У СХІДНОПОЛІСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ
НА ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ**

Дослідники неодноразово висловлювали думку, що для порівняльного вивчення слов'янських мов, найважливішими є свідчення про звуковий і словотвірний рівні, при цьому особливого значення надавали діалектним матеріалам [Ковалик 1969: 57].

Розглянемо лексико-семантичну групу (ЛСГ), що об'єднує назви полів, з яких зібрано сільськогосподарські культури, звернувши увагу на їх утворення, зокрема за допомогою суфіксальних формантів та їх функціонування в східнополіському діалекті. У досліджуваній тематичній групі лексики на позначення рослин цій ЛСГ відведено 15 питань. Такі назви віддавна привертати увагу дослідників. Зауважимо, що цій ЛСГ присвячено дев'ять питань у програмі для Атласу української мови (АУМ) та сім питань у програмі Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (ЗЛА), що дає можливість розглядати ці локативи на загальнослов'янському тлі. Таку увагу приділено тому, що ці назви демонструють чітку просторову диференціацію.

Зафіксовані в східнополіському діалекті локативи здебільшого мотивовані назвами культур, які росли на цій площі, ідеться про назви поля з-під жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, кукурудзи, соняшника, гороху, конюшини, льону, конопель, картоплі, буряків, капусти + суфікс. Для локативів цього ряду характерна регулярність творення, вони мають у конкретних говірках дублетні назви; менш

типовими є похідні утворення, не пов'язані з назвами культур + суфікс; це дає змогу простежити, яку саме роль відіграють суфікси.

Розглядаючи творення назв полів з-під сільськогосподарських культур на матеріалі південно-західних говорів, Я. Закревська виділяє типові суфікси, якими оформляється локативне значення: *-ище, -исько, -анка, -иця (-ниця), -ина, -иння, -ник, -ець* [Закревська 1976: 28 – 52].

Матеріал, зібраний у 170 східнополіських говірках, дає підставу виділити декілька суфіксальних типів для східнополіського говору.

У досліджуваних говірках назви полів з-під сільськогосподарських рослин утворені переважно за допомогою суфікса *-ище*, хоча в окремих говірках паралельно функціонують й інші синонімічні суфіксальні структури, наприклад: *ж^іитниище*, *про^ісиище*, але *к^ійа^ішин^і:е*, *капу^іс^іт^іин^і:е* (с. Літки Броварського р-ну Київської обл.), *ж^іитн^іишча*, *про^іс^іан^іишча*, але *пи^іе^ін^ічн^іица*, *со^ін^іаиш^іік*, *куку^ірузн^іік* (с. Нові Яриловичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.), *ж^іи^ітиище*, *гр^іе^ічиище*, *и^івсиище*, але *про^іс^іанка*, *коно^іл^іанка* (с. Крути Ніжинського р-ну Чернігівської обл.).

Суфікс **-ище**, здебільшого ускладнений (**-н-ище**, **-ан-ище**, **-ен-ище**, **-н-ич-ище**, **-в-ище**, **-в-ин-ище**, **-ов-ище**, **-ов-йан-ище**), при творенні назв полів поєднується з усіма (15) лексичними основами, що є назвами сільськогосподарських культур: *жит'ишиче*, *жит'нишиче*, *жит'анишиче*, *жит'овишиче*; *пшени'чишиче*, *пшенич(ш)нишиче*, *пшени'чанишиче*; *йач(ш)нишиче*, *йач'ме'нишиче*, *йачм'е'н'ан'ишиче*; *оу'сишиче*, *в'і'усишиче*, *ау'с'анишиче*; *п'ро'сишиче*, *п'ра'с'анишиче*, *п'р'і'свишиче*; *з'ре'чишиче*, *з'ре'чанишиче*, *з'ре'чковишиче*; *куку'ру'зишиче*, *куку'ру'знишиче*, *куку'ру'з'анишиче*, *к'ий'а'ишиче*, *к'й'а'ишишиче*, *к'ий'а'шанишиче*, *пшени'чишиче* 'поле з-під кукурудзи'; *сон'а'чишиче*, *сон'аш(ч)нишиче*, *сон'а(йа)иши'чишиче*, *сон'ишиче*; *га'ро'ишиче*, *га'рох'нишиче*, *га'рох'вишиче*, *га'рохо'вишиче*, *га'рохвин'ишиче*, *гарах'й'анишиче*, *горохов'й'анишиче*; *кл'е'в'ишиче*, *кл'е'в'р'анишиче*; *л'о'нишиче*, *л'е'н'ан'ишиче*, *л'о'нов'ишиче*; *ко'но'п'лишиче*, *кана'п'л'анишиче*; *кар'то'п'лишиче*, *кар'то'п'л'анишиче*, *карта'п'л'анишиче*, *карта'шен'ишиче*, *бул'б'ишиче*, *бул'бан'ишиче*, *бул'б'йан'ишиче*, *р'і'ишиче* 'поле, де росла картопля'; *бу'р'а'чишиче*, *бу'рач(ш)нишиче*, *бу'ра'чанишиче*, *бу'ракав'йан'ишиче*, *бу'р'а'ко'вишиче*; *ка'пу'с'тишиче*, *ка'пу'с'т'анишиче*.

За допомогою цього суфікса назви деяких полів з-під сільськогосподарських культур утворюються й від основи, не пов'язаної з назвою рослини, наприклад: *стер'нишче* 'поле з-під жита, пшениці, ячменю, проса, гречки', *стер'нишче*, *стер'новишче* 'поле з-під вівса', *бат'в'ін'ишча* 'поле, з якого зібрано буряки', *єр'аднишче* 'поле, де росла капуста'.

Відзначено випадки, коли назви полів з різними основами вживають паралельно в одній і тій самій говірці: *ʲжитн'ішче* // *стер'н'ішче*, *йач'мен'ішче* // *стер'н'ішче*, *оу'сишче* // *стер'н'ішче* (с. Нові Млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл.), *жи'тишче* // *стир'нишче* (с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.).

Зауважимо, що при картографуванні ускладнені суфікси не мають чіткої локалізації, проте відзначаємо, що переважає суфікс **-ан-ище**.

У цій ЛСГ активність функціонування суфікса **-ище** не обмежена територіально, він поширений на всій досліджуваній території, лише за винятком трьох населених пунктів із 170 обстежених.

Суфікс **-ище** буває наголошеним і ненаголошеним. Чітко виражені акцентуаційні тенденції в цих утвореннях у східнополіському ареалі не проявляються.

Ареали утворень із суфіксом **-ище** засвідчують карти АУМ та ЗЛА. Показовою є зведена карта, укладена Т. Назаровою в АУМ [АУМ 3 ч. 3, к. 42]. За свідченнями АУМ, крім східнополіських, цей суфікс продовжується в середньополіських і частині західнополіських говірок, послідовно функціонує в ареалі південносхідних говорів, крім донецьких, його засвідчено в говірках Криму та Кубані, спорадично виявлено в частині гуцульських і буковинсько-покутських говорів [АУМ 1, к. 175, 310; АУМ 2, к. 153, 154, 319; АУМ 3 ч. 2, к. 106, ч. 4: 88 – 90].

Інші матеріали також засвідчують утворення назв полів, де росли сільськогосподарські рослини з суфіксом **-ище** в східно- і середньополіських говірках [ЛСПГ: 37, 73, 74, 89, 176], у говорах Закарпаття [ДНСК: 114, 115, 119, 125, 138, 139; ДЛАЗ, к. 198, 199, 200], гуцульських [ГГ: 225], нижньонадністрянських [ДССЛ: 50], центральноподільських [ГБЛ: 76] говірках. Численні назви полів з цим суфіксом зафіксовано в білоруських говірках [ВПЗТ].

Як засвідчує карта ЗЛА, суфікс **-ище** характерний для східнослов'янських і південнослов'янських і лише частково для західнослов'янських мов [ЗЛА, к. 91].

Крім утворень із суфіксом **-ище**, високий ступінь продуктивності виявляє словотворчий тип із суфіксом **-ник (-нік)**, відрізняючись активністю функціонування в говірках. Цей суфікс також поєднується з твірними основами, що є назвами всіх 15 рослин: *жѣт'ан'ік*, *пше'нишник*, *йач'м'ін:ик*, *аў'с'аник*, *пра'с'ан:ик*, *гре'чаник*, *гарахав'йаник*, *кл'ев'ер'ан'ік*, *ле'нишник*, *кана'л'аник*, *бу'рашн'ік*, *ка'пусн'ік*; відзначено поєднання цього суфікса з різнокореновими назвами тієї самої рослини: *куку'рузник* (*ки'йашник*, *ка'лашник*), *сонечник* (*ка'т'елашн'ік*), *кар'тошник*, *карта'л'аник* (*бул'баник*). Такі назви утворюються й від іншої основи, наприклад, *жѣн'іўн'ік* 'поле з-під зернових культур'. У східнополіських говірках назви, утворені від етимологічно інших основ, не пов'язаних з назвами рослин, часто диференціюються за допомогою означень: *жѣтн'і жѣн'ієн'ік*, *пше'н'ічний* ~, *аў'с'аний* ~, *йач'м'ен:и* ~, *пра'с'ани* ~, *гр'єчани* ~, так само: *жѣтн'є стер'нишче*, *стер'новишче*, *пше'ничне стер'нишче*, *йач'мен:е* ~, *про'с'ане* ~, *гре'чне* ~, *гре'чане стер'новишче*, *оў'с'ане* ~, *кукуруз'ане* ~ (*ки'йа'хове стер'нишча*), *сон'ашни'кове стер'нишча*, *га'рохаве* ~, *кл'еверне* ~.

Ареал аналізованих лексем з формантом **-нік** у східнополіських говірках поширений на крайній півночі та південному сході

(Путивльський р-н) і межує з білоруськими й російськими говорами. Формант **-ник** поширений уздовж Дніпра трохи південніше Чернігова, від р. Снов південніше Новгород-Сіверського та Глухова до кордону з Росією й займає більшу територію.

За матеріалами АУМ утворення з цим суфіксом продовжуються рідше в середньо-, спорадично – західнополіських, наддністрянських, подільських та гуцульських говорах, відзначені також у нижньо-, спорадично в середньонаддніпрянських, середньо- та західнослов'янських говірках [АУМ 1, к. 310; АУМ 2, к. 153; АУМ 3 ч. 4: 88 – 90; див. також ЛСПГ: 73, 74, 95, 200; ГБЛ: 76]. Цей суфікс відзначений також у закарпатських говірках [ДНСК: 124, 139].

Для назв полів з-під сільськогосподарських культур із суфіксом **-нік** за даними ЗЛА відзначено паралелі з російськими, білоруськими говорами та говорами південнослов'янських мов [ЗЛА, к. 39, 43, 47, 51, 55, 89].

Продуктивним для східнополіських говірок є словотворчий тип із суфіксом **-анка**. У досліджуваних говірках цей суфікс поєднується з 14 лексичними основами, що є назвами 13 зернових і городніх культур: *пшенич'анка*, *йачме'анка*, *оу'с'анка*, *про'с'анка*, *гре'чанка*, *кукуру'з'анка* (*пшенич'анка*) ‘поле з-під кукурудзи’, *горох'в'анка*, *кл'еве'р'анка*, *л'он'анка*, *коноп'л'анка*, *кар'топ'л'анка*, *бур'а'чанка*, *капус'т'анка*.

Утворення з суфіксом **-анка** відзначені в середній смугі східнополіських говірок (15 н.п.), див. також [АУМ 3 ч. 4: 88 – 90].

У назвах із суфіксом **-анка** відзначено суфіксальний наголос, лише в говірці с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігівської обл. зафіксовано кореневий наголос у слові *кар'топ'л'анка*.

Як свідчать дані АУМ, назви полів з-під сільськогосподарських рослин із суфіксом **-анка** характерні для південно-західних говорів, зокрема для середньозакарпатських, буковинських, частини бойківських, покутських, лемківських, надсянських, наддністрянських та подільських, засвідчені також у нижньонаддніпрянських, середньополіських, рідше в східноволинських, спорадично відзначені в східнослов'янських, південнобессарабських, нижньонадбужьких говірках [АУМ 2, к. 153, 154, 319; АУМ 3 ч. 4: 88 – 90; див. також ДНСК: 114 – 116, 119, 121, 124 – 125, 130, 132, 139; ГБЛ: 74 – 75; СБГ: 42, 52, 75 – 76, 116, 189, 192, 243, 507 – 508; ГГ: 31, 103].

За даними ЗЛА функціонування цього суфікса локалізується також у південно-західному українському ареалі [ЗЛА, к. 38, 39, 43, 47, 51, 55, 89]. У східнополіських говірках такі утворення поодинокі – цей суфікс поєднується з двома лексичними основами й представлений у двох населених пунктах [ЗЛА, к. 51, 89]. В інших слов'янських мовах засвідчено поєднання цього форманта при творенні назв полів також лише з окремими лексичними основами й обмеженим функціонуванням: у білоруській (1 н.п.) [ЗЛА, к. 51, 89] і словацькій (1 н.п.) [ЗЛА, к. 43, 51, 55] мовах.

Суфікс **-анка** у творенні назв полів з-під сільськогосподарських культур виявлено тільки на діалектному рівні.

У творенні назв цієї семантичної групи 11 твірних основ, що є назвами восьми рослин, поєднані з суфіксом **-иння(-є)** (**-н-иння**, **-н-ич-инне**, **-в-иння**, **-ов-иння**): *коноп'лин':е*, *картон'лин':а*, *бур'а'чин':а(е)*, *капуст'ин':а(е)*, *сон'а'шин':е*, *сон'аш'нин':е*, *сон'ашни'чин':е*, *горох'вин':а*, *горох'вин':а(е)*, *гречко'вин':е*; спостережено різноманітність твірних основ, що зафіксовані у назвах тієї самої рослини: *кукуруз'ин':а(е)*, *кала'чин':е*, *калacho'вин':е*, *кий'а'шин':е*, *пшени'чин':е* 'поле з-під кукурудзи' та одна твірна основа, не пов'язана з назвою рослини: *хراطус'тин':е* 'поле де росла капуста'.

Суфікс **-иння(-є)** і самостійно, і разом з іншими словотворчими формантами вживаний в однокоренових назвах поля навіть в одній і тій самій говірці, напр.: *кукуруз'ин':е* // *кукурз'ин':анка* (с. Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.); *кий'а'шин':е* // *кий'ашанище* (с. Савинки Корюківського р-ну Чернігівської обл.); *коноп'лин':е* // *коноп'лище* (с. Усівка Згурівського р-ну Київської обл.).

Водночас різнокореневі твірні основи в назвах поля не порушують єдиної словотворчої моделі: *кукуруз'ин':е* // *кала'чин':е* (с. Заньки Ніжинського р-ну Чернігівської обл., сс. Гостролуччя, Лукаші Баришівського р-ну Київської обл.), *кукуруз'ин':е* // *кий'а'шин':е* (с. Жукотки Чернігівського р-ну Чернігівської обл., с. Олбин Козелецького р-ну Чернігівської обл.), *кукуруз'ин':е* // *пшени'чин':е* (с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.).

Суфікс **-иння(-є)** на означення назв полів з-під сільськогосподарських рослин утворює суцільний ареал на півдні досліджуваної території (Київська обл. та південніше м. Прилуки), згрупований у межиріччі Десни й Остер, далі розріджено від Десни трохи на схід, утворює мікроареал від Чернігова на захід до Дніпра.

Суфікс **-иння(-є)** функціонує також у середньо- та східнословобожанських, середньо- й нижньонаддніпрянських, західнополіських, волинських, подільських говірках, рідше в буковинських, гуцульських, покутських, у говірках Криму та Кубані, спорадично зафіксований у середньополіських, наддністрянських, бойківських, полтавських говірках [АУМ 2, к. 153; АУМ 3 ч. 4: 88 – 90; ЗЛА, к. 89].

Цей суфікс відзначений на півдні Росії [ЗЛА, к. 55], а також у білоруській мові [ВПЗТ: 104].

На крайньому сході, ближче до кордону російської мови (Ямпільський, Глухівський і Путивльський р-ни Сумської обл.) утворює мікроареал (5 н.п.), відзначений спорадично (по 1 н.п.) на півночі досліджуваних говірок (с. Хотіївка Семенівського р-ну Чернігівської обл.) та в середній течії Десни (с. Ушня Менського р-ну Чернігівської обл.) суфікс **-ання(-є)**. Він поєднується з 11 твірними основами й зафіксований у назвах *гр'е'чан':е*, *ау'с'ан':е*, *пра'с'ан':е*, *йачм'іан':е*,

кукуру^лз'ан':а(е), канап^л'ан':е(а), гарахв'іан':а(е), картап^л'ан':е, картахв'іан':а, бура^лчан':а(е), капус^т'ан':а(е), кл'ев'ер'ан':а. Відзначено однокореневі назви полів з різними суфіксами в одній і тій самій говірці: картап^л'ан':е // картап^ллище (с. Вільна Слобода Глухівського р-ну Сумської обл.). Словник П. Лисенка фіксує назву *прося́нне* у середньополіських говірках [ЛСПГ: 176].

За даними АУМ цей суфікс відзначено також у середньо- і східнословобожанських, рідше – у нижньонаддніпрянських говірках [АУМ 3 ч. 4: 88 – 90].

Матеріали виявляють утворення із суфіксом **-ни́ця** (**-ан-и́ця**), твірними основами яких у східнополіських говірках є назви восьми рослин: пше^нлини́ця, аў^с'ани́ця, пра^с'ани́ця, гре^ч'ани́ц'а, кукуру^лзани́ця, гарахв'іани́ця, кл'еве^р'іани́ця, капус^т'ани́ц'а. Назви полів із суфіксом **-ни́ця** розріджено відзначені лише в дев'ятох населених пунктах – як поодинокі на крайньому північному заході та сході й на південному заході (у Броварському р-ні); утворюють два мікроареали – по Десні південніше Чернігова й Новгород-Сіверського.

У назвах полів з-під сільськогосподарських культур суфікс **-ни́ця** відомий у деяких південно-західних говорах, переважно середньо-закарпатських, рідше – у надсянських, наддністрянських, гуцульських, бойківських, волинських [АУМ 2, к. 153, 319; АУМ 3 ч. 4: 88 – 90]. У лемківських, центральноподільських, нижньонаддніпрянських, східнословобожанських, нижньонадбужьких, південнобессарабських, говірках Криму та Кубані цей суфікс відзначений спорадично [АУМ 3 ч. 2, к. 106; АУМ 3 ч. 4: 88; ГБЛ: 74].

В інших слов'янських мовах (російській, сербській, хорватській) відоме слово *житни́ц'а*, проте воно має інші значення. У російських говорах спорадично відзначено дериват з основою *рож-* (*ржа́ни́ця*) 'поле з-під жита' [ЗЛА, к. 39].

Характерним для східнополіських говірок є словотворчий тип із суфіксом **-ові́е**. У досліджуваних говірках відзначено сполучуваність цього форманта з однією лексичною основою й засвідчено в назві *греч^кові́е* 'поле, де росла гречка'. В окремих населених пунктах цей суфікс є словотворчою паралеллю до інших формантів чи словосполучень: *грец^к'ку^ові́е* // *гре^ччан'и́ще*, *грец^к'ку^ові́е* // *грец^к'і с^терен*, *греч^ки́циві́е* // *де гречка була*. Структура *греч^кові́е* утворює мікроареали на півночі (6 н.п.) і сході (2 н.п.) досліджуваних говірок та на півдні від Чернігова по р. Десні (5 н.п.). Суфікс **-ові́е** з цією самою лексичною основою фіксує словник П. Лисенка в східно-й середньополіських говірках [ЛСПГ: 59].

Функціонування цього суфікса в назві *грец^кові́е*, *грец^ку́ві́е* 'поле де росла гречка' відзначено в білоруських говірках [ВПЗТ: 98].

Тільки в назві поля з-під гречки в аналізованій ЛСГ засвідчено суфікс **-і́вка**: *греч^к'і́ука*. У східнополіських говірках обмеженою є й територія його поширення. Утворення з цим суфіксом відзначено

лише в кількох говірках, що простягаються вузькою смугою на межі з середньонадніпрянськими говірками.

За даними АУМ суфікс *-івка* в структурах *греч'івка*, *гречн'їука* продовжується в середньо- й нижньонадніпрянських, слобожанських (переважно середніх), поширена також у волинських, частково подільських і середньополіських, рідше в західнополіських говірках [АУМ 2, к. 154; АУМ 3 ч. 4: 88 – 89; див. також ЛСПГ: 59]. З іншими твірними основами функціонування цього суфікса (із звуковою зміною – виявом наголошеного у) відзначено в середньополіській говірці в назві *бур'аку́ука* ‘поле, з якого знято буряки’ [АУМ 3 ч. 4: 89] та закарпатських говірках у назві *гѡрѡху́вка* ‘земля після гороху’ [ДНСК: 119].

Поодинокі назви утворені за допомогою суфікса *-ина*. У східнополіських говірках цей суфікс зафіксовано лише в назвах полів з-під городніх культур. Твірна основа цих назв не пов'язана з назвами рослин і вживається паралельно з іншими синонімічними суфіксами: *га́рѡдовина* // *бу́раини́и́че* чи словосполученнями: *га́рѡдовина* // *капуш'чане* ^{поле} в одній і тій самій говірці (с. Тихоновичі Щорського р-ну Чернігівської обл.). Активність функціонування суфікса *-ина* в східнополіському ареалі обмежена й територіально – виявлено лише в трьох говірках.

Утворення з формантом *-ина* (*стер'нина* ‘поле з-під жита’) зафіксовано в гуцульських і буковинських говірках [АУМ 2, к. 319], (*озими'на* ‘поле з-під пшениці’) – східноволинських, середньонадніпрянських, полтавських, (*йари'на* ‘тс’) – східноволинських говірках [АУМ 3 ч. 4: 88]. Зрідка твірна основа цих назв пов'язана з назвами рослин: *бу́р'ачина*, *бура'чина*, *бу́р'аш'чина* в середньозакарпатських, буковинських, середньослобжанських говірках [АУМ 3 ч. 4, 89; СБГ, 43], *кукурузина* – у покутсько-буковинських [АУМ 2, к. 153], *кукурудзіна* – у гуцульських говірках [ГГ: 103].

Цей словотворчий тип відомий російській мові у творенні назв полів з-під зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса): *ж'нит'вина*, *ж'ит'вина* [ЗЛА, к. 39, 43, 47, 51], на території Сербії, Боснії та Герцоговини відзначено *стр'ніна* (з цим самим значенням) [ЗЛА, к. 39, 43, 51].

Як засвідчує матеріал, суфікс *-ина* частіше вступає у зв'язок з твірною основою, не пов'язаною з назвами рослин.

Отже, аналіз матеріалу дає підставу виділити дев'ять суфіксальних словотворчих типів назв полів з-під сільськогосподарських культур у східнополіському діалекті. Ці словотворчі типи мають різну продуктивність як щодо кількості твірних основ, з якими вони поєднуються (з усіма, чи лише окремими), так і стосовно їх територіального поширення в межах східнополіського говору (від значних компактних ареалів до мікроареалів а то й поодиноких

назв). Найпродуктивнішим у цій словотворчій групі досліджуваного говору є суфікс **-ище**. Інші суфікси мають більшу (**-ник**, **-анка**) чи меншу (**-иння**, **-ання**, **-иця**) продуктивність, до непродуктивних належать суфікси **-ина**, **-івка**, **-овйє**. Словотворчі форманти часто утворюють синонімічні паралелі, можливі словотворчі дублети в одному населеному пункті.

**Таблиця продуктивності суфіксальних типів у назвах полів
з-під сільськогосподарських культур східнополіського діалекту**

Твірна основа	+ суфікс								
	-ище	-ник (-нік)	-анка	-иння (-инне)	-ання (-анне)	-иця (-ниця)	-івка	-овйє	-ина
жит-	+	+							
пшенич(ш)-	+	+	+			+			
ячмінь- (яшн-)	+	+	+		+				
овс- (вівс-)	+	+	+		+	+			
прос- (пріс-)	+	+	+		+	+			
греч- (гречк-)	+	+	+		+	+	+	+	
кукуруз- калач(ш)- кийаш- пшенич-	+	+	+	+	+	+			
горох(ш)-	+	+	+	+	+	+			
клівер-	+	+	+		+	+			
соняш- сон- кател-	+	+		+					
льон-	+	+	+						
конопл-	+	+	+	+	+				
картопл(ш)- бульб- ріп-	+	+	+	+	+				
буряч(ш)-	+	+	+	+	+				
капуст-	+	+	+	+	+	+			
стерн-	+								
жнів-		+							
ботв-	+								
храпуст-				+					
город- гряд-	+								+

В утворенні локативів східнополіського діалекту, як засвідчує матеріал, помітну роль відіграли міждіалектні та міжмовні контакти. Відзначені в східнополіських говірках суфіксальні типи назв полів з-під сільськогосподарських культур прочитуються на широкому тлі, вони

мають паралелі, крім українських говорів, в інших слов'янських, насамперед східно- та південнослов'янських мовах.

Словотвір у сучасній українській мові засвідчує, що в літературній мові назви полів утворені в основному за допомогою суфікса *-ище*; суфікс *-івка* є нормою в літературній мові лише в назві поля з-під гречки (*гречківка* паралельно до *грачанище*) [СУМ II: 165].

Джерела

АУМ – Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1 – 3. – К., 1984 – 2001; **ВПЗТ** – Выгонная Л. Т. Полесская земледельческая терминология / Л. Т. Выгонная // Лексика Полесья. – М. : Наука, 1968. – С. 93 – 130; **ГБЛ** – Гороф'янюк І. Ботанічна лексика центральноподільських говірок : матеріали до лексичного атласу української мови / І. Гороф'янюк. – Вінниця, 2012. – 300 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки : короткий слов. / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 231 с.; **ДЛАЗ** – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. – Ч. 1 – 2 / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород : Вид-во Ужгород. ун-ту, 1958 – 1960; **ДНСК** – Дзендзелівський Й. О. Назви сільськогосподарських культур у говорах Закарпаття / Й. О. Дзендзелівський // Studia Slavica. Т. VI, fasciculi 1 – 2. – Budapest, 1960. – С. 113 – 143; **ДССЛ** – Дзендзелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я / Й. О. Дзендзелівський // Лексикографічний бюлетень. Вип. VI. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 36 – 54; **ЗЛА** – Общеславянский лингвистический атлас. Сер. лексико-словообразовательная. – Вып. 4. Сельское хозяйство. – Братислава, 2012; **ЛСПГ** – Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.; **СБГ** – Словник буковинських говірок. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1971.

Література

Закревська 1976 – Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті : монографія / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.; **Ковалик 1969** – Ковалик І. І. Іменниковий словотвір у говірці села Бітлі на Львівщині / І. І. Ковалик // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 57 – 61.

Поістогова М. В. Суфіксальне творення назв полів з-під сільськогосподарських культур у східнополіському діалекті на загальнослов'янському тлі

У дослідженні розглядаємо словотворчі (суфіксальні) типи в лексико-семантичній групі назв полів, з яких зібрано сільськогосподарські культури, у східнополіському діалекті на загальнослов'янському тлі. Матеріал дає підставу виділити дев'ять

суфіксальних типів для східнополіського говору. Виявляємо ступінь продуктивності кожного з типів щодо кількості твірних основ, які беруть участь у творенні назв полів, та їхню функціональну активність у досліджуваному говорі. У словотворчій групі назв полів найпродуктивнішим у межах східнополіського говору є суфікс *-ище*, який поєднується з усіма лексичними основами назв сільськогосподарських культур і є найпоширенішим.

Ключові слова: східнополіський діалект, лексико-семантична група, суфіксальні форманти, словотворчі типи, міжмовні контакти.

Поистогова М. В. Суффиксальный способ образования названий полей из-под сельскохозяйственных культур в восточнополесском диалекте на общеславянском фоне

В исследовании рассматриваем словообразовательные (суффиксальные) типы в лексико-семантической группе названий полей, с которых были собраны сельскохозяйственные культуры, в восточнополесском диалекте на общеславянском фоне. Материал дает основание выделить девять суффиксальных типов для восточнополесского говора. Вывяляем степень продуктивности каждого из типов по количеству образовательных основ, от которых образованы названия полей, и их функциональную активность в исследуемом говоре. В словообразовательной группе названий полей самым продуктивным в пределах восточнополесского говора является суффикс *-ище*, сочетающийся со всеми лексическими основами названий сельскохозяйственных культур и являющийся самым распространенным.

Ключевые слова: восточнополесский диалект, лексико-семантическая группа, суффиксальные форманты, словообразовательные типы, межъязыковые контакты.

Poistogova M. V. Suffix forming of names of fields after crops gathering in the Eastern Polissia dialect in the context of other Slavic languages

The paper deals with the derivation (suffix) types in the lexico-semantic group of names of fields after crops gathering in the Eastern Polissia dialect in the context of other Slavic languages. On the base of material 9 suffix types for the Eastern Polissia dialect are defined. The degree of productivity of each type as to the number of forming bases which are involved in the field names forming and the activity of their functioning in the researching dialect are revealed. In the derivative group of fields names the suffix *-ище* is the most productive within the Eastern Polissia dialect. This suffix is the most widespread and can be combined with all lexical bases of crops names. Derivational formants often form synonymous parallels; derivative doublets are possible in one community. In the formation of locatives of the Eastern Polissia dialect cross-dialect and cross-language contacts played the prominent

role. Analyzed suffix types have parallels both with other Ukrainian dialects and other Slavic, primarily Eastern and Southern languages.

Key words: Eastern Polissia dialect, lexico-semantic group, suffix formants, derivative types, cross-language contacts.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2017 р.

Прийнято до друку 20.06.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Лєснова В. В.

Г. В. Сікора (Київ)

УДК 811.161.2: 81'373.422

**ВИСОКЕ ФУНКЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ
ОКРЕМИХ ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ
У СУЧАСНОМУ ЛЬВІВСЬКОМУ КОЙНЕ**

Львівське койне як один із локальних проявів української мови своєю фонетичною системою виразно відмінне від української літературної мови. Сформоване в складних умовах перебування Львова у складі різних державних утворень: Галицько-Волинського князівства (від часу заснування Львова до 1349 р.), Речі Посполитої (1349 – 1772), Австро-Угорської імперії (1772 – 1918), Польщі (1918 – 1939), Радянського Союзу (1939 – 1941, 1944 – 1991), у період німецької окупації місто входило до складу Генерал-Губернаторства із центром у Кракові (1941 – 1944), і, нарешті, незалежної України (з 1991), – українське мовлення Львова, що формувалося на наддністрянській діалектній базі, упродовж свого розвитку зазнало впливів польської, німецької, російської, єврейської та інших мов. На тлі мовної поліфонії дорадянського Львова поряд із українською виразно домінувала польська мова, яка мала статус державної.

Іншомовні впливи позначилися на лінгвальній природі міста, зокрема на фонетичному рівні. До діалектних рис, що творять специфіку сучасної системи консонантизму мовлення львів'ян, належить вища навантаженість репрезентантів приголосних фонем /ф/, /г/, /з/, /ж/, /з'/, /ж'/ в усному мовленні. Ця особливість властива також наддністрянському діалектові, на основі якого витворювалося львівське койне, діалектові, який О. Горбач називав „мовним запліччям львівського культурного осередку” [Горбач 1966: 1676]. У багатьох інших говорах, зокрема південно-східних, ці приголосні представлені слабко [Бевзенко 1980: 64, 71].

Джерельною базою нашого дослідження стали фонотека й текстотека мовлення львів'ян різного віку, укладені з початку ХХІ ст. і до сьогодні, яка містить тексти різного типу: монологи (розповіді, публічні виступи, доповіді); діалоги (розмовні мініатюри: мікродіалоги, ситуативні репліки), полілоги (розмови в транспорті, магазинах,

державних установах, на ринку тощо); тексти, різні за тематикою, обсягом (мікро- і макротексти), комунікативними сферами (публічне / непублічне, підготовлене / непідготовлене), а також мовлення львівських ЗМІ, неофіційна (розмовна) антропонімія; свідчення діалектних словників львівського мовлення диференційного типу, зокрема „Лексикону львівського...”, який фіксує сучасну й застарілу лексику, що вийшла з ужитку.

Фонема /ф/. Мовлення львів'ян маніфестує різні вияви фонери /ф/: 1) у лексичних запозиченнях; 2) власне утворені на місці праслов'янської сполуки [xv] у незапозичених лексемах; 3) посталі внаслідок сандгі.

Запозичуючи іншомовну лексику зі звуком [ф], львів'яни зазвичай зберігали автентичне звучання слова (іноді з фонетичними змінами, які, проте, не поширювалися на аналізований звук), наприклад: [ф']іл'їжанка¹ – *n. filiżanka*, [ф']іранка – *n. firanka*, шу[ф]л'ада – *n. szuflada* та ін. Водночас в українській мові діяла інша тенденція – заступлення [ф] звуками [п], [в], [х] та ін. задля адаптування до наявної системи консонантизму [Шевельов 2002²: 803 – 807]. Так, звук [ф] у сучасному мовленні львів'ян функціонує в словах, у яких у літературному стандарті усталилися такі звуки чи звукосполучення, як [х]: [ф]утро, *n. futro* ‘хутро’, шу[ф]л'ада, *n. szuflada* ‘шухляда’, [ф']іра, *n. fura* ‘хура, віз’, [ф]ура, *n. fura*, нім. *Fuhre* ‘великовантажний автомобіль або причеп для міжміських та міжнародних перевезень’ (пор. хура); [хв]: [ф']іртка, *n. firtka* ‘хвіртка’, [ф']іст, *n. ogon* ‘хвіст’; [кв]: [ф]а^лсол'а, *n. fasola* ‘квасоля’, фасо^лл'овий, *n. fasolowy* ‘квасолевий’; [п]: карто[ф]л'а, *n. kartofel* ‘картопля’, карто[ф]л'ан'і п^лаук'і, *n. kartoflany placki* ‘деруни’, [ф]л'ашка, *n. flaszka* ‘пляшка’, тра[ф]л'ати, *n. trafiać* ‘потрапляти’, тра[ф]л'атис'а, *n. trafiać się* / траплятися, пот^лра[ф]ити, *n. trafić* ‘отрапити, бути спроможним, змогти’, тра^л[ф]унук, *n. trafunek* випадок’.

Функціонування фонери /ф/ у соціумі Львова безпосередньо пов'язане з характеристиками конкретної лексеми, що може бути загальноновживаною або мати обмежене вживання, коли ця фонема є фонетичним маркером носіїв старої львівської норми. До найактивніше вживаних діалектних лексем з аналізованим звуком (фонемою) належать такі: [ф]айний, *n. fajny* ‘добрий, гарний, чудовий’, [ф]айно, *n. fajnie* ‘добре, гарно, чудово’, [ф]ал'бана, *n. falbana* ‘рюш’, [ф]а^лсол'а, *n. fasola* ‘квасоля’, [ф]асо^лл'овий, *n. fasolowy* ‘квасолевий’, [ф']іл'їжанка, *n. filiżanka* ‘чашечка для кави’, [ф']іранка, *n. firanka* ‘занавіска, тюль’, [ф]л'ашка, *n. flaszka* ‘пляшка’, шу[ф]л'ада, *n. szuflada* ‘шухляда’, [ф]ундувати, *n. fundować* ‘оплачувати за когось’, пот^лра[ф]ити, *n. trafić* ‘потрапити, бути спроможним, змогти’ (часто в прокльонах: *наї би те^лбе*

¹ Подаємо посилання на „Лексикон львівський...” лише для рідковживаної, маловідомої лексики.

² Праця вперше вийшла друком англійською мовою в 1979 р.

(т'а) шл'ак ¹наглий т¹рафиу / хай тебе удар трапить, м¹не шл'ак'е т¹раф¹л'айут(') / вислів, що виявляє злість, роздратування та ін.), рідше – т¹раф¹[ф]унук, *n. trafunek* ‘випадок’, [ф]ест, *n. fes* ‘міцний, дуже добрий’, ‘дуже’, ¹[ф]'іл'і-л'і-л'і, *n. figle-migle* ‘витівки, пустощі, дріб'язки’, [ф]аст¹рита, *n. fastryga* ‘намітка’, [ф]аст¹ригу¹вати, *n. fastrygować* ‘зметувати’, [ф]¹рен(')зл'і (рідше – [ф]¹рензл'і), *n. frędzla* ‘бахрома’, [ф]ри¹зура, *n. fryzura* ‘зачіска’, карто¹[ф]л'а, *n. kartofel* ‘картопля’, карто¹[ф]л'ан'і н¹л'ацк'і, *n. kartoflany placki* ‘деруни’, ¹[ф]айка, *n. fajka* ‘люлька’, їхні похідні й ін. Більшість цих лексем у комунікативному просторі Львова є загальноновживаними, їхнє функціонування не залежить від соціальних характеристик мовців. Ця лексика творить окремий пласт, який можна означити як „львівське”, а отже, функційне навантаження аналізованої фонемі у фонологічній системі львівського койне безпосередньо пов'язане з її словниковою потужністю. Наявність звука [ф] репрезентують кілька імен львівського іменника – церковнослов'янські імена (повні та їхні здрібнілі форми, а також похідні прізвища), які мають аналоги в деяких європейських мовах, зокрема польській: Сте¹[ф]ан, Сте¹[ф]ко, здрібн. Сте¹[ф]ц'у, *n. Stefan* – Степан; так само Сте¹[ф]ан'іа, *n. Stefanija*, Сте¹[ф]ка, здрібн. Сте¹[ф]ц'а – Степанія; [Ф]ет', ¹[Ф]ед'у (розмовні форми), *n. Teodor* – Теодор. Низка лексем з фонемою /ф/ маркують мовлення найстаршого покоління львів'ян, рідше – середнього вікового прошарку, наприклад [ф]а¹м'іл'(і)йа, *n. familia* ‘прізвище; родина’, [ф]а¹м'іл'(і)йант, *n. familiant* ‘родич’, ¹[ф]утро, *n. futro* ‘хутро’, ¹[ф]айрант, *n. fajerant* ‘кінець, перекур’ [ЛЛ 2012: 745], ¹[ф]'іа, *n. figa* ‘інжир’ (на противагу більш уживаному ¹[ф]'іа, *n. figa* ‘дуля’) [ЛЛ 2012: 752] [ф]ав¹риту, *n. faworytu* ‘бакенбарди’ [ЛЛ 2012: 744], [ф]ри¹зура, *n. fryzura* ‘зачіска’. Як свідчить „Атлас української мови”, фонема /ф/ у запозичених лексемах *фіра* (фура), *фасоля*, *фартух* представлена не лише в південно-західному наріччі, а й на території Нижньої Наддніпряниці, Причорномор'я й суміжних земель [АУМ III, ч. 3: 13; АУМ II: к. № 82, 84; АУМ III, ч. 2: к. № 15; 16, 17].

На функційній периферії сьогодні перебуває фіксований лексикографами пласт арготичних лексем, що активно функціонував у львівському койне передвоєнного періоду: [ф]а¹була (пор. *n. fabuła* ‘фабула, сюжет’) ‘пройдисвіт’ [ЛЛ 2012: 744], ¹[ф]акнути ‘вдарити’ [ЛЛ 2012: 745], [ф]ал'у¹вати (пор. *n. falować* ‘хвилюватися, колихатися, здійматися; витися, лягати хвилями’) ‘бігти, іти’ [Rudnyśkyj 1993: 124]; ‘іти, їхати’ [ЛЛ 2012: 746], [ф]а¹мула, *n. famuła* ‘родина, сім'я’; ‘родина’ [ЛЛ 2012: 747], [ф]ри¹гачка (пор. *n. frygaty* ‘їсти’ [Rudnyśkyj 1993: 125]) ‘їжа’, ‘обличчя’ [ЛЛ 2012: 760], [ф]ц'і¹нан'е (пор. *n. wcisnąć* ‘втиснути, вдавити’) ‘їжа’ [ЛЛ 2012: 764], ¹фун'о ‘особа, яка вдає аристократа, пана’; ‘зарозуміла людина; дурень, недотепа’ [ЛЛ 2012: 762], фурди¹гарн'а, *n. furdygarni* ‘поліційний відділок; в'язниця’ [Rudnyśkyj 1993: 125; ЛЛ 2012: 762] та ін. Зрозуміло, що поряд із діалектними словами, львів'яни

також уживають лексеми зі звуком [ф], які належать літературному сегментові: *фа¹та*, *ф¹ірма*, *фокус* та ін.

У мовленні львів'ян похилого віку із сильним ступенем діалектних ознак звук [ф] усталився на місці первісної звукосполюки [хv] у незапозичених лексемах праслов'янського походження [*ф'іст* 'хвіст', [*ф*]а¹л¹ити 'хвалити' і є власне утвореним, тобто новоутвореним, який дослідники також окреслюють як звук гіперичний, „надправильний” [Німчук 1999: 283]. Звук [ф] з такою генезою (виник під впливом польської мови) представлений у більшості південно-західних діалектів [Бевзенко 1980: 64 – 65; АУМ II: к. № 86], а також у частині південно-східних – на території Нижньої Наддніпряниці, Причорномор'я й суміжних земель [АУМ III: к. № 14].

На функціонування звука [ф] у мовленні передвоєнного Львова вказував Я. Б. Рудницький, зауважуючи, що він уживаний переважно в словах іншомовного походження [Rudnyckij 1993: 29]; широкий репертуар локалізмів із цим звуком фіксує „Лексикон львівський...”.

Як свідчать лінгвістичні дослідження, фонема /ф/ увійшла в українську мову внаслідок лексичних запозичень з інших мов, як і фонема /г/ [Булаховський 1977: 263; Шевельов 2002: 803; Бевзенко 1980: 61; Німчук 1999: 261]. „Широкомасштабне контактування середньоукраїнської мови з західними мовами, – пояснює Ю. Шевельов, – призвело ... до масового напливу запозичених слів зі звуком g (а також із звуком f), що для них у мові не було точного відповідника” [Шевельов 2002: 793]. Як свідчать лінгвісти, звук [ф] був упроваджений в українську мову внаслідок контактування з греками, тобто на самому початку існування української окремішності в межах праслов'янського континууму, та був підпертий авторитетом церкви [Там само: 803].

Активізацію цього звука у львівському мовленні забезпечує не лише етимологічно іншомовна база, але і його поява внаслідок оглушення звука [в] у позиції перед глухим, тобто виявами сандгі, що корелює з твердженням Л. Булаховського про те, що звук [ф] „виник також в окремих фонетичних положеннях у незапозичених словах, – разом із відповідними запозиченими” [Булаховський 1977: 263]. Як вияв внутрішнього сандгі (на межі морфем), часто за умови регресивної асиміляції звука [в] під впливом глухого приголосного, [ф] реалізується в таких позиціях: 1) початку слова: [*ф*]на¹ў, [*ф*]на¹ў([*ф*]) (поряд із *внаў*) 'впав', *ф¹пала* 'впала', [*ф*]т¹ік 'втїк', [*ф*]т¹ікаїі 'втікає', [*ф*]с¹і 'всі', [*ф*]с¹а 'вся', [*ф*]с¹іў, вс¹іў 'сїв', [*ф*]стаў([*ф*]) 'встав'; 2) кінця складу: *жо[ф]тиї* 'жовтий', ко¹[*ф*] *ток* 'ковток'; 3) абсолютного кінця слова (як варіант до можливих [ў], [в]): *кро[ф]* 'кров', *еле¹менти[ф]* 'елементів', ко¹за¹к¹і[*ф*] 'козаків', м¹іл¹йон¹і[*ф*] 'мільйонів'; 4) зовнішнього сандгі (на межі слів): [*ф*]~пан¹тофл¹ах 'в пантофлях', [*ф*]~сп¹ід¹ниці¹(¹)і 'в спідниці', [*ф*]~ку¹мор¹і 'в коморі'. Оглушення може відбуватися перед глухим приголосним у межах однієї морфеми: [*ф*]ч¹ора 'вчора', [*ф*]с¹(¹)о (поряд із вс¹(¹)о) 'все'. Наявність звука [ф] у незапозичених словах як

результат оглушення (регресивної асиміляції) фіксував у мовленні мешканців львівського Знесіння також і Я. Б. Рудницький: *ф* *п* *лахт* *і* ‘в плахті’, *ф* *хат* *і* ‘в хаті’, *фс* *(’)* *і* ‘всі’, *фсе* ‘все’, *ф* *тої* [Rudnyćkyj 1993: 29, 37]. Зауважимо, що в позиції кінця складу й абсолютного кінця слова в сучасному львівському мовленні можливе варіювання алофонів [ʏ], [v]: *Л’в* *і* [ʏ] і *Л’в* *і* [v]; *м’іл* *йон* *і* [ʏ] і *м’іл* *йон* *і* [v] тощо; алофон [ф] можливий у позиції перед наступним глухим, наприклад *Л’в* *і* [ф] *п’ім Пул’ш* *чейу* / Львів під Польщею, *бу* *гато* *м’іл* *йон* *і* [ф] *пру* *пало* / багато мільйонів пропало.

Консонант [ф] у таких позиціях поширений у деяких крайніх західних говірках, зокрема надсянських [Пшепюрська-Овчаренко 2007: 130; Бевзенко 1980: 65], у яких він також функціонує паралельно з [ʏ] у кінці слів [Пшепюрська-Овчаренко 2007: 119], бойківських [Рабій-Карпинська 2011¹: 86], частково лемківських говорах (непослідовне заступлення) [Бевзенко 1980: 65], на противагу іншим південно-західним діалектам, у яких протиставлення фонем /в/ – /ф/ порівняно слабке, оскільки в позиції абсолютного кінця слова та перед глухими приголосними фонема /в/ реалізується як [ʏ], [w] і не заступається фонемою /ф/ [Там само].

Таке оглушення, властиве польській і російській вимові [див. Лесюк 2014: 194 – 195], у мовному середовищі Львова, безперечно, усталилося під впливом польської мови. Це явище, поширене в надсянському говорі, дослідники також пояснюють впливом польської мови [Пшепюрська-Овчаренко 2007: 130]. „Позиція мовознавців щодо ареалу, де найпослідовніше відбувається асиміляція за дзвінкістю / глухістю, – підсумовує Н. Вербич, – однастайна: це діалектна територія, що простяглася на українсько-польському міжмовному суміжжі” [Вербич 2011: 50].

Про регулярність і чітку вираженість оглушеного сонорного [в] як [ф] перед наступним глухим приголосним у мовленні Львова ХІХ – поч. ХХ ст. свідчить те, що її популяризували галицькі граматисти, зокрема Й. Лозинський, Я. Головацький, М. Осадца, які здобували освіту у Львові та формувалися у львівському мовному середовищі. Так, Й. Лозинський, пропагував регресивну асиміляцію дзвінких за глухістю в словах на зразок *ф* *чора* ‘вчора’, *ф* *х* *л* *ів* *і* ‘в хліві’, *ф* *нук* ‘внук’ (а також *т* *бати* ‘дбати’, *х* *нути* ‘гнути’) [Лесюк 2014: 166]; М. Осадца також подає приклади оглушення [в] у словах на зразок *ф* *пасти*, *ф* *торий* (та оглушення інших дзвінких перед глухими (*глаткій*, *лошка*, *гупка*) [Там само: 194]. Таким чином, кодифікатори доби становлення й розвитку української літературної мови узаконювали послідовне оглушення дзвінких у всіх можливих фонетичних позиціях, а отже, оглушення було складником старої львівської орфоепічної норми. Послідовна кодифікація нормалізаторами цієї риси, вважаємо, свідчить

¹ Праця вперше вийшла друком польською мовою в 1934 р.

про її функціонування в мовленні галицької інтелігенції, зокрема львівської, яка у своєму мовленні часто орієнтувалася на стандарти польської орфоєпії. Позицію авторів галицьких граматик заперечує М. Лесюк, стверджуючи, що оглушення кінцевих дзвінких приголосних у міжслівній позиції „не має глобального характеру в західноукраїнських говірках” [Лесюк 2014: 175], а така орфоєпічна норма не була властивою мовленню галичан (лише за незначними винятками) того періоду [Там само: 165 – 166, 175].

Імовірно, що автори граматик зразком літературного мовлення вважали мовлення міських мешканців і саме тому пропагували вироблену в мовному просторі Львова узусну норму. Проте, на нашу думку, у мовленні львів'ян на час створення граматик панувало дві тенденції у вимові сонорного [в] у кінці складу чи слова: його оглушення до [ф], що свідчило про вплив польської мови, і було властивим для мовлення інтелігенції, та вимова як [ў], зорієнтована на народну вимову. Таке припущення зумовлене спостереженнями дослідника львівського мовлення Я. Рудницького та свідченнями нашої джерельної бази на сучасному зрізі, де ці риси збережені.

Отже, поширення фонemi /ф/ (як і /г/, яку розглянемо нижче) в південно-західних діалектах дослідники пояснюють відносно більшою кількістю лексичних запозичень із цією фонемою, що сприяло міцнішому засвоєнню їх фонологічною системою цих говорів [Бевзенко 1980: 61]. Справді, більшість південно-західних говорів добре засвоїла цю фонему, зокрема наддністрянські [Janów 1926: 29; Шило 1957: 61; Приступа 1957: 20, 23; Дзендзелівський 1965: 49; Гриценко 2007: 406], бойківські [Рабій-Карпинська 2011: 86; Пура 1958: 33; Бандрівський 1960: 27; Дзендзелівський 1965: 49], покутсько-буковинські [Бевзенко 1980: 61], подільські [Дзендзелівський 1965: 49; Бевзенко 1980: 61], надсянські [Пшєпюрська-Овчаренко 2007: 122], гуцульські говірки [Дзендзелівський 1965: 49], а також деякі говірки західної частини середньополіських говорів і західної частини південно-східної діалектної групи, наприклад, середньочеркаські [Дзендзелівський 1965: 49]. У таких діалектних зонах, як наддністрянська, подільська, бойківська, гуцульська, волинська, а також у зоні південного заходу Берестейщини й українських говірок на території Румунії Ю. Шевельов називав звук [ф] першим за всю історію української мови звуком „власного виробництва”, маючи на увазі його наявність у незапозичених лексемах на місці ще праслов'янської звукосполуки [xv] [Шевельов 2002: 807]. Цю заміну простежив у подільських, середньополіських і деяких інших говірках південно-західного наріччя Й. Дзендзелівський [Дзендзелівський 1965: 49], у північній частині досліджуваного ареалу бойківських говірок, як і в суміжній Наддністрянщині, спостеріг Д. Бандрівський [Бандрівський 1960: 26].

В українській літературній мові ступінь актуалізації функціонування аналізованої фонemi нижчий, оскільки, за словами

Ю. Шевельова, „історія *f* в українській мові – то є по суті не його власна історія, а радше хроніка послідовних переходів від одного його замінника до другого, адже впродовж приблизно тисячолітніх марних намагань прищепити звук *f* ці замінники таки мінялися” [Шевельов 2002: 804]. Суголосним є твердження інших мовознавців про те, що звук [ф] „не був властивий мові східних слов’ян і замінювався іншими близькими артикуляційно [х], [хв], [ц], [т], [в], [кв]” [ГУМ 1962: 177], серед яких найдавнішим був, імовірно, приголосний [п], на що вказує типовість його вжитку у християнських іменах [Шевельов 2002: 804].

Фонема /г/. Однією з особливостей консонантизму сучасного львівського койне є вища порівняно з літературною нормою функційна активність звуків [г], [г’], що є реалізацією фонему /г/. Продуктивність уживання цих звуків виявляється: 1) у словах, що властиві літературному стандарту, наприклад *г*анок, *г*узик; 2) у словах іншомовного походження, у яких у літературному мовленні усталився [г]: *г*[г]а^зета, *п. gazeta* ‘газета’, *ма*([’])*г*[г]а^зин, *п. magazyn* (поряд із *sklep*) ‘магазин’, *л*([’])*е*[г([’])]енда, *п. legenda* ‘легенда’, *інтел*’*і*[г([’])]енц’(*і*)йа, *п. inteligencja* ‘інтелігенція’, *г*[г]е^нне^нрал, *п. general* ‘генерал’, *і*[г]нору^вати, *п. ignorować* ‘ігнорувати’, *жар*[г]он, *п. żargon* ‘жаргон’, *г*[г’]ім^наз’(*і*)йа, *п. gimnazjum* ‘гімназія’, *г*[г]а^нт’(*і*)йа, *п. gwarancja* ‘гарантія’, *тра*[г]ед’(*і*)йа, *п. tragedia* ‘трагедія’, *фото*[г]раф’(*і*)йа, *п. fotografia* ‘фотографія’ та ін.; 3) у локалізмах: *ал*’*і*[г]ан’ц’([’])ко, *п. elegancko* ‘елегантно, вишукано’, *г*[г]рана^товий, *п. granatowy* ‘темно-синій’, *моз*[г]и, *п. mózgi* ‘мізки’, *шва*[г]ер, *п. szwagier* ‘брат дружини або чоловіка, чоловік сестри’, *г*[г’]е^ншефт ‘прибуткова справа’, ‘вигідна угода’ та ін.; 4) у питомих слов’янських та іншомовних словах, перебуваючи у зв’язках протиставлення за ознакою дзвінкості / глухості з фонемою /к/ і заступаючи її внаслідок асиміляції, що властиве для південно-західних діалектів [Бевзенко 1980: 82] та літературної мови: *йа*г^би ‘якби’, *йа*[г]рас ‘якраз’, *Ве*ли[г]де^н ‘Великдень’, *та*[г] йак ‘так як’, *та*[г] би ска^зати ‘так би сказати’, *та*[г] з^вана ‘так звана’, і *та*[г] д^ал’і ‘і так далі’, *а*йа[г]жи ‘аякже’, *во*г^зал ‘вокзал’, *на му*ту^ци[г]ли ‘на мотоциклі’, *р*’у[г]за^чок ‘рюкзачок’ і под.; 5) у деяких питомих та іншомовних лексемах, функціонуючи як дублет поряд із [к]: *бри*з[г]ати – *бри*з[к]ати ‘бризкати’, *ла*ма[г]а – *ла*ма[к]а ‘нездара; недотепа’ [ЛЛ 2012: 407], *ли*[к]ати – *ли*[г]ати, *п. Łukaś* ‘ковтати’, *ма*са[г]ра – *ма*са[к]ра, *п. masakra* ‘бійня, різанина, бійка до крові, різня’ [ЛЛ 2012: 440], *маса*[г]ру^вати – *маса*[к]ру^вати, *п. masakrować* ‘мнути, виминати’, *ма*з’[г]ати – *ма*ц’[к]ати ‘мазати’, ‘забруднювати’, у згрубілих словах: *мор*д’а[г]а – *мор*д’а[к]а зг^руб. ‘рот’, *п*с’у[г]а – *п*с’у[к]а ‘дрібний отруйний гриб’ [ЛЛ 2012: 614].

Функціонування звука [г] у словах іншомовного походження й асимілятивного [г] (*йа*[г]би / якби, *та*[г] би / так би, *йа*[г] бога / як Бога, *т*бу^ма[г] жи / тлумак жи, *йа*[г] гра^б’іна / як грабіна, *йа*[г] ни /

як не, *та[ɣ] ни* / так не, *та[ɣ] во* / так во) засвідчив у мовленні львів'ян 40-х рр. XX ст. Я. Б. Рудницький [Rudnyckyj 1993: 34, 37].

Проривна вимова [ɣ] у лексиці іншомовного походження – це діалектна риса, кодифікована галицькими граматиками; вона була складником старої львівської норми й ознакою західноукраїнського (галицького) варіанта літературної мови. У сучасному комунікативному просторі Львова наявність звука [ɣ] у лексиці іншомовного походження найбільше властива мовленню львів'ян похилого віку, особливо інтелігенції. Найвідчутніше вплив літературного стандарту позначився на мовленні молоді та львів'ян середнього віку, зумовивши співіснування слів іншомовного походження з цим звуком та без нього: *[ɣ]a'зета* – *[z]a'зета*, *[ɣ]a'рант'(i)йа* – *[z]a'рант'(i)йа*, *ло[ɣ]'ічно* – *ло[z]'ічно*, *ма[ɣ]a'зін* – *ма[z]a'зін*, *ори[ɣ]'інал'ній* – *ори[z]'інал'ній* тощо: уживання цього звука насамперед визначають сімейні мовні традиції чи особисті мовні смаки львів'янина. Як свідчать наші спостереження, в ідіолекті мешканця Львова ця діалектна риса може поширюватися на всю лексику іншомовного походження або ж виявлятися лише в деяких лексемах. Регулярність такої вимови визначає її нейтральне стилістичне навантаження, проте львів'яни, у мовленні яких ця риса не актуалізована, можуть вдаватися до такої вимови зі стилістичною метою, часто з негативною конотацією.

За свідченням С. Бевзенка, фонема /ɣ/ немає в українській мові в питомих слов'янських словах, де її здавна заступила фонема /г/, сфера вживання першої обмежена переважно запозиченими та звуконаслідувальними словами й похідними від них [Бевзенко 1980: 81]. На роль польської мови в усталенні цього звука в Західній Україні вказував Ю. Шевельов [Шевельов 1987: 161].

Підкріплена західноукраїнською орфографічною традицією доби вживання галицьких граматик, аналізована риса була зафіксована в діалектних словниках, хрестоматіях діалектних текстів з цього регіону. Поширення звука [ɣ] засвідчує „Атлас української мови”: на всій території українського діалектного обширу [АУМ III, ч. 3, к. № 19], у південно-західному наріччі [АУМ II, к. № 119]. Функціонування цього звука також фіксують монографічні дослідження в наддністрянському діалекті [Верхратський 1912; Приступа 1957: 23, 26 – 27], надсянських, бойківських та лемківських говірках [Рабій-Карпинська: 2011, 86]. Я. Б. Рудницький у праці „Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja)” [Rudnyckyj 1993] не вказував на функціонування фонему /ɣ/ як на диференційну діалектну рису, оскільки на той час вона мала статус нормативної й була активною в мововжитку львів'ян 30 – 40-х рр. XX ст.

Фонemi /z/, /z'/, /ʒ/, /ʒ'/. Більша порівняно з літературною мовою частота вживання афrikат /z/, /z'/, /ʒ/, /ʒ'/ у мовленні львів'ян зумовлена, як і у випадку з фонемами /ф/, /г/, такими причинами: а) наявністю цих фонем у запозиченнях, зокрема полонізмах; б) репрезентацією в питомих слов'янських словах; в) їх появою внаслідок асимілятивних змін.

Звуки [з], [з'], які є проявами відповідних фонем, найчастіше ілюструють полонізми, зокрема [з']івак, *n. dziwak* 'дивак', [з']івачка 'дивачка', *бар[з]о, n. bardzo* 'дуже', *брин[з]а, n. bryndza* 'бринза', [з']ура, *л[з']урка, n. dziura* 'дірка', *л[з']ен'а (е), n. jedzenie* 'їда, їжа', [з']ат (здрібн. *л[з']а[з']о), n. dziad* 'дід'; 'жебрак, голодранець', *к'ін[з']о'равий, n. kędzierzawy* 'кучерявий', *пен[з]ил* (поряд із *пен[з]ил*), *n. pędzel* 'пензель', *пен[з]л'увати* (поряд із *пен[з]л'увати*) згруб. 'іти', *френ[з]л'і* (поряд із *френ[з]л'і*), *n. frędzla* 'торочки' та ін. Звук [з] чужомовного походження зберігся також у вівчарській лексиці в карпатській діалектній зоні та суміжних з нею говірках (гуцульських, буковинсько-покутських, бойківських і закарпатських) [Шевельов 2002: 799].

До несистемних діалектних змін відносимо випадки усталення в полонізмах таких звуків: а) [з], коли в польському відповіднику його немає: *[з]уґар(ук)* (поряд із *зиґар(ук)*), *n. zegarek* 'цигарка', 'годинник'; *бин[з]ина* (поряд із *бин[з]ина*), *n. benzyna* 'бензин', *бран[з]о'л'етка* (поряд із *бран[з]о'л'етка*), *n. bransoleta* 'браслет'. На таке явище звернув увагу Ю. Шевельов, зазначаючи, що в українській мові переважна частина слів зі звуком [з] належить до питомої лексеми, а в запозичених з польської словах є звук [з] там, де його в польській мові не було [Шевельов 2002: 799]; б) [д] на місці етимологічного [з]: *уро'л[д]ини, n. urodziny* 'день народження', *уро'л[д]иновий, n. urodzinowy* 'пов'язаний з днем народження', *уро'л[д]итис'а, n. urodzić się* 'народитися'; в) [з] на місці [з]: *кс'он[з]* (поряд із *кс'он[з]*), *n. ksiądz* 'ксьондз, католицький священник' тощо. Іноді полонізми зі звуками [з], [з'], що номінують людину, виконують не лише називну, але й експресивну функцію, уживані зі стилістичним навантаженням (сарказмом, гумором, зневагою тощо), тобто є експресивами: *[з']івак* 'дивак', *[з']івачка* 'дивачка', *[з']ат* 'дід', 'жебрак, голодранець'. Під впливом польської мови в мовленні львів'ян усталені також випадки варіантних форм із [з'], коли українська літературна норма передбачає [з]: *гу[з']ік* (поряд із *гу[з']ік*), *n. guzik* 'гудзик' [АУМ II: к. № 92].

Репрезентація звука [з'] у питомих слов'янських словах ілюструє заміну [з'], яку передбачає українська норма: *ха[з']айка*¹ 'хазяйка', *ха[з']айін* 'хазяїн', *ха[з']айство* 'хазяйство', що спостерігаємо, крім мовлення львів'ян похилого віку, у багатьох південно-західних говорах, зокрема галицько-буковинських і волинсько-подільських [Верхратський 1912: 22; Бандрівський 1960: 28 – 29; Бевзенко 1980: 73; АУМ II: к. № 91], а також у середньочеркаських, північноволинських та ін. [Бевзенко 1980: 72]. Як дублетний до [ц'] (утворює пару за дзвінкістю / глухістю) звук [з'] функціонує у слові *на[ц']кати* – *ба[з']гати* 'забруднювати'.

¹ В „Атласі української мови” є к. 'господиня' [АУМ, II, к. № 361], яка не подає аналізованої лексики.

Африкати [ʒ], [ʒ'] засвідчують також усталені під польським впливом регіональні пестливі форми імен: *Вло[ʒ']у* (Влодзьо) – Володимир або Всеволод, *[ʒ']ун'о* – Володимир, *Вол'[ʒ']а* – Ольга.

У наддністрянських говірках звук [ʒ] П. Приступа зафіксував переважно в лексемах, що ввійшли в літературну мову, зокрема звуконаслідувальних, а також у словах іншомовного походження (*геза* ‘гедзя’, *зен*, *зен'-зен*, *зен'кати*, *зигар* ‘годинник’, ‘цигарка’, *зигарук* ‘годинничок’, *гузі*, *гузок*, *гузи*, *п. guz* ‘гуля’, ‘зашморг’) [Приступа 1957: 20]. Г. Шило в наддністрянських і перехідних говірках – у питомих (*зіллений*, *зерно*, *з'вір*) та запозичених словах (*бензина*) [Шило 1957: 66].

Водночас спостережено й функційне ослаблення фонем /ʒ/, /ʒ'/ унаслідок їх заміни відповідними фрикативними свистячими /ʒ/, /ʒ'/ у словах на зразок *[ʒ]еркало*, *п. lustru*, *рос. зеркало* ‘дзеркало’, *[ʒ]в'інок*, *рос. звонок* ‘дзвінок’, так само *[ʒ]во'нити*, *рос. звонит* ‘дзвонити’, *куку'ру[ʒ]а*, *рос. кукуруза* ‘кукурудза’ (поряд із притаманною львів'янам похилого віку похідною лексемою *кукуру[ʒ']енка* / *кукурудзянка* ‘страва з кукурудзи’), що, вважаємо, зумовлено активним впливом російської мови радянського періоду та властиве львів'янам із сильнішим ступенем вияву впливу цієї мови в мовленні. Таку тенденцію українські діалектологи простежують у багатьох південно-східних говорах [Бевзенко 1980: 72].

Появу асимілятивного [ʒ] ілюструє форма *в [ʒ]ні* ‘ўзнізі’, яка функціонує в багатьох наддністрянських, перехідних і південноволинських говірках [Шило 1957: 66].

Як і аналізовані вище фонemi /ʒ/, /ʒ'/, фонemi /ʒ/, /ʒ'/ 1) часто є маркерами польських запозичень, наприклад *ган[ʒ]* (поряд із *ган[ч]*) ‘вада, недолік’, *ган[ʒ]увати* ‘сварити, ганити, указуючи на вади, недоліки’, *бран[ʒ]а* (поряд із *бран[ж]а*), *п. branza* вул. ‘голота, голодранці’, ‘галузь, фах’ [ЛЛ 2012: 106], *дрож[ʒ']і* (поряд із *др'іж[ʒ']і*), *п. drożdże* ‘дріжджі’; 2) наявні на місці [ʒ] у мові-джерелі: *ро'зве[ʒ]иний(а)*, *п. rozwiedziony* ‘розлучений(а)’, *кра[ʒ]e'ний(а)*, *п. skradziony* ‘крадений(а)’; 3) у питомій лексиці замість літературного [д]: *дове[ʒ]ений* – ‘доведений’; 4) замість літературного [ж]: *зава[ʒ]ати* ‘заважати’⁰ *оран[ʒ]ен[ʒ]овий* (*рунжунжовий*) ‘оранжевий’, як рефлекс праслов'янської звукосполуки [dj] у слові *са[ʒ]а*, *п. sadza* ‘сажа’ [АУМ II: к. № 109]. П. Тимошенко, заперечуючи думку О. Соболевського про те, що варіанти на зразок *са[ʒ]а*, *ме[ʒ]а* усталилися під польським впливом, припускає, що, у говірках з такими формами звук [ʒ] у цих і подібних утвореннях ніколи не зникав [Тимошенко 1962: 190]. Це притаманно також наддністрянським (*саž'і*, *саža* ‘сажа’, *йіžму* ‘їжмо’, *(у)ту'в'іжму* ‘оповіжмо’) [Приступа 1957: 22], (*журавел* ‘журавель’, *жигавка* замість *жигавка* ‘молода кропива’) [Шило 1957: 68] та більшості карпатських говорів [Верхратський 1902: 4, 67; Кобилянський 1928: 43]. У бойківських говірках [ʒd] регулярно переходить у [žž]: *кожжий* ‘кожний’, *жжати* ‘ждати’, *тижжень* ‘тиждень’ тощо [Шевельов

2002: 803]. Г. Шило пояснив таке явище т. зв. мазуренням, що характерне для говірок польських мазурів¹ [Шило 1957: 68].

У дієслівних формах І особи однини теперішнього часу в мовленні львів'ян трапляються форми *кла*ʹ[ʒ]/у 'кладу', *гло*ʹ[ʒ]/у 'гложу'; а також паралельно функціонують *бу*ʹ[ʒ]/у і *бу*ʹ[ж]/у 'буджу', *хо*ʹ[ʒ]/у і *хо*ʹ[ж]/у 'ходжу', *си*ʹ[ʒ]/у і *си*ʹ[ж]/у 'сиджу', *са*ʹ[ʒ]/у і *са*ʹ[ж]/у 'саджу'; імовірно, дієслівні форми із [ж] як новоутворені постали під впливом російської мови (пор. рос. *хожу*, *сиджу* та ін.). Це удокладнює інформацію, яку подає „Атлас української мови”, стверджуючи функціонування форм *хо*ʹ[ʒ]/у, *бу*ʹ[ʒ]/у, *си*ʹ[ʒ]/у [АУМ II: к. № 235]; таку саму думку відстоює С. Бевзенко, зауважуючи, що в південно-західних діалектах наявне послідовне (за винятком окремих говорів, наприклад, подільських) вживання африкати [ʒ] у дієслівних формах на зразок *хо*ʹ[ʒ]/у, *са*ʹ[ʒ]/у [Бевзенко 1980: 72]. Паралельне функціонування форм із [ʒ] та [ж] (*жирило*, *жирило* 'джерело) зауважив у наддністрянських говірках П. Приступа [Приступа 1957: 22]. У низці лексем спостережено особливості усталення [ʒ], зокрема на місці [ж] – в особових формах дієслова *зава*ʹ[ʒ]/ати 'заважати'; [д] – *розве*ʹ[ʒ]/еній, поряд із *розведе*ʹний, н. *rozwiedziony* 'розлучений', форми наказового способу І особи однини дієслів *їсти*: *йі*ʹ[ʒ] – *йі*ʹ[ч], н. *jeż* 'йіж', *повідати*: *по*ʹв'і[ʒ] – *по*ʹв'іч, н. *opowiedz* 'розкажи'. Поява вторинного [ʒ] як заступлення [ч] зумовлена асимілятивним одзвінченням у випадках на зразок *хо*ʹ[ʒ] би 'хоч би', що притаманне також і літературному стандарту.

У сучасному львівському мовленні функціонує також м'яка африката [ʒʲ], зокрема в лексемах *дріж*ʹ[ʒʲ]/і (поряд із *дріж*ʹ[ʒʲ]/і) 'дріжджі'; *са*ʹ[ʒʲ]/ейут 'садять', яку вживають львів'яни старшого віку, часто із сильним ступенем вияву діалектної домінанти, [ʒʲ] відомий також у словах іншомовного походження, наприклад у загальноновживаній лексемі *џ*ʹ[ʲ]/нси 'джинси' та більш властивій мовленню львівської молоді чи навіть жаргонному мовленню лексемі *џ*ʹ[ʲ]/in 'джип'.

Я. Б. Рудницький не концентрував свою увагу на функціонуванні африкат [ʒ], [ʒʲ], [ʒʲ], обмежившись характеристикою їхньої артикуляції та наведенням кількох прикладів: звуконаслідувального слова *зен*ʹ- *зен*ʹ 'дзень-дзень', усталеної під впливом польської мови форми жіночого імені *Вол*ʹза – Ольга, полонізму *з*ʹic 'сьогодні' та дієслівної форми *хо*ʹжу 'ходжу' [Rudnyckij 1993: 32 – 33].

Ширше вживання африкат /ʒ/, /ʒʲ/, /ʒ/, /ʒʲ/ у південно-західних говірках, ніж у літературній мові та в інших українських діалектах (зокрема багатьох південно-східних), мовознавці вважають однією з важливих ознак цих говірок у ділянці консонантизму [Бевзенко 1980: 73]. Як стверджує Ю. Шевельов, фонема /ʒ/ існувала ще

¹ Мазури, також Мазурія (пол. Mazury, нім. Masuren) – історична область на північному сході Польщі [див. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Мазури_\(Польща\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Мазури_(Польща))].

з протоукраїнських часів (у карпатському ареалі в повному обсязі, а на решті території – переважно в парадигмі дієслів четвертого класу на зразок *хо^дити* – *хо^джу*), однак із поширенням /з/ відбулося поживавлення давнішої африкати /ж/, а вторинний звук [ж] постав унаслідок африкації [з] або подзвінчення [ч] [Шевельов 2002: 801, 802]. Спільнослов'янський [dz] із [g] на східнослов'янському ґрунті в ранній період втратив проривний компонент і змінився на простий приголосний [з], однак ця зміна відбулася в різних діалектах і в різних позиціях слова нерівномірно: у південно-західних говорах пізніше, ніж в інших давньоруських діалектах [ІУМ 1979: 321]. На думку Ю. Шевельова, звук /з/ у системі української мови завжди уживали радше як емпатичний засіб в афективних та звуконаслідувальних словах; найбільше він поширений у південно-західному наріччі, але „оскільки навіть у цих регіонах, як здається, бракує мінімальних пар, то й статус його є непевним” [Шевельов 2002: 800]; він часто уживаний у словах-запозиченнях, зокрема в полонізмах і румунізмах, яких немає в літературній мові [Бевзенко 1980: 72]. Ю. Шевельов зауважив, що шляхи усталення [з] та [ж] інші, ніж у звуків [ф] і [г], які потрапили в українську мову лише разом із запозиченими словами [Шевельов 2002: 803].

У сучасних українських діалектах африкати /ж/, /ж'/, /з/, /з'/ усталилися нерівномірно: у південно-західних діалектах вони функціонують ширше, ніж у літературній мові, зокрема у карпатських говорах, а частково також у галицько-буковинських, ще вужче – наддністрянських [Приступа 1957: 20], бойківських [Рабій-Карпинська 2011: 85; Бандрівський 1960: 31], у волинсько-подільських [Бевзенко 1980: 72; Шевельов 2002: 801].

У сучасній українській літературній мові звук [з] є в небагатьох словах, зокрема тих, які виникли дисиміляційним шляхом або у звуконаслідувальних і запозичених лексемах, як-от: *дзбан* (п. *dzban*) [ІУМ 1979: 322, 323].

Отже, ширший порівняно з літературним стандартом діапазон уживання аналізованих фонем зміцнив їхні позиції у фонетичній системі львівського койне. Звуки [ф], [г], [з], [ж] (як і [ф'], [г'], [з'], [ж']), найбільше збережені в мовленні львів'ян літнього віку, можуть бути представлені як у словах іншомовного походження, що перебувають поза межею літературної норми, так і у словах, що є літературними, але відрізняються тільки вказаними звуками, маючи в таких випадках нормативні пари ([ф] – [х], [хв], [кв], [п]; [г] – [г]; [з] – [з], [д]; [ж] – [ж], [д]) і виконуючи функції фонетичних маркерів.

Високе функційне навантаження аналізованих приголосних фонем у мовленні львів'ян є однією з виразних диференційних фонетичних рис, яка пов'язана, по-перше, із особливостями історії формування львівського койне як самобутньої локальної мовленнєвої культури, по-друге, із звукозмінами, зумовленими позиційними фонетичними

явищами, і, поряд з іншими рисами, як на фонетичному, так і на інших мовних рівнях, творить лінгвальний феномен Львова.

Література

АУМ II – Атлас української мови : в 3 т. – Т. II. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.; **АУМ III** – Атлас української мови : в 3 т. – Т. III. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001. – 272 с.; **Бандрівський 1960** – Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області / Д. Г. Бандрівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 102 с.; **Бевзенко 1980** – Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.; **Булаховський 1977** – Булаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови. Фонетика. Деякі особливості українського консонантизму // Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 262 – 268; **Вербич 2011** – Вербич Н. Сандгі в українських діалектах (експериментально-фонетичний аналіз) / Н. Вербич // Лінгвістика. – 2011. – № 3. – Ч. 1. – С. 47 – 51; **Верхратський 1902** – Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // 3б. фільольогічної секції Наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. V. – Л., 1902. – 490 с.; **Верхратський 1912** – Верхратський І. Говір батюків // І. Верхратський / 3б. фільольогічної секції Наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. XV. – Л., 1912. – 308 с.; **Горбач 1966** – Горбач О. Наддністрянські говірки / О. Горбач // Енциклопедія Українознавства / за ред. В. Кубійовича. – Т. 5. – Париж, Нью-Йорк, 1966. – С. 1676; **Гриценко 2007** – Гриценко П. Ю. Наддністрянський говір / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2007. – С. 405 – 406; **Дзендзелівський 1965** – Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. I. Фонетика / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1965. – 126 с.; **ГУМ 1962** – Історична грамати́ка української мови : підручник / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх та ін. – 2-е вид., випр. – К. : Рад. шк., 1962. – 510 с.; **ІУМ 1979** – Історія української мови. Фонетика / редкол. В. В. Німчук, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський. – К., 1979. – 367 с.; **Кобилянський 1928** – Кобилянський В. В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / В. В. Кобилянський // Укр. діалектол. зб. – Кн. 1. – К. : Друк. Укр. Акад. наук, 1928. – 180 с.; **Лесюк 2014** – Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія / М. Лесюк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 732 с.; **ЛЛ 2012** – Лексикон львівський : поважно і на жарт / Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. – Вид. 2-е вид., доп. і випр. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – 852 с.; **Німчук 1999** – Німчук В. В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. / В. В. Німчук // Український правопис (проект найновішої редакції). – К., 1999. – С. 242 –

333; **Пристапа 1957** – Пристапа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області / П. І. Пристапа. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 136 с.; **Пура 1958** – Пура Я. О. Говірки західної Дрогобиччини / Я. О. Пура // – Ч. І. – Л., 1958; **Пшепюрська-Овчаренко 2007** – Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / вступ та ред. М. Лесів; зібрав і до друку підгот. В. Пилипович. – Т. XI / М. Пшепюрська-Овчаренко. – Перемишль : Перемиська б-ка, 2007. – 299 с.; **Рабій-Карпинська 2011** – Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки : зб. ст. / вступ та ред. М. Лесів; зібрав і до друку підгот. В. Пилипович. – Т. XVIII / С. Рабій-Карпинська. – Перемишль, 2011. – 187 с.; **Тимошенко 1962** – Тимошенко П. Д. Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові / П. Д. Тимошенко // Питання історичного розвитку української мови : праці міжвуз. наук. конф. (Харків, 15 – 20 груд. 1959 р.). – Х., 1962. – С. 180 – 192; **Шевельов 1987** – Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Нью-Йорк : Сучасність, 1987. – 295 с.; **Шевельов 1996** – Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – Л. – Нью-Йорк, 1996. – 189 с.; **Шевельов 2002** – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Х. : Акта, 2002. – 1054 с.; **Шило 1957** – Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. – Л. : Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. – 254 с.; **Janów 1926** – Janów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych / J. Janów. – Lwów, 1926. – 232 s.; **Rudnyćkyj 1993** – Rudnyćkyj J. B. Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja) / J. B. Rudnyćkyj. – Wiesbaden : Harrassowitz, 1993. – 139 s.

Сікора Г. В. Високе функційне навантаження окремих приголосних фонем у сучасному львівському койне

У статті досліджено більше функційне навантаження репрезентантів приголосних фонем /ф/, /г/, /з/, /з'/, /џ/, /џ'/ порівняно з літературним стандартом. Простежено вияви цього мовного явища: а) наявність репрезентантів аналізованих фонем у запозиченнях, особливо полонізмах, що перебувають поза межею літературної норми, і у фонетичних полонізмах, які відрізняються від літературних лексем тільки цими звуками; б) засвідчення цих репрезентантів у питомих слов'янських словах; в) їх появу внаслідок асимілятивних змін. З'ясовано й обґрунтовано причини цієї риси: а) специфіку формування львівського койне, на лінгвальній сутності якого позначилися іншомовні впливи, особливо польської мови; б) звукозміни, зумовлені позиційними фонетичними явищами. Проаналізовано особливості функціонування: а) залежність від словникової потужності лексики з репрезентантами цих фонем; б) функційне та стилістичне розшарування; в) репрезентацію цієї риси в соціальних прошарках львів'ян; г) можливість паралельного

співіснування лексем з аналізованими фонемами поряд з літературними відповідниками без таких фонем. Виявлено поширення аналізованого явища в українському діалектному просторі.

Ключові слова: львівське койне, функційне навантаження, функціонування, консонантизм, фонема, звук, іншомовний вплив.

Сикора Г. В. Высокая функциональная нагрузка некоторых согласных фонем в современном львовском койне

В статье исследована большая функциональная нагрузка репрезентантов согласных фонем /ф/, /г/, /з/, /з'/, /ж/, /ж'/ в сравнении с литературным стандартом. Прослежены проявления этого языкового явления: а) наличие репрезентантов анализируемых фонем в заимствованиях, особенно полонизмах, находящихся за пределами литературной нормы, и в фонетических полонизмах, отличающихся от литературных лексем только этими звуками; б) засвидетельствование этих репрезентантов в исконных славянских словах; в) их появление вследствие ассимилятивных изменений. Выяснены и обоснованы причины этой черты: а) специфика формирования львовского койне, на лингвальной сущности которого отразились иноязычные влияния, особенно польского языка; б) звуковые изменения, предопределенные позиционными фонетическими явлениями. Проанализированы особенности функционирования: а) зависимость от словарной мощности лексики с репрезентантами этих фонем; б) функциональное и стилистическое расслоение; в) репрезентация в социальных слоях львовян; г) возможность параллельного сосуществования лексем с анализируемыми фонемами наряду с литературными дублетами без таких фонем. Выведено распространение анализируемого явления в украинском диалектном пространстве.

Ключевые слова: львовское койне, функциональная нагрузка, функционирование, консонантизм, фонема, звук, иноязычное влияние.

Sikora G. V. High functional yield of certain consonant phonemes in Lvivian koine

The article investigates one of the dialect differential features of the phonetic level of the modern Lvivian koine. The research is performed on the basis of the modern Lvivian speech texts. Dialect lexicography sources have been used. The studied dialect differential feature creates the specifics of the modern system of Lvivian koine consonantism, i.e. higher functional yield, usage frequency of the consonant phonemes /ф/, /г/, /з/, /з'/, /ж/, /ж'/ compared to the literary standard.

First of all, the occurrences of the studied linguistic phenomenon in the Lvivian speech have been analyzed. Among them are: а) presence of the representatives of these phonemes in the borrowings, especially the polonisms that are beyond the bounds of the literary norm and phonetic polonisms that differ from the literary lexical items only with the sounds that

have their own normative pairs; b) records of these representatives in the authentic Slavic words; c) formation of such sounds in the result of assimilative changes.

Secondly, the reasons of a greater frequency of the studied phonemes representatives use have been defined and explained: a) specifics of the formation of Lviv koine whose linguistic nature was influenced by foreign languages; b) sound changes caused by the positional phonetic phenomena.

Thirdly, the specific features of the functioning of the greater frequency of these consonants in the modern Lviv communicative space: a) dependence on vocabulary power of lexical units containing the representatives of these phonemes; b) functional lexical stratification according to the characteristics of a certain lexical unit (commonly used or rarely used, obsolete); c) stylistic stratification according to the presence / absence of the studied phonemes in the Lvivian speech; d) distinctive representation of this feature in the speech of an older Lvivians age group; e) possibility of parallel coexistence of lexical units containing the studied phonemes along with the literary analogues that do not contain these phonemes.

Spreading of the studied feature in the Ukrainian dialectal space has been detected.

Key words: Lvivian koine, functional yield, functioning, consonantism, phoneme, sound, foreign language influence.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2017 р.

Прийнято до друку 24.06.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

О. В. Юсікова (Київ)

УДК 811.111'37

**ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ДИНАМІКОЮ АРХАЇЧНИХ
ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ГОВІРКИ СЕЛА ХОРОБИЧІ
ГОРОДНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Говірка села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області є архаїчною діалектною системою українсько-білоруської зони перехідності. Населений пункт найперше згадано в літописі під 1153 роком. Поблизу Хоробичів, як і біля багатьох інших населених пунктів Чернігівської області, виявлене староруське городище, що свідчить і про давність самого населеного пункту, і про архаїчність

мовних особливостей говірки¹. Аналіз національного складу населення Хоробичів, як засвідчують дослідження О. Курило [Курило 1924: 1 – 3], дає можливість констатувати, що в селі у 20-х роках минулого століття проживали, крім українців, переселенці з Росії та Білорусії, що є типовим явищем для Чернігівщини.

Дослідження динаміки діалектної системи нині залишається актуальною проблемою української діалектології. Показовою є думка Л. Коць-Григорчук про те, що говори – це виявлена в мовному просторі діяхронія мови [Коць-Григорчук 2002: 19, 27]. Питання динаміки діалектної системи як цілості, з огляду на опрацювання його в міжнародному контексті, розглядав П. Гриценко. Учений констатує, що структурна зв'язаність елемента мовної структури безпосередньо відбивається на його динаміці [Гриценко 1994: 102 – 107]. Саме тому дослідження динаміки окремих діалектних систем на сьогодні є надзвичайно актуальною проблемою. Такий підхід поділяє і К. Глуховцева, яка вперше в українській діалектології показала необхідність розгляду динаміки лексичних явищ у діалектній мові [Глуховцева 2003: 29]. Питання динаміки діалектної системи ще не знайшло достатнього опрацювання в діалектологічній науці, хоча його порушували у зв'язку з вивченням таких фундаментальних діалектологічних проблем, як інтерференція ареалів, зокрема, Т. Назарова зосередила свою увагу на вагомості дослідження проблеми динаміки діалектної системи перехідної українсько-білоруської зони [Назарова 1970: 20].

Метою нашого дослідження є аналіз динаміки функціонування архаїчних одиниць лексичної системи говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області за період з 20-х років минулого століття, урахувуючи матеріал 50-х років минулого століття, зокрема Атласу української мови [АУМ 1984: карта № 9], і до сьогодні, на основі сучасного експедиційного обстеження говірки.

Лексична система говірки, як показують монографічні праці діалектологів, дані Атласу української мови, діалектних словників, сучасні експедиційні обстеження говірки, зазнала суттєвих змін у своєму розвитку. У статті ставимо завдання простежити перехід архаїчної лексики до пасиву, втрату деяких компонентів семантичного поля архаїчних лексем у зв'язку зі зникненням побутових реалій. Ці тенденції охопили значний шар побутової лексики, що, безперечно, пов'язано

¹ Говірку с. Хоробичі у 20-х роках минулого століття обстежила відома діалектолог, фонолог О. Курило у праці „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі давніше Городнянського повіту тепер Сновської округи на Чернігівщині”. Ця праця посідає почесне місце у вітчизняній діалектології, зокрема, Ю. Шевельов високо оцінив її як таку, що відкриває обрії для дослідження динамічних процесів у мовному просторі [Шевельов 2002: 71 – 73, 120 – 121].

з історичним розвитком села і та змінами в побуті мешканців, їхньому світосприйнятті.

У діалектній системі с. Хоробичі спостерігаємо стабільне функціонування пласту архаїчної поліської лексики, зокрема тематичної групи ‘назви одягу’, наприклад, однокоренева назва *кажу́шка* ‘короткий чоловічий кожух’ нині в говірці функціонує поряд з лексемою *кажу́х*. Зазначимо, що синонімічного паралелізму між лексемою *кажу́х* і давньою назвою *кажу́шка* не було. Іншу назву верхнього теплого одягу *ч’ем’єрка* пам’ятав лише один з найстарших інформаторів. Витіснення нині з активної лексики лексеми *чем’єрка*, яку вживали на позначення не звичайного кожуха, а довгої одежини з овечої шкіри з так званими ‘вусами’ – складками ззаду, що згортались до середини, є наслідком втрати самої реалії. Було втрачено й лексеми *пац’ага́нка* ‘чоловічий кожух, покритий матерією’; *св’іта* ‘верхня одежа з домотканого сукна’, *чікмє́н* ‘свита’. Разом з побутовими реаліями зникли з активного вжитку й відповідні назви: *учку́р* ‘шнурок для підтримки штанів’, *ко́сн’і* ‘плетене взуття’; *пастали́* ‘взуття, плетене з мотузок’.

Значні зрушення відбулися в тематичній групі назв предметів побуту, так, найстарша жителька с. Хоробичі згадала забуту вже лексему *м’єрка* – назву дерев’яної коробки, яку використовували в господарстві, нині вона відсутня в активному вжитку. Інші приклади: *лат’а́нка* ‘вив’язане з латок рядно’; *тра́пк’і* ‘самопрядені нитки’, *хло́пчик* ‘пристрій для мотання ниток з клубка на цівки’; *запату́л’н’ік* ‘кріплення під косою й ручкою коси’, *гумно́* ‘місце для обмолоту зерна’, *повче́пка* ‘прив’язана до колиски мотузка, за допомогою якої гойдають колиску’. Специфічну назву для ‘дерев’яного дрюка для підтримки стріхи’ згадала лише одна з найстарших інформаторок у фонетичному варіанті *чепіо́лка*. До пасиву перейшло лише значення, пов’язане зі зниклою реалією, натомість лексема функціонує з більш широкою семантикою: ‘дерев’яна палиця, яку використовують у господарстві, зокрема й для підтримки сіна на скирдах’.

Відійшли в минуле назви їжі й кухонного начиння: *джигир’і́ца* ‘страва на узварі з додаванням пшона’, *мако́тра*, *лоха́н’а* ‘миски для їжі’. Лексема *рйа́жка* перебуває нині в пасиві. Семантичних паралелей між лексемами *д’е́жка* і *рйа́жка* не спостерігаємо. *Д’е́жкойу* з давніх часів називають ‘високу дерев’яну посудину’, а *рйа́жкойу* – ‘посудину висотою в півдіжки’, різнилися вони й за призначенням: *р’а́жка* мала прив’язану ручку – мотузку, і в ній виносили їсти свиням. Для номінації посуду хатнього вжитку характерною є назви *куу́шін* і *гладі́ника*, які протягом розглянутого періоду не були синонімами, вони й нині називають різні за формою й розміром посудини. Іншу семантику має й лексема *гле́чик*. Вона позначає посудину, основною відмінністю якої від двох попередніх є така деталь, як ручечка: *гл’е́ч’ік* – *це з ручачка́й, б’ару́т’ за ручачку́*.

Різне семантичне наповнення в говірці мають лексеми *кал'ів'ешн'ік* і *ка́л'іва*. Синонімом до лексеми *кал'ів'ешн'ік* у говірці є номен *бул'б'ешн'ік* – ці назви позначають ‘ботвиння від картоплі, помідорів чи буряків’, а лексема *ка́л'іва* функціонує зі значенням ‘будь-яке ботвиння’, і ця відмінність збережена й нині. Лексема *га́нкі* за своїм значенням близька до лексеми *крил'цо́*, ці дві лексеми відмінні в семантиці лише за однією семою: лексема *крил'цо́* означає ‘сходи, над якими є навіс’.

Особливістю функціонування лексичної системи говірки є збереження власне говіркових семантичних локалізмів. Так, у мові середнього покоління мешканців села в активному вжитку нині залишилась лексема *ка́довб* у значенні ‘велика дубова діжка для яблук’. Цю лексему не вживають в аналізованій говірці зі значеннями ‘бочка без дна, яку встановлюють у криницю замість зруба’, ‘невелике озеро на болоті чи яма на полі, заповнена водою’, що характерно для Полісся. Лексема *ко́зка* функціонує сьогодні в говірці зі значенням ‘пір’я цибулі’ або ‘дівоча коса’; у значенні ‘примітивний, без колішні плуг’, що характерно для Поліського регіону, лексему не вживають. Лексема *кру́тєн* функціонує зі значенням ‘викручена білизна’. Східнополіська семантика лексеми *кру́тен* ‘віхоть для миття посуду’ не характерна для говірки. Сьогодні спостереження показують, що лексему *гли́жка* вживають у лексичній системі говірки лише зі значенням ‘грудка землі’. На сучасному етапі в Хоробичах лексема *май'а́к* має лише граматичну форму чоловічого роду, на відміну від назви *май'а́ка* ‘вишка на полі’ жіночого роду, що широко вживана на Поліссі. Семантичні відмінності простежуємо в лексемі *ті́рло*. Семантика ‘метушня’, найхарактерніша для Полісся, їй не властива, у говірці ця лексема має зневажливий відтінок і позначає ‘зібрання людей, певний натовп’. З відмінним значенням вживають у с. Хоробичах і лексему *зам'а́шка*. *Зам'а́шкою* старі люди називають не замочені коноплі, а особливий сорт конопель без насіння, який легше піддавався обробітку. Регулярною для говірки сьогодні є назва *ко́мен*. Значення цієї лексем повністю збережене протягом розглянутого періоду. Лексеми *ко́мен*, *дим'а́р* зберігають нині в досліджуваній говірці своє особливе семантичне наповнення. *Ко́меном* чи *димар'е́м* називають ‘прибудову у печі для виходу диму’, а не лише ‘частину димаря над дахом’. Своєрідну семантику, відзначену ще О. Курило та збережену до сьогодні, про що свідчать сучасні спостереження, мають у говірці лексеми: *гуду́т* (*ваўкі гуду́т*) ‘виють’, *н'а вгада́ла* ‘не пізнала’, *н'а ди́хало* ‘не віяло’, *таб'і пр'іпада́т* ‘тобі личить’, *так м'ачта́йаца* ‘думається’, *хаў́кат* ‘позіхати’, *хи́б'єт* ‘здібності, талант’ та ін. Лексема *заку́туват*, що функціонувала в східнополіському регіоні в значенні ‘зачиняти худобу в хліві’, сьогодні не була простежена в говірці в мовленні жодного з інформаторів, старі люди не пам'ятають такого значення щодо лексеми *заку́туват*.

Прикладами зрушень у семантичній структурі лексики, зумовлених втратою колишніх побутових реалій, є явища вторинної номінації щодо архаїчних лексем. Лише деяким носіям говірки відома нині назва *маг'ёрка* 'валяна шапка, подібна до бриля'. У зв'язку з утратою реалії вона вийшла з активного вжитку й функціонує в говірці тільки як вторинна назва: *маг'ёрками* в с. Хоробичах нині називають жителів білоруського села Перепис, які носили колись такі брилі, що називалися *маг'ёрками*, а також жінок білоруської національності. Простежуємо перехід до пасиву не самої назви, а окремих компонентів її семантичного поля щодо лексики *чаку́ха*. Її архаїчні значення 'довбня' і '¼ літра' згадав лише один з найстарших інформаторів, інші казали, що це 'вуличне прізвище однієї з жительок', що, безперечно, є проявом явища вторинної номінації.

Прикладами тенденції до зміни семантичного поля лексики, зокрема до розширення її семантики у зв'язку з запозиченням іншого значення з літературної мови, є назва *за́понка*. Інформатори середнього покоління нині знають лексему *за́понка* лише в значенні 'застібки для чоловічої сорочки'. Інформатори старшого покоління пам'ятають лексему *за́понка* лише зі значеннями 'занавіска' і 'довгий робочий фартух'. У системі говірки у 20-х роках була відома лексема *жураве́л*, що мала звужену семантику. Ця лексема, як зауважувала О. Курило, мала лише єдине значення – 'птаха'. Оповідачка, яку записала О. Курило, зазначала, що *жураве́л* у нас *л'ета́йе*, повністю ототожнюючи лексему з об'єктом називання, що свідчить про відсутність у говірці іншого її значення. Нині, як показують матеріали експедиційного обстеження говірки, ця назва функціонує в активному вжитку, під впливом інших говірок перехідної зони вона розширила свою семантику – мешканці с. Хоробичів використовують її для називання і колодязя, і птаха.

Говірці села Хоробичі властивий і великий пласт лексики, що сьогодні вже є рідковживаною, яка повільно заступається запозиченнями з літературної мови, але все ж стійко зберігається в говірці, наприклад: *кулагá* 'кваша', *жерелó* 'прохід у льох', *дрок* 'гедзь', *віи́шки* 'у хліві настил з тичок, жердин, але не дощок' та ін. Більшість розглянутих лексем властиві середньополіському та східнополіському регіонам і мають паралелі в інших говорах української і сусідніх білоруської та російської мов.

У словнику діалектної лексики П. Лисенка [Лисенко 1961] зафіксовано лексику, властиву регіону Полісся загалом і яка, зокрема, була відзначена і в діалектній системі с. Хоробичі протягом розглянутого періоду. Ця лексика мала в межах розглянутої діалектної системи семантичні особливості: *абіко́ни́чина* 'віконниця', *ві́чепка* 'вервечка', *воздихáт* 'зітхати', *гаман'і́т* 'говорити', *ка́йстра* 'торба', *куз* 'гуля на голові', *піка́л'ний* 'уживаний для тіста', *пла́ст'е* 'жердини для будівель', *чугу́нка* 'стара вузькоколійна залізниця', *чередн'іца*

‘довгий батіг з коротким пужалном’ та ін. Деякі семени в досліджуваній діалектній системі нині, як і у 20-х роках минулого століття, передані описово, наприклад, не мають спеціальної назви в говірці осінні сходи жита та пшениці, цей процес називають за допомогою речення: *жі́то сход’ім’*, інші періоди досягання також передають реченнями: *жі́то буде вис’інат’ца* і *жі́то сп’е́йє*.

Отже, на основі проведеного дослідження доходимо висновку, що динаміку лексичного рівня окремої діалектної системи слід вивчати в контексті діалектного континууму загалом. Динаміка говірки як окремої мовної системи може бути досліджена з погляду інвентарю мовних засобів та їх структурної взаємодії й функціонування. Розгляд динаміки лексичного рівня говірки с. Хоробичі показав, що зрушення відбуваються на рівні функціонально-семантичного наповнення лексем. Кожне з розглянутих явищ має проекцію на ширший діалектний простір і свідчить про типовість лексичної системи розглянутої говірки як одиниці східнополіського регіону загалом.

Література

АУМ 1984 – Атлас української мови : у 3 т. / Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984. – 440 с.; **Глуховцева 2003** – Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас назв народного побуту у східнослов'янських говірках / К. Д. Глуховцева. – Луганськ, 2003. – 181 с.; **Гриценко 1994** – Гриценко П. Ю. Простір і час у лінгвістичній географії / П. Ю. Гриценко // Проблеми сучасної ареології. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 102 – 110; **Коць-Григорчук 2002** – Коць-Григорчук Л. М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. М. Коць-Григорчук ; Наук. т-во ім. Шевченка в Америці. Філологічна секція. Мовознавча секція. – Нью-Йорк – Л. : Вид-во НТШ, 2002. – 267 с.; **Курило 1924** – Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичі давніше Городнянського повіту тепер Сновської округи на Чернігівщині / О. Б. Курило. – К. : 3 друкарні ВАН, 1924. – 111 с.; **Лисенко 1961** – Лисенко П. С. Словник діалектної лексики середнього і східного полісся / П. С. Лисенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 72 с.; **Назарова 1970** – Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології / Т. В. Назарова // Праці XIII респ. діалектол. наради. – К., 1970. – С. 15 – 28; **Шевельов 2002** – Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2002. – 128 с.

Юсікова О. В. Із спостережень над динамікою архаїчних лексичних одиниць говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області

Аналіз динаміки окремої діалектної системи протягом останніх десятиліть і нині залишається актуальною проблемою слов'янської

і, зокрема, української діалектології. Питання динаміки окремої говірки не знайшли ще достатнього опрацювання на окремих мовних рівнях. Метою нашого дослідження є окреслення динаміки функціонування лише окремих архаїчних одиниць лексичної системи говірки села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області за період 20-х, 50-х років минулого століття й до сьогодні. Аналіз мовного матеріалу на основі описового, системно-структурного й порівняльного методів уповноважує зробити висновки про те, що динаміку лексичного рівня окремої діалектної системи слід вивчати в контексті діалектного континууму загалом. Говірка постає як одиниця групи говірок Чернігівського Полісся та східнополіського говору. Дослідження динаміки лексичного рівня говірки села Хоробичі показало, що тенденції лексичних і семантичних змін виявляються не лише на рівні інвентарю лексичних засобів, а й на рівні їх функціонально-семантичного наповнення. Кожне з розглянутих явищ має проєкцію на ширший діалектний простір і свідчить про типовість лексичної системи розглянутої говірки як одиниці широких континуумів східнополіського говору у межах північного наріччя української мови.

Ключові слова: діалектна система, лексичний рівень, динаміка мовного явища, архаїчна лексична одиниця, семантичний локалізм.

Юсикова Е. В. Из наблюдений над динамикой архаичных лексических единиц говора села Хоробычи Городнянского района Черниговской области

Анализ отдельной диалектной системы в течение последних десятилетий и в настоящее время остается актуальной проблемой славянской и, в частности, украинской диалектологии. Вопросы динамики отдельного говора не нашли еще достаточного освещения на отдельных языковых уровнях. Целью нашей статьи является определение динамики функционирования отдельных архаических единиц лексической системы говора села Хоробычи Городнянского района Черниговской области за период 20-х, 50-х годов прошлого века и до сегодняшнего дня. Анализ языкового материала на основе описательного, системно-структурного и сравнительного методов позволяет сделать выводы о том, что динамику лексического уровня отдельной диалектной системы следует изучать в контексте диалектного континуума в целом. Говор выступает как единица группы говоров Черниговского Полесья и восточнополесского диалекта. Исследование динамики лексического уровня говора села Хоробычи показало, что тенденции лексических и семантических изменений проявляются не только на уровне инвентаря лексических средств, но и на уровне их функционально-семантического наполнения. Каждое из рассматриваемых явлений имеет проєкцию на широкое диалектное пространство и свидетельствует о типичности лексической системы рассматриваемого говора как единицы обширных ареалов

восточнополесского диалекта в составе северного наречия украинского языка.

Ключевые слова: диалектная система, лексический уровень, динамика языкового явления, архаичная лексическая единица, семантический локализм.

Yusikova O. V. From the observations over dynamics of the archaic lexical units of the dialect of the Horobychi village Gorodnya district of the Chernihiv region

The analysis of dialect system is an the urgent problem of the Ukrainian dialects that have not found sufficient study, particularly at the lexical level. The aim of our research is the defining dynamics of functioning units archaic dialect lexical system of the Horobychi village Gorodnya district of the Chernihiv region during the period of the 20-kh, 50-kh years of the last century to today. The article set the task to trace the transition of archaic vocabulary to liabilities, the loss of certain components of the semantic field of the archaic names in connection with the disappearance of domestic realities. These trends have covered a significant layer of vocabulary that undoubtedly due to the historical development of the village and the changes in the life of residents, their perception of the world. Lexical system of dialects, as shown dialectologists monographs and the Atlas of the Ukrainian language, dialect dictionaries, modern expeditionary survey dialect has undergone significant changes in its development. Examples of the tendency to change the semantic field of names are including the expansion of its semantics in connection with unoriginal different meaning from the literary language is an peculiarity functioning in the dialect. Dynamic processes usually have lexical expression in the dialect of Horobychi, as in the 20-kh of the last century, and now. Analysis of linguistic material based on descriptive system-structural and comparative methods authorizes conclude that the study of the dynamics of the particular dialect vocabulary system should be in the context of the dialect continuum in general. Significant changes have occurred in the content group of the names of household items.

The study of the dynamics of lexical dialect of the Horobychi village showed that the tendency of lexical and semantic trace changes not only in lexical inventory assets, and the level of their functional and semantic content. Each of the phenomena has a projection on a wider area dialect and indicates the typical dialect lexical system considered as a unit of the Eastern Polesie region as a whole.

Key words: dialect system, lexical level, dynamics of the linguistic phenomena, archaic lexical unit, semantic lokalizm.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2017 р.

Прийнято до друку 18.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

ДІАЛЕКТНА ФРАЗЕОЛОГІЯ

І. Я. Глуховцева (Старобільськ)

УДК 811.161.2'373

СИМВОЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЛЕКСЕМИ *ГОРОБЕЦЬ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Активізація етнокультурного вивчення текстів української літературної мови та діалектів сприяє виявленню особливостей національно-культурної специфіки мови та спілкування мовної особистості, що важливо для вияву національно-культурної семантики й освоєння методів вивчення іноземної мови [Загнітко 2012: 156]. „Окремішність і своєрідність українства як наукова проблема постає в середині XIX століття; різні її аспекти висвітлено в дослідженнях Я. Головацького, М. Костомарова, О. Потебні та ін. Актуалізація цієї проблеми в її науковому та етнокультурному вимірах припадає на наш час – період становлення незалежної держави Україна та духовного відродження української нації” [Калашник 2016: 56].

Слова з етнокультурним, країнознавчим значенням цікавили вчених здавна. Великий культурний потенціал закладений у лексеми на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв, назв представників тваринного й рослинного світу. Чимало цих слів можна розглядати як лінгвокультуреми, тобто слова з виразним конотативним маркуванням, який доступний тільки в разі вільного володіння мовою та розуміння культури народу.

До лінгвокультурем відносять і лексему *горобець*, яку розтлумачують так: маленький сірий птах, який живе переважно поблизу житла людини [ВТССУМ: 255]. Попри те, що це один з найпоширеніших птахів і в Україні, і на Землі, лексема в сучасній українській літературній мові моносемічна. У нас найчастіше поширені два види птаха – горобець польовий та горобець хатній.

Лексикографічний опис багатьох мовних одиниць, семантика яких має глибинні етнокультурні нашарування, здійснив В. Жайворонок. Учений стверджує, що „етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів – етнокультурних концептів, або знаків етнокультури” [Жайворонок 2006: 3]. У словнику описано близько 10 тисяч лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень. Якщо врахувати, що найповніший на сьогодні словник української мови містить 253 тисячі слів [ВЗОССУМ], то неважко помітити, що слова з національною культурною конотацією становлять приблизно 4% від усієї кількості зафіксованих у словниках слів. Проте такі підрахунки в наш час не зовсім коректні, оскільки реєстр слів з національною культурною конотацією ще

не визначений, макро-, медіа- й мікроструктуру такого типу словників учені ще тільки обговорюють. Зокрема, тільки починають уводити в науковий обіг розлогі відомості про знаки етнокультури з різних ареалів української мови, адже більшість відомих діалектних словників обмежуються тлумаченням прямих значень зафіксованих діалектних лексем, оскільки свідчення про фразеологічні звороти, у які входить аналізоване слово, ще недостатні, семантичні та асоціативні ознаки реєстрової одиниці продовжують вивчати.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб виявити культурні конотації лексеми *горобець* у сучасному літературному та діалектному мовленні, установити їхню специфіку.

Відомо, що конотація лексеми нерідко залежить від особливостей денотата, тому для нас важливою є інформація про те, що **горобець** – дуже маленький птах, вага якого 20 – 25 грамів, а довжина 14 – 15 см, розмах крил – 20 – 22 см. Верх голови вкритий коричневою „шапкою”, на щоках та грудях птах має чорні плями. Тулуб вкритий сірим пір’ям, а крила – чорно-сірим з коричневими смужками. Невеличкий хвіст довжиною 5 – 6 см. Птах веде і осілий, і кочовий спосіб життя. Завжди тримається зграї. Щодо їжі горобець невибагливий, живиться насінням і плодами рослин, навесні – комахами.

У народі горобця називають *жид*, *чорт*, *чортове насіння*. Цим найменуваннями птах завдячує стародавнім легендам і міфам. Якщо вірити одному з переказів, то зовсім не Юда зрадив Ісуса, а горобець. У Біблії існує вказівка, що саме згряя горобців своїм щебетанням видала місцезнаходження Ісуса в саду, тим самим горобці на століття здобули поганой слави [Войтович 2002: 403].

Прокляття горобців Богом тісно пов’язується з розп’яттям Господа на хресті. Про це є кілька доволі близьких, зрештою, за основним мотивом легенд. У колишньому Маріупольському повіті кажуть, що коли розпинали Христа, то горобці гукали: „Жив! Жив! Жив!” „Жиди” почали тоді ще з більшою жорстокістю мучити Христа. За це Господь прокляв горобців і не дозволив їм відлітати на зиму в теплі краї. Восени, коли бувають „жидівські кучки”, тоді й горобці літають також кучками. Взимку їх багато гине.

У селі Микільське Міловського району Луганської області розповідають, що коли розп’яли Господа, то на хрест Його сіло двоє горобців – червоний (червоноголовий) та сірий. Червоний гукав: „Помер, помер!”, а сірий (звичайний, наш): „Жив, жив!” Тоді один з вояків ударив Спасителя списом у бік. За це Господь прокляв горобців, не благословив їх у їжу (хоча дехто їсть) і спутав їх, щоб вони не ходили по землі, а стрибали.

У селищі Білокуракине Луганської області записано такий варіант цієї легенди. Горобця проклято за те, що коли „жиди” розп’яли Христа, то горобець весь час гукав: „Жив, жив!” Розбійники повернулися й забили Господу залізний цвях у саме серце (у с. Кризьке Марківського

району кажуть, що горобці, крім того, приносили й залізні цвяхи, якими „жиди” прибивали до хреста Спасителя). Тому залізними цвяхами „і, Боже, як гріх” (дуже грішно) збивати домовини, „склепувати” ікони й кріпити іконостас.

Таким уявленням про горобця завдячуємо тому, що лексема *горобець* набуває переважно негативної конотації. Проте майже кожен символ трансцендентальний, він може в одному випадку набувати позитивного змісту, а в іншому – негативного. Тому, попри негативне ставлення мовців до цього образу-символу, за особливостями птаха й манерами поведінки в народі характеризують людину, указуючи на: досвідченість особистості (*Стріляний горобець* ‘досвідчена, загартована життям, булава, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити’ [ФС I, 190]); легковажність (*Горобці цвірінькають у голові* ‘хто-небудь легковажний, несерйозний’ [ФС I, 191]); лінь (*Ганяти (у полі) горобців* ‘нічого не робити, байдикувати’; *Горобцям дулі крутити* ‘байдикувати’; *Горобцям пальці показувати* ‘байдикувати’; *Горобцям пальця тикати* ‘байдикувати’; *горобцям пір’я шерстити* ‘байдикувати’; *Лякати (пужати) горобців* ‘байдикувати’ [ФСУ, 149]); небажання вмиватися (*Горобці колодязь перекинули* ‘хто-небудь брудний, невмиваний’ [ФСУ, 149]); моторність (*Горобців руками лове* ‘моторний’, ‘високий’ [ФСУ, 149]); низький ріст (*Горобцю по кісточки* ‘низький на зріст’; *Горобцю по коліна* ‘низький на зріст’; *Горобцю по хвіст* ‘низький на зріст’; *Горобцю по яйця* ‘низький на зріст’; *Трохи більше за горобця* ‘низький на зріст’ [ФСУ, 149]); скупість (*Горобця в полі за гроші ганяти* ‘дуже скупий’ [ФСУ, 149]); недоумкуватість (*Горобцям посміхатися* ‘бути несповна розуму’ [ФСУ, 149]); боягузливість (*Сміливий як горобець* ‘полохливий’ [ФСУ, 149]); безтурботність, легковажність (*Як горобець літом* ‘безтурботний’ [ФСУ, 149]); сухорлявість, слабкість (*Як у горобця лікоть* ‘худий’; *Як у горобця коліно* ‘слабкий’ [ФСУ, 149]); витрачання непомірних зусиль там, де вони не потрібні (*Стріляти з гармат по горобцях* ‘затрачати непомірні, великі зусилля, волю там, де вони зайві, недоцільні’ [ФС II, 867]; ошуканість (*Даватися як горобець на полову* ‘дозволяти себе ошукати, піддаватися обману’ [ФС I, 218]).

Загалом з тринадцяти рис характеру людини, вербалізованих з використанням образу-символу *горобець*, одинадцять указує на негативні риси характеру. Отже, при позитивній характеристиці рис людини взято до уваги рухливість птаха, моторність, здатність ухилятися від кулі.

Поширені й фразеологізми, з допомогою яких мовці вказують на ознаки дії, зокрема вербалізовано такі ознаки, як: мало (*Із горобиний скік* ‘дуже мало’ [ФС II, 817]; *Із горобину душу* ‘дуже мало’ [ФС I, 286]; *За горобця* ‘дуже мало’ [ФС I, 191]; *Горобцю пополуднувати* ‘дуже мало’ [ФСУ, 149]); скраю (*Примоститися, як горобець на бантині* ‘сісти скраю’ [ФСУ, 149]); зненацька (*Як горобець з димоходу* ‘зненацька’; *Як горобець з конопель* ‘зненацька’ [ФСУ, 149]); незручно, невпевнено

(*Як горобець на гілці (морозі, припичку, сідалі, тернині)* ‘незручно, невпевнено’ [ФСУ, 149]); сильно (*Як горобець під стріхою* ‘дуже, сильно’ [ФСУ, 149]); безперервно (*Як горобець по сараю* ‘безперервно’ [ФСУ, 149]); ніколи (*Як горобці вперед хвостами полетять* ‘ніколи’ [ФСУ, 149]); неглибоко (*Горобцеві по коліна* ‘не глибоко, мало води’ [ФС I, 386]).

Уживаними є й такі фразеологізми: *І горобець у роті не наслідив* ‘хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв’ [ФС I, 190]; *Дерти горобців* ‘руйнувати гороб’ячі (пташині) гнізда, забираючи яйця, пташенят’ [ФС I, 232]; *Смішити горобців* ‘бути об’єктом глузування, насмішки для кого-небудь’ [ФС II, 835]; *Останній горобець* ‘людина, на яку звалюють чужу провину’ [ФСУ, 149]; *Спіймати горобця* ‘одержати відмову при сватанні’ [ФСУ, 149].

Про те, що людина добре вивчила поведінку цього птаха, свідчать численні народні прикмети, за якими визначають погоду: *Якщо зранку горобці носять гілки і в’ють гніздо, до вечора дощу не буде; Зимовим ранком горобці голосно розцвірінчалися – буде снігопад; Взимку горобці починають підбирати пір’ячко, варто чекати сильних морозів; Перед бурею або хуртовиною горобці ховаються в хмиз або під дах будинку; Низький політ горобця над землею означає наближення дощу; Якщо горобці збиваються в зграю і голосно цвірінькають, чекайте через три дні сильної зливи; Гучне цвірінькання горобця по весні означає прихід відлиги; Якщо горобці купаються в пилу, то це говорить про наближення дощу, а якщо вони облюбували для купання калюжу, чекати посухи; Горобці сидять настовбурчившись – незабаром збереться на дощ; Якщо горобці, ластівки гніздяться з північного боку будівлі – на жарке літо; Горобці зранку купаються у пилуці – на суху і ясну погоду; Перед сильним вітром горобці метушаться, перелітаючи з місця на місце; Горобці ховаються у затишок – під дах чи у купи хмизу – на мороз і заметіль; Пищать вранці синиці, а горобці ховаються під стріху – мороз посилюється; Якщо птахи сідають на верхівки дерев – перед потеплінням; Горобці літають зграйками – на суху і ясну погоду; Горобці дружно цвірінькають – на відлигу; Птахи в’ють гнізда на сонячній стороні – на холодне літо; Якщо горобці пожвавилися і зацвірінчали під час тривалої негоди, то можна чекати хорошу погоду. Загалом дев’ятнадцять проаналізованих прикмет засвідчують, що горобці здатні передчувати дощ, сніг (найчастіше), а також зливу, снігопад, мороз, бурю, хуртовину, відлигу, вітер, жарке й холодне літо, потепління, посуху.*

Горобці можуть передчувати щось недобре: *Залетів у будинок горобець – принесе з собою якісь неприємності; Якщо горобець потрапив у будинок через відкрите вікно, скоро хтось із близьких родичів помре; Вдарився об скло вікна горобець, теж не віщує нічого доброго; Біди чекати, якщо ви побачили мертвого горобця біля дороги або самі вбили птицю, погані вісті придуть від ваших друзів.*

Рідше горобці є провісниками чогось хорошого, доброго, як-от: *Якщо горобець звив гніздо на даху будинку, значить, нареченим на виданні очікувати незабаром женихів; Побачити горобця у сні добре. Вам варто очікувати радісних подій, приємних звісток, перемоги в любовних іграх або зустріч коханої людини; Як б'ється горобець у вікно, то буде лист* [ФПСУ, 79].

У прислів'ях і приказках горобця нерідко порівнюють з ластівкою, синицею, голубом, канарейкою, журавлем, соколом і навіть зайцем. Ці образи мають переважно позитивну символіку. Але в багатьох прислів'ях лексема *горобець* набуває переважно схвальної конотації, тоді як перераховані найменування фауни – несхвальної: *Горобці крупу з'їли, а синиця в клітку попала; Горобці шкоду роблять, а синиця в снах упаде; Ліпше горобець в руці, ніж канарок на даху; Ліпше горобець в руці, чим заєць в лісі; Ліпше горобець у жмені, як журавель у небі; Краще нині горобець, як завтра голубець*. І лише у двох сталих виразах підкреслено, що ластівка й сокіл кращі за горобця: *Горобець – молодець, а ластівка краща; Не грати горобцеві з соколом*.

У низці прислів'їв підкреслено позитивні якості горобця (спритність, невеликий зріст, проворність, розбірливість, розторопність тощо): *Горобець – на все удалець; Горобець маленький, а серденько має; Горобець не сіє, не жне, а зернятка клює; Знає старий горобець усі шпари в клуні; І в горобця є серце; І горобець на м'яку галузку не сяде; І горобець своє гніздо любить; На що горобець – і той цвіркотить; Старого горобця м'якушкою не піймаєш; Старого горобця на полове не зловиш*.

Попри те, що горобців у нашому краї багато, вони не роблять великої шкоди посівам. Тому говорять: *Горобців бояться – проса не сіяти*. Відсутність поживи впливає на кількість горобців у певному місці. Звідси прислів'я: *Де ті горобці подінуться, як корчма згорить?*

Відомо, що в народній уяві мову (слово) порівняно з горобцем, якого через його спритність нелегко піймати. Тому кажуть: *Слово вилетить горобцем, а вернеться волом; Слово не горобець – вилетить не спіймаєш*.

На спритності горобця побудоване іронічне прислів'я *Як піймаємо (вловимо) цього горобця та ще дев'ять, так буде десять*, у якому підкреслено недосяжність деяких наших мрій. Ця ж особливість поведінки птаха зумовила виникнення прислів'я-поради молодій дівчині виходити заміж за першого жениха, бо потім своє щастя впіймати буде важко: *Держи першого купця, як горобця, вилетить – не піймаєш*.

Дріб'язковість деяких наших бажань, на які людина витрачає багато сил, втілена в прислів'я *По горобцях з гармат не стріляють*.

Фразеологізми й паремії сприяють експресивізації мовлення, адже включення до складу фразеологізму (паремії) одного, двох або більше образів, які належать до семантичного центру фразеологізму, значно посилює конотативні можливості вислову. Ці слова прийнято називати

образними конкретизаторами й образними визначниками. Д. Ужченко визначає ознаки семантичного центру фразеологічної одиниці, серед яких називає співвіднесеність із системою значень слова у вільному вжитку; символічність. Образному конкретизаторові властиві знаменність, символічний характер, інгерентна конотованість, варіативність, наявність глибокого вертикального культурно-національного контексту лексеми компонента, а отже, – культурно-національної семантики в структурі її лексичного значення. Для образного визначника характерні такі ознаки: семантична й граматична залежність [Ужченко 2001: 82]. Якщо семантичним центром фразеологізму є слово-концепт, що співвідносить його через фразеологічну систему із соматичним, просторовим, часовим, предметним, біоморфним, духовним, антропним, космологічним, акціональним та ін. кодами, то фразеоспроможність слова збільшується [Ужченко 2008: 53 – 54].

Уявлення про горобця як про маленького спритного птаха втілено також у народній пісні „А я вчора в куми”, у якій жінка пишається своїм умінням приготувати вечерю з невеликої кількості продуктів. Тому тут використано символіку лексеми *горобець*: *І учора в куми, і сьогодні в куми – / А я завтра куму та й до себе зазв. (2) / А я завтра куму та й до себе зазв. / Чим я свою куму пригощати буду (2) / Ой, найму я стрільця та й уб'ю горобця, / А з того горобця я сім страв наварю. (2) / Я сім страв наварю, ще й ковбас начиню, / А із тих реберець я зварю холодець. (2) / Та продам я крильця, та куплю відерця, / А у ті відерця та й наллю я винця. (2) / А у ті відерця та й наллю я винця – / Тепер свою куму пригощати буду! (2) / Ой, пий, кумо, їж – не засалюйся, / То в карман, то в рукав не захвачуйся! (2) / І наїлася, і напилася, / Що насилу додому докотилася! (2).*

Створенню іронії сприяє використання образу горобця й у народній пісні „Залетів горобець”: *Залетів горобець / В колгоспну комору, / Та й сів же він відпочити / На пишеничну гору. / Як уздрів горобця / Комірник в коморі, / З риком, з галасом зібрав / Всіх людей із двору. / „Ой, рятуйте, люди добрі, / Злодії ввірвались, / Вони в мене тонн із десять / Пишениці вже вкрали. / Тепер треба складать акта, / Щоб її списали, / Щоб на мене колгоспники / Нічого не мали”. / І склав акта комірник, / Правління ствердило, / На горобця вину склало / Любо, тихо й мило. / Цвірінькає горобець, / Комірник сміється: / Десять тонн пишениці вкрав, / Уже не вернеться. / У вирії десь високо / Цвірінькають горобці / А комірник сидить дома, / Їсть пишениченькі млинці. / Стережися, комірник, / Щоб ти не вдавився / Та в народному суді / Ти не появився.*

Отже, фразеоспроможність слова *горобець* в українській мові потужна. Стародавні міфи й перекази про горобця зумовили особливості конотації та символіки лексеми, яку переважно вживають у складі паремій і фразеологізмів для номінації таких рис характеру людини та її фізичних ознак, як легковажність, лінощі, неохайність, скупість,

недоумкуватість, боягузтво, безтурботність, легковажність, низький зріст, сухорлявість. При позитивній характеристиці рис людини взято до уваги рухливість птаха, його вміння бути моторним, здатність ухилятися від кулі.

Зібрані прикмети, пов'язані з поведінкою горобця, засвідчують, що ці птахи здатні передчувати дощ, сніг (найчастіше), а також зливу, снігопад, мороз, бурю, хуртовину, відлигу, вітер, жарке й холодне літо, потепління, посуху, добрі й погані події в житті людини. У народних піснях образ горобця вживають для створення іронії, коли уявлення мовців про горобця як маленького птаха входять у суперечність з тими великими амбіціями, які сповідує мовець. Загалом лексема *горобець* як семантичний центр фразеологізму, паремії, прикмети позначений багатством символіки й конотативних відтінків.

Література

Войтович 2002 – Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Загнітко 2012** – Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. II. – 349 с.; **Калашник 2016** – Калашник В. С. Українські вербальні символи як чинник національно-культурної самоідентифікації / В. С. Калашник // Студії з історії українського мовознавства та лінгвопоетики : зб. наук. пр. – Х., 2016. – 131 с.; **Ужченко 2001** – Ужченко Д. В. Семантичний центр фразеологізму – образний конкретизатор – образний визначник / Д. В. Ужченко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2001. – № 3. – С. 77 – 83; **Ужченко 2008** – Ужченко В. Д. Когнітивні аспекти вивчення фразеології в Україні / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – № 2. – С. 46 – 59.

Джерела

ВЗОССУЛ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 896 с.; **ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **ФПСУ** – Фразеологічно-перемійний словник Східної Слобожанщини XIX століття / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Н. О. Барвіна та ін.; за ред. В. Д. Ужченка. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 288 с.; **ФС** – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.; **ФСУ** – Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Вид. 6-е, доповн.

й перероб. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 552 с.

Глуховцева І. Я. Символьно-культурологічний зміст лексеми *горобець* в українській мові

У статті виявлено культурні конотації лексеми *горобець* в сучасному літературному та діалектному мовленні, встановлено їхню специфіку. Авторка доводить, що фразеоспроможність слова *горобець* в українській мові потужна. Стародавні міфи й перекази про горобця зумовили особливості конотації та символіки лексеми, яку переважно вживають у складі паремій і фразеологізмів для номінації таких рис характеру людини та її фізичних ознак, як легковажність, лінощі, неохайність, скупість, недоумкуватість, боягузтво, безтурботність, низький зріст, сухорлявість. При позитивній характеристиці рис людини взято до уваги рухливість птаха, його вміння бути моторним, здатність ухилятися від кулі.

Зібрані прикмети, пов'язані з поведінкою горобця, засвідчують, що горобці здатні передчувати дощ, сніг (найчастіше), а також мороз, бурю, хуртовину, відлигу, вітер, жарке й холодне літо, потепління, посуху, добрі й погані події в житті людини. У народних піснях образ горобця вживають для створення іронії, коли уявлення мовців про горобця як маленького птаха входять у суперечність з тими великими амбіціями, які сповідує мовець. Загалом лексема *горобець* як семантичний центр фразеологізму, паремії, прикмети позначений багатством символіки й конотативних відтінків.

Ключові слова: фразеологізм, паремія, лінгвокультурема, образний конкретизатор, образний визначник.

Глуховцева И. Я. Символьно-культурологический смысл лексемы *воробей* в украинском языке

В статье выявлены культурные коннотации лексемы *воробей* в современной литературной и диалектной речи, установлена их специфика. Автор доказывает, что фразеоспособность слова *воробей* в украинском языке мощная. Древние мифы и предания о воробьях обусловили особенности коннотации и символики лексемы, которую преимущественно употребляют в составе паремий и фразеологизмов при номинации таких черт характера человека и его физических характеристик, как легкомыслие, лень, неопрятность, скупость, скудоумие, трусость, беспечность, низкий рост, чахлость. При положительной характеристике качеств человека приняты во внимание подвижность птицы, её умение быть расторопной, способность уклоняться от пули.

Собранные приметы, связанные с поведением воробья, свидетельствуют, что эти птицы способны предчувствовать дождь, снег (чаще всего), а также потепление, мороз, сильный ветер, метель,

оттепель, ветер, жаркое и холодное лето, засухи, хорошие и плохие события в жизни человека. В народных песнях образ воробья используют для создания иронии, когда представление говорящих о воробье как маленькой птице вступают в противоречие с теми большими амбициями, которые исповедует говорящий. В общем лексема *воробей* как семантический центр фразеологизма, паремии, приметы отмечена богатством символики и коннотативных оттенков.

Ключевые слова: фразеологизм, паремия, лингвокультурема, образный конкретизатор, образный определитель.

Hluhovtseva I. Y. Symbolic-cultural content of lexeme *sparrow* in Ukrainian language

The article deals with the cultural connotations of lexeme *sparrow* in modern literature and dialect speech. Their specificity is described. The author argues that phrase capability of the words *sparrow* in Ukrainian is powerful. Ancient myths and legends about the sparrow predetermined features connotations and symbolism lexemes, which mainly used in the composition of proverbs and phraseology in the category of characters like carelessness, laziness, untidiness, short height, greediness, imbecility, cowardice, unconcern, boniness, deceptiveness. For a positive characteristic of man the mobility of a bird, the ability to be nimble, ability to dodge bullets was taken into account.

Signs associated with behavior of a sparrow were collected which evidence that sparrows are able to predict the rain, snow (more often) and pouring, snowfall, warming, frost, storm, blizzard, thaw, wind, cold and hot summer, warming, drought, good and bad events in human life. In the folk songs the sparrow image is used for the creation of irony when speaking about the idea of a small sparrow birds are in contradiction with those big ambitions which the speaker professes. Overall lexeme *sparrow* as semantic center of a phraseologism, paremias, features marked by various symbols of connotative colors.

Key words: idiom, paremia, linguaculturemia, image concreter, image determinant.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2017 р.

Прийнято до друку 08.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Мілєва І. В.

Н. М. Карлова

УДК

ГРАМАТИКА

А. С. Кучер (Київ)

УДК 81'367

**СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ
І ПРИЄДНУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ
У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ**

У коло питань сучасного лінгвістичного зацікавлення входить комунікативний синтаксис як виразник експресивності мовлення. З-поміж синтаксичних засобів, пов'язаних із контекстними модифікаціями, є розчленовані структури.

На сучасному етапі розвитку наукової думки дослідники звертають особливу увагу на суб'єктивний чинник, притаманний реалізації синтаксичного мовного рівня. Індивідуальний підхід щодо вибору синтаксичних засобів сприяє увиразненню мовлення, його іманентності й неповторності. До авторських прийомів відносять складники експресивного синтаксису, до яких належать називний теми, називний уявлення, лексичний повтор, парцеляція, приєднування, еліпсис тощо. Парцелювання конструкцій та явище приєднування стають дедалі частіше предметом лінгвістичних досліджень.

Неоднозначною є відповідь на питання щодо походження розчленованих конструкцій. В. Дмитренко й Т. Захарова схильні вважати, що існування саме приєднувальних конструкцій характерне ще з XVI ст., часів В. Шекспіра. В. Адмоні, досліджуючи німецькомовні тексти, зафіксував випадки функціонування синтаксичних позареченневих варіацій у XVIII ст. Випадки використання в болгарськомовних текстах синтаксичних прийомів, що полягали в можливих розривах самого висловлення й винесення певних елементів поза речення з використанням крапки, зафіксував на початку XX ст. болгарський вчений І. Хаджов.

Простежуючи історіографію вітчизняних досліджень з питань функціонування розчленованих структур, а саме парцельованих і приєднувальних, помічаємо, що в поле зору лінгвістів таке явище потрапило з середини XX ст., і відзначаємо певну наукову фрагментарність. Студіюванню таких структур присвячено праці українських учених: І. Вихованця, М. Вінтоніва, П. Дудика, А. Загнітка, М. Каранської, Г. Конюхової, П. Коструби, І. Петличного, Т. Шевченко та ін. Науковий арсенал з цієї проблематики збагачений завдяки науковим розвідкам представників русистики: В. Бабайцевої Н. Валгіної, В. Виноградова, В. Гака, С. Крюčkова, О. Попова, О. Сковородникова, Е. Реферовської, Н. Шведової Л. Щерби, та ін. Ці конструкції опрацьовують не лише на пострадянському просторі, є багато наукових

праць таких вчених, як: Ж. Антуан, Х. Глінц, О. Еспернс, Св. Іванчев, М. Коєн, Й. Пенчев, І. Хаджоу та ін.

Актуальність статті визначено потребою детально дослідити процес парцеляції та приєднування з огляду на неоднозначність підходів щодо визначення цих синтаксичних явищ, їхніх диференційних ознак, структурно-семантичних, синтаксичних і комунікативних особливостей, а також потребою сформулювати комплексну синтаксичну теорію опрацювання парцеляції та приєднування як синтаксичних прийомів, що виходять за межі речення і є виявом розчленованості думки.

Студіювання експресивного синтаксису є актуальним, оскільки саме в цій сфері реалізується прагматичний аспект текстових категорій у зв'язку із суб'єктивністю мовлення, впливом його розмовного варіанта, підсиленням виражальних емоційних засобів взаємодії автора з читачем.

Мета статті – розглянути погляди науковців, представників різних лінгвістичних шкіл на ці новітні синтаксичні явища, виявити кваліфікаційні ознаки парцеляції та приєднування, установити закономірності їх уживання, обґрунтувати принципи диференційності цих синтаксичних явищ та сформулювати власний погляд щодо їх опрацювання з урахуванням концептуальних лінгвістичних положень.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) проаналізувати на діяхронічному зрізі погляди науковців щодо дослідження парцеляції та приєднування;
- 2) охарактеризувати проблемність опрацювання процесів парцеляції та приєднування;
- 3) здійснити аналіз досліджуваних явищ за структурно-семантичними, формально-синтаксичними та комунікативними показниками.
- 4) простежити міжфразові та внутрішньофразові зв'язки, що реалізуються в момент парцеляції та приєднування;
- 5) виявити кваліфікаційні ознаки парцельованих і приєднувальних конструкцій;
- 6) обґрунтувати теоретичні підходи в розмежуванні цих синтаксичних одиниць і надати власні коментарі щодо доцільності розгляду парцеляції та приєднування як різних процесів членування думки.

Великого прагматичного значення синтаксичному рівню тексту у взаємодії його з людським фактором надає Н. Арутюнова, яка вважає, що „мова наскрізь антропоцентрична. Присутність людини дає про себе знати на всьому просторі мови, але найбільше вона [присутність] відображається в лексиці й синтаксисі” [Арутюнова 1999: 3].

А. Загнітко, досліджуючи новітні модифікаційні процеси в мові, вбачає тенденцію до синтаксичного зовнішньо реченнєвого аналітизму, до якого належить різноманітне членування реченнєвої моделі з метою актуалізації повідомлення, фрагменти якого перебувають у кожному

елементі (парцеляція, сегментація, називний теми, уявлення та под.) єдиної структури [Загнітко 2001: 84].

Першим глобальним відкриттям у наукових дослідженнях мови, яке демонструвало абсолютно нове бачення на мову як систему не статичну, а рухому, пов'язують з іменем відомого чеського дослідника В. Матезіуса. Саме з його прогресивним досягненням стало можливим вивчення мови як носія суб'єктивних значень, завдяки чому на початку ХХ ст. виокремився новий напрям у мовознавстві – функціональна лінгвістика. В. Матезіус розробив теорію актуального членування, в основі якої лежить розуміння речення не лише як граматичної одиниці, а і як реалізатора комунікативного рівня. Дослідник уперше зіставив статичний аспект з динамічним [Матезіус 1967: 42 – 69].

Детальніше тенденційність реалізації одиниць синтаксичного рівня опрацював Ш. Баллі, який визначав їхню непослідовність функціонування та специфічність саме в розмовному мовленні. Учений вважає, що розмовний синтаксис потрібно розглядати з психологічного погляду. Явище розчленування висловлення на фрагменти Ш. Баллі кваліфікує як дислокацію [Баллі 1967: 355]. Для Ш. Баллі важливим смисловим орієнтиром у визначенні дислокаційних процесів є саме вираження суб'єктивності. Тоді висловлення мовець реалізує своєрідними емоційними поштовхами, нерівномірно, у результаті чого слухач отримує інформацію частинами, поетапно [Там само: 356].

Дослідження явищ парцеляції та приєднування як засобів експресивного синтаксису зазнало кілька еволюційних етапів. Спочатку явище парцеляції не відрізняли від приєднування і кваліфікували їх як конструкції, для яких характерний приєднувальний зв'язок, і, по суті, визначали їх як приєднувальні конструкції (В. Гак, О. Пешковський, Л. Щерба, С. Крючков та ін.). Згодом у наукових колах ці терміни функціонували паралельно, причому чіткого розмежування цих явищ не було (Н. Валгіна, Л. Кадомцева, І. Вихованець, П. Дудик та ін.).

Сучасному етапу притаманна динамічність формування наукових положень щодо кваліфікаційних ознак парцеляції та приєднування. Науковці намагаються окреслити змістові зв'язки й семантичні межі кожного з цих явищ, виявити їхню стилістичну маркованість, розробити критерії їх диференціації.

Завдяки застосуванню теорії актуального членування мовознавцям вдається глибинно розпізнати механізми процесу розчленування мовленнєвого потоку на менші інтонаційно-змістові відрізки та детальніше зрозуміти природу й особливості процесів парцеляції та приєднування. Виявлення конструкцій такого типу пов'язують із сегментацією самого тексту, у межах якої М. Вінтонів виділяє тематичну й рематичну. Явище парцеляції та приєднування вчений розглядає як вияви рематичної сегментації [Вінтонів 2013: 146].

В енциклопедії „Українська мова” (2004) зазначено, що „парцеляція (від франц. *parceller* – поділяти на дрібні частини, від лат. *particular* –

частка) – спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення кількома комунікативними одиницями – фразами. До опорного речення після розділової фрази додається одна або кілька інтонаційно-смыслових одиниць, що разом з першим передають зміст одного висловлювання. Парцеляція дає змогу, виділяючи певну частину речення у відносно самостійну комунікативну одиницю, підкреслювати її змістову значущість, актуалізувати й посилювати її інформативну місткість, експресивну виразність, а також розвантажувати смислову і граматичну структуру вихідного речення” [УМ: Енциклопедія 2004: 461].

Приєднувальний зв’язок, приєднування – різновид синтаксичного зв’язку; співвідношення двох синтаксичних одиниць на основі семантико-граматичної незалежності однієї з них (опорного речення) та смислового і граматичного тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції). Остання є синтаксично зміщеною частиною простого або складного речення чи цілим реченням і передає додаткове повідомлення, зауваження, пояснення [Там само: 523].

Попри фрагментарність наукових досліджень натрапляємо на одне із перших, у якому С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подібні структури розглядають як розчленовані, що мають можливість сполучатися в одну синтаксичну цілісність за участі сполучників (у праці вчені оперують терміном „слово”, за „участі слів”). За міркуваннями лінгвістів, думку можна висловити за допомогою речень „поєдничих”, тобто окремих, роздільних, не пов’язаних одне з одним [Смаль-Стоцький 1914: 114]. Сполуку „поодиноких” речень мовознавці розуміють як цілісність, у межах якої розмежовують головне речення, яке є самостійним, і побічне, яке виражається членами (частинами) інших речень. Головне речення кваліфікують як надрядне, а побічні речення – підрядними, причому статусу підрядних вони можуть набувати стосовно іншого побічного речення [Там само: 113].

Свого часу Л. Щерба приєднувальні конструкції пов’язував з потенційністю єднальних сполучників виконувати приєднувальну функцію. У своєму дослідженні він зазначає, що „єднальні сполучники можуть не лише об’єднувати елементи в одне ціле, а й додавати їх до початкових частин повідомлення” [Щерба 1957: 80].

О. Пешковський зауважує можливість сполучників єднального типу в комунікативній сфері набувати роз’єднувальної сили паузи. Якщо в межах одного висловлення мовець здійснює тривалі паузи, коли частини висловлення є неоднаковими інтонаційними та інформаційними блоками, і одна доповнює іншу, то в таких випадках можемо припускати, що набуває свого змісту явище приєднування [Пешковський 2001: 457].

Беззаперечною заслугою Л. Щерби та О. Пешковського є те, що вони вперше звернули увагу на своєрідну особливість сурядних єднальних сполучників виконувати приєднувальну або роз’єднувальну функції, що відкрило дослідникам нові горизонти пошуків – розгляду

приєднання як іншого типу зв'язку, відмінного від сурядного або підрядного.

Науковим досягненням ще одного з представників русистики В. Виноградова є його спостереження щодо вияву експресивно-семантичних ознак приєднування. На думку вченого, приєднувальними конструкціями є ті, частини яких „не вміщуються в одну смислову площину й логічно не об'єднуються в ціле, хоча й складне уявлення” [Виноградов 1937: 140]. Разом з тим накладання суб'єктивних мотивів, що призводять до експресивних „надломів”, руйнують звичний логіко-синтаксичний зв'язок, створюють своєрідні „розриви”, які демонструють невідповідність формально-синтаксичного строю речення та його стилістичного втілення [Там само: 141]. Недоліком положень В. Виноградова є те, що попри намагання глибинно дослідити явище приєднування, він все-таки не надав чіткого класифікаційного його обґрунтування.

Суттєвим зрушенням у дослідницьких пошуках та формулюванні теоретичних концептів розгляду явища приєднування є міркування С. Крючкова. Учений указав на диференційні особливості приєднування, визначаючи його як додаткове повідомлення у висловленні, однак, семантичний критерій дозволив досліднику значно розширити межі приєднування, що знову дало науковий збій у впорядкуванні класифікаційних ознак цього явища й одночасному наближенні до парцеляції. До приєднувальних конструкцій дослідник відносить речення зі спеціально приєднувальними сполучниками та сполучниковими словосполученнями, різні типи складних речень із сурядним і підрядним зв'язками, речення із безсполучниковим зв'язком [Крючков 1950: 400 – 403].

Різноаспектність ранніх досліджень явища приєднування стало потужним поштовхом до подальших наукових розвідок. Перше масштабне дослідження, у якому послідовно вдалося розмежувати приєднування і парцеляцію, належить В. Белошапковій, яка першою вказала на два аспекти в синтаксичній організації речення – конструктивний (статичний) і функціональний (динамічний). Парцеляція, за визначенням мовознавця, є явищем динамічного руху думки, що супроводжується змінами, призводить до „незбігу” меж між статичною та динамічною моделями й демонструє функціональну перспективу думки. Приєднування, на думку дослідниці, належить „до одного з типів логіко-граматичних відношень, що є рівнорядним з розділовими, протиставними, причино-наслідковими та ін.” [Белошапкова 1967: 27].

О. Сковородников у своїх працях намагається подолати теоретичні прогалини в питаннях розмежування цих явищ та їхніх кваліфікаційних особливостей. Приєднування, за переконаннями вченого, – це „в принципі явище статичного аспекту речення. Це граматична категорія, що має своє граматичне значення додавання і власну граматичну форму

вираження (спеціальні сполучники, сполучникові словосполучення та інші формальні засоби). Парцеляцію мовознавець розглядає як „явище динамічного аспекту речення” й визначає її як „стилістичний прийом, який полягає в членуванні частин висловлення, побудованого за формулою речення, у самостійне висловлення або демонструванні речення у вигляді двох чи кількох фраз із експресивною метою” [Сковородников 1978: 128]. Учений сутність явища парцеляції й приєднування вкладає в опозиційну схему „центр (ядро) – периферія” [Там само: 122 – 125].

Н. Валгіна демонструє власне бачення на процеси приєднування та парцеляції. Для дослідниці вагомим чинником у виявленні таких синтаксичних явищ є наявність сполучників, що виконують функцію єднального елемента головного речення з приєднувальною частиною. Парцеляцію мовознавець ототожнює з приєднуванням, формальним показником яких є тривала пауза та наявність крапки на письмі. За Н. Валгіною, парцеляти – комунікативно самостійні одиниці, що приєднуються до базового речення і є засобом смислового членування речення. На її думку, приєднування є синтаксичним зв'язком вторинного рівня, який перебуває поза сурядністю й підрядністю, але накладається на них [Валгіна 2003: 259].

Відзначимо тезу Н. Валгіної про те, що приєднування членів речення чи речень можливе лише за умов автосемантичності головної частини, оскільки синсемантичність елементів конструкції не дозволяє відділити члени речення, що наповнені основним змістом. Наприклад: правильно – *Живопис – просто неймовірний! Сміливий, ніжний!*; неправильно – *Повідомлення сформульовано в стилі. Конкретному, зрозумілому* [Там само: 258]. Конструкції з приєднувальними присудками дослідниця вважає за правильне сприймати як приєднувальні частини складного речення чи речення перехідного типу [Там само: 262].

П. Дудик розчленовані конструкції кваліфікує приєднувальними. З наукової позиції вченого, приєднувальні конструкції – різномірні синтаксичні побудови, які мають ту спільну ознаку, що вони формуються як додаткові частини попереднього речення в контексті, але виділяються в окреме самостійне речення – повне чи здебільшого неповне [Дудик 2010: 283].

Агалізуючи явище парцеляції, І. Вихованець розглядає його в контексті співвіднесення окремих речень і висловлень. З огляду на тенденцію нерозрізнення аспектів синтаксису, класичним є погляд на функціональну природу структури висловлення як результату реалізації речення в комунікативній сфері. Проте, зауважує вчений, у випадках, коли формально-синтаксична й семантико-синтаксична структура речення є об'ємнішою від висловлення, тоді відбувається його розчленування на кілька частин-повідомлень, так звана парцеляція. Дослідник указує, що зазнавати парцеляції можуть і прості, і складні речення [Вихованець 1993: 154].

У коло наукових міркувань Л. Кадомцевої парцеляція входить як категорія комунікативно-експресивної сфери вираження мовних синтаксичних засобів. Процес членування речень, зазначає дослідниця, є виключно явищем тексту й описової граматики, проте до сьогодні не існує саме граматичних основ цього опису [Кадомцева 1985: 110]. З метою розрізнення рівня членованості речень, Л. Кадомцева бере за основу класифікацію О. Попова (1968) [Там само: 111]:

- 1) групи самостійних речень, приєднаних до основного речення і пов'язаних з ним змістом (структурно полегшена парцеляція): *І вона встала, щоб задзвонити. Але Готліб силоміць затримав її (І. Франко).*
- 2) групи парцелятів – факультативних синтаксичних форм, що є залежними від основного речення (структурно ускладнена парцеляція): *Але чим більше **просто** Готлібу. Тим поганіше **робились його нориви** (І. Франко).*

Парцеляція, за Л. Кадомцевою, – це „явище функціональне, виражене в тексті як прийом його композиції, упорядкування та стилізації” [Там само]. Граматично парцельовані конструкції можуть бути відокремленими членами речення, частиною однорідного ряду, неповними реченнями як постпозиційними частинами повних. Досліджуючи передумови процесу парцеляції, Л. Кадомцева зауважує: „Причини парцеляції лежать у сфері семантики, текстового аранжування змісту з метою його виразності при граматичній ускладненості конструкцій – носіїв цього змісту” [Там само: 112].

Л. Кадомцева виділяє кілька різновидів парцельованих конструкцій [Там само: 112 – 115]:

- 1) парцельовані однорідні члени речення. До цієї групи належать парцельовані однорідні присудки, парцельовані синтаксично однорідні означення та парцельовані цілі однорідні ряди, у межах яких можуть парцелюватися всі члени речення: *Дами ті – були то по більшій часті старі і погані жидівки, котрі недостачу молодості і красоти старались покрити пишним і виставним багатством. **Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них** (І. Франко); – *Будьте ласкаві, коханий сусідо, сядьте ту, спочиньте хвилю, ось, прошу, перегляньте альбум моїх знайомих, може, побачите й собі знакомі лиця... **І перепрашаю вас, що вийду на хвилю, погляну, що се такого...** (І. Франко).**

- 2) парцеляція частин потенціальних, внутрішньоскладних речень як прийом стилізації під усне мовлення, компресивне, з інтонаційними акцентами: – *Ну, а будовничий, – озвався котрийсь муляр, – він нічо не дасть? **Адже ціле нещастя через него!** (І. Франко); Але пождіть-но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! **А то урвители!***

Заслуговує на увагу й міркування В. Гака, який, досліджуючи синтаксис французької мови, розглядає парцеляцію як „явище, протилежне надскладному реченню”, яке є „оформленням одного

висловлення в ряді інтонаційно відокремлених відрізків, які на письмі відділяються крапками як самостійні речення” [Гак 2000: 381]. Конструкція, що піддалася парцеляції, займає проміжне місце між одним і двома реченнями, але в смисловому розумінні залишається цілісною. У міркуваннях дослідника натрапляємо на ототожнення процесу парцеляції й приєднування. Мовознавець виділяє три групи потенційного парцелювання:

- 1) у межах структури простого речення
- 2) у межах структури однорідних членів чи складного речення
- 3) парцелят не співвідноситься структурно з жодним елементом базової частини [Там само: 380 – 382].

Французький лінгвіст М. Коєн, досліджуючи фрази усіченої форми, визначає їх як синтаксично залежні компоненти, утворені внаслідок дислокації (роздрібнення) повідомлення. Учений окреслив функціонування цих нестандартних синтаксичних утворень як „styleparceiiare”, тобто парцельований стиль, а дислоковані елементи назвав парцелями [Cohen 1966: 228].

Учені активно досліджують процеси синтаксичного розчленування й у німецькій мові. У термінологічному визначенні Е. Ризель такі активні процеси в сучасній німецькій літературній мові окреслені як „синтаксичне розрихлення” (у знач. роз’єднання) нормативної структури речення, у результаті якого деякі члени стають менш пов’язаними між собою. Такі явища визначені як протилежні до процесів „синтаксичного напруження” й мають власні засоби вираження, одним з яких є винесення частини речення за межі рамкової структури [Фадеева 2013: 313]. Чинниками „антирамкових тенденцій” учені-германісти вважають процеси руйнації закритих мовних систем, зміну зв’язаності думки на незібраність, розмитість або закономірне знищення „рамки” як вияву недемократичних форм мови [Там само: 314]. Про так звану „рамковість” німецької мови дослідники почали говорити ще з кінця XIX ст., однак наукового підґрунтя ця теза набула в середині 30-х рр. XX ст.

О. Скоробагатова вважає, що у випадку своєї парцеляції фрагмент набуває чітко вираженої актуалізованої комунікативної позиції й у результаті винесення цього елемента за межі основної частини „змінюється актуальне членування висловлення й відбувається переакцентуація всього фрагмента тексту” [Скоробагатова 1995: 98], наприклад: – *Розуміється; що не хочу,* – *вмішався будівничий (І. Франко).*

М. Вінтонів теж зауважує складність розмежування парцельованих і приєднувальних конструкцій. Дослідник зазначає, що „на комунікативному рівні парцельовані структури є виразниками реми, поширеної чи непоширеної, і вони не виконують самостійної комунікативної функції, оскільки зумовлені ситуацією чи контекстом” [Вінтонів 2013: 152]. Незважаючи на те, що парцельовані конструкції

та приєднувальні в аспекті актуального членування займають однакові рематичні позиції, на формальному граматичному рівні вони мають суттєві відмінності, що полягають у формуванні різних типів синтаксичних зв'язків: для парцельованих конструкцій характерний причленний, для приєднувальних – подвійний, що полягає в наближенні до тематичних та рематичних виразників основної частини [Там само: 153]. Дослідник виділяє ще напівпарцеляцію, у межах якої парцелят приєднується за допомогою крапки з комою [Там само: 154], наприклад: – *Розуміється; що не хочу, – вмішався будівничий (І. Франко). А сонце все пекло та жарило; хмари, мов дріпочись з бідними рільниками, все надвечір збиралися на небі, а відтак, не пустивши і краплі дощу, розпливалися против ночі (І. Франко).*

О. Сковородников теж звертає увагу на макроструктурні моделі, проте лише ті, які відповідно до системи норм не реалізуються в одній фразі або ж такі, які не можуть бути зведені до однофразового речення. Трамбування таких випадків вживання є дискусійним, оскільки, на перший погляд, ці структури зазнали парцеляції, проте дослідник вважає за доцільне визначати цей процес псевдопарцеляцією, яка нібито потенційно могла б відбутися, але насправді такі структури її не потребують, а функціонують так у своєму первинному вигляді. Псевдопарцеляція характерна для складносурядних і безсполучникових речень, рідше для складнопідрядних речень [Сковородников 1978: 127].

Грунтуючись на основних наукових міркуваннях дослідників, зокрема таких, як: В. Белошапкова, М. Вінтонів, С. Марич, О. Сковородников, вважаємо, що відмежовування парцеляції та приєднування має базуватися на визначенні комплексних структурно-семантичних, формально-синтаксичних і функціональних показників. В основі парцеляції лежить навмисне розчленування думки з метою актуалізації певних членів речення й надання виразності фрази, емоційного наповнення. Завдяки їй можливе виділення найсуттєвіших деталей відповідно до авторського задуму. У випадку парцеляції певних елементів здебільшого зберігається правильний порядок слів – граматичних одиниць, що дозволяє легко усунути цю розчленованість шляхом заміни розділових знаків і зміни інтонації. Парцельована частина як самостійний компонент не може існувати, оскільки семантично та граматично вона пов'язана з ядром висловлення. Тривалий науковий аналіз парцельованих конструкцій свідчить про те, що їх використання зумовлене комунікативною метою, контекстом, ніяк не спровокована якимись загальномовними трансформаціями, а є цілком суб'єктивним фактом. Отже, доходимо висновку, що синтаксична конструкція, яка зазнала парцеляції, за її сутністю є мовною цілісною єдністю, проте зумисно розчленованою в мовленнєвому потоці.

На відміну від парцеляції, приєднування ми розуміємо як процес інтеграції певних елементів до базової конструкції. Приєднувальні конструкції, на нашу думку, демонструють структурні зрушення

в мовній системі, тобто є мовним фактом. Суттєва відмінність полягає в семантико-граматичній автономності приєднувальних частин, яких не вимагає базова частина, тобто вони є доповнювальним, необов'язковим структурним матеріалом висловлення. Для зв'язку приєднування характерна більша інтонаційна ізольованість, яка демонструє неможливість включення приєднувального елемента до основного повідомлення без зміни порядку слів і втрати ефекту додатковості.

Результати здійсненого аналізу є спробою вирішити питання сутності явищ парцеляції та приєднування в загальномовному лінгвістичному контексті. Подальше ґрунтовне вивчення й зіставлення цих процесів з урахуванням їхніх функціональних і кваліфікаційних характеристик дасть змогу створити уніфіковану теорію визначення парцельованих і приєднувальних конструкцій у мовознавчій традиції.

Література

- Арутюнова 1999** – Арутюнова Н. Д. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 1999. – 424 с.; **Балли 2001** – Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – 2-е изд., стер. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.; **Белошапкова 1967** – Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (некоторые вопросы теории) / В. А. Белошапкова. – М., 1967. – 160 с.; **Білодід 1972** – Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.; **Валгина 2003** – Валгина Н. С. Современный русский язык : синтаксис : учебник / Н. С. Валгина. – 4-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 2003. – 416 с.; **Виноградов 1936** – Виноградов В. В. Стил „Пикової Дамы” / В. В. Виноградов // Временник Пушкинской комиссии. – М., 1936. – С. 74 – 147; **Вихованець 1993** – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.; **Вінтонів 2013** – Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви : монографія : відп. ред. А. П. Загнітко / М. О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 327 с.; **Гак 2000** – Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2000. – 832 с.; **Загнітко 2001** – Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.; **Кадомцева 1985** – Кадомцева Л. О. Українська мова: синтаксис простого речення : навч. посіб. / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1985. – 127 с.; **Крючков 1950** – Крючков С. Е. О присоединительных связях в современном русском языке / С. Е. Крючков // Вопросы синтаксиса современного русского языка / под ред. В. В. Виноградова. – М. : Учпедгиз, 1950. – С. 397 – 411; **Матезиус 1967** – Матезиус В. О потенциальности языковых явлений / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967,

С. 42 – 69; **Пешковский 2001** – Пешковский А. М. Русский язык в научном освещении / А. М. Пешковский. – 8-е изд., доп. – М. : Яз. славян. культуры, 2001. – 544 с.; **Сковородников 1978** – Сковородников А. П. О соотношении понятий „парцелляция” и „присоединение” (на материале русского литературного языка) / А. П. Сковородников // Вопр. языкознания. – 1978. – № 1. – С. 118 – 129; **Скоробагатова 1995** – Скоробагатова Е. А. Анализ межуровневой переходности на материале полипредикативных высказываний с парцелляцией / Е. А. Скоробагатова // Филологический анализ. – 1995. – № 7. – С. 98 – 99; **Смаль-Стоцький 1914** – Граматика руської мови / уклад. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – 3-є перероб. вид. – Відень : б.в., 1914. – 202 с.; **УМ: Енциклопедія 2004** – Українська мова : енциклопедія / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.; **Фадеева 2013** – Фадеева Л. В. Стилистический потенциал немецкого синтаксиса / Л. В. Фадеева // Вестн. МГИМО-Университета. – 2013. – № 4. – С. 312 – 316; **Щерба 1957** – Щерба Л. В. О частях речи в русском языке / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 63 – 85; **Cohen 1966** – Cohen M. Encore des regards sur la langue française / M. Cohen. – Paris : Editions sociales, 1966. – 312 p.

Кучер А. С. Структура й функції парцельованих та приєднувальних конструкцій у сучасній лінгвістиці

У статті звернено увагу на актуальність дослідження категорій експресивного синтаксису, що є виявами сучасних тенденційних мовних процесів. Зокрема опрацьовано теоретичні засади дослідження таких новітніх синтаксичних явищ, як парцеляція та приєднування.

Окреслено основні наукові підходи представників різних мовознавчих шкіл щодо їх опрацювання в історичному екскурсі, зауважено неоднозначність положень, що базуються на різних критеріях визначення парцельованих і приєднувальних конструкцій. З'ясовано, що вивчення цих синтаксичних категорій триває з середини ХХ століття, однак дослідницькі пошуки поповнюються новими розвідками, які дають можливість об'єктивніше виявляти ці конструкції й надають конкретніші критерії їх розмежування та виявлення в текстах різних стилів.

У результаті дослідження визначено найхарактерніші ознаки кожного з типів розчленованих конструкцій, виявлено розбіжності в структурно-семантичному, формально-синтаксичному, комунікативному аспектах. Як висновок, парцельовані конструкції – це розчленовані синтаксичні одиниці, які є динамічною модифікацією мовної системи, пов'язаною з навмисним розчленуванням думки та зміною актуалізації основних структурних елементів висловлення; приєднувальні конструкції – це статичний варіант реалізації мовної системи, що набуває

значення додатковості, відтінку уточнення та пояснення базового повідомлення.

Ключові слова: актуальне членування, розчленовані конструкції, парцеляція, приєднування, парцелят, базова частина, приєднувальний зв'язок.

Кучер А. С. Структура и функции парцелированных и присоединительных конструкций в современной лингвистике

В статье обращено внимание на актуальность исследования категорий экспрессивного синтаксиса, которые являются проявлениями современных тенденционных языковых процессов. В частности изучены теоретические основы исследования таких новейших синтаксических явлений, как парцеляция и присоединение.

Определены основные научные подходы представителей различных языковедческих школ к их обработке в историческом экскурсе, отмечена неоднозначность положений, основанных на различных критериях определения парцелированных и присоединительных конструкций. Выяснено, что изучение этих синтаксических категорий длится с середины XX века, однако исследовательские поиски пополняются новыми исследованиями, дающими возможность объективно выявлять эти конструкции и предоставляющими конкретные критерии их разграничения и выявления в текстах разных стилей.

В результате исследования определены характерные признаки каждого типа расчлененных конструкций, выявлены различия в структурно-семантическом, формально-синтаксическом и коммуникативном аспектах. Как вывод, парцелированные конструкции – это расчлененные синтаксические единицы, являющиеся динамичной модификацией языковой системы, связанной с умышленным расчленением мысли и изменением актуализации основных структурных элементов высказывания; присоединительные конструкции – это статический вариант реализации языковой системы, приобретающий значение дополнительности, оттенок уточнения и пояснения базового сообщения.

Ключевые слова: актуальное членение, расчлененные конструкции, парцеляция, присоединение, парцелят, базовая часть, соединительная связь.

Kucher A. S. Structure and function parcels and connecting constructions in modern linguistics

The paper drawn attention to the relevance of research categories expressive syntax that is biased expressions of modern linguistic processes. Specifically elaborated theoretical basis of the latest research syntactic phenomena as parceling and accession.

The basic scientific approaches of different linguistic schools for their processing in the historical overview, comments ambiguous provisions based

on various criteria determining parcels and connecting structures. It was found that the study of syntactic categories lasts a relatively short time, from the middle of the XX century, but research search replenished with new researches that allow objectively identify these structures and provide specific criteria for their differentiation and identification in texts of different styles.

At present, scientists are actively investigating peculiarities of these syntax based on their semantic relations and semantic boundaries. In addition, the researchers note anthropocentric factors influence the functioning parcels and connecting structures. This is reflected in the author's subjective choice of expressive syntax means of demonstrating non-standard fixation and originality of thought as parts or connecting elements.

The study identified the most characteristic features of each of these types of structures dissected, found differences in the structural and semantic, syntactic and formal communicative aspects.

In conclusion, parcels constructions – is dissected syntactic units that are dynamic modification of the language system related to the deliberate dismemberment of ideas and changes updating the main structural elements of expression, what grammatically and semantically independent of the main part; connecting constructions – a static embodiment of a linguistic system that takes the value of additional shade clarify and explain basic messages, connecting elements in these cases are not carriers of basic information, but rather complementary syntactic units

Key words: actual division, fragmented structures, parcelling, accession, parts, the base portion connecting link.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2017 р.

Прийнято до друку 06.06.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Должикова Т. І.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

Т. П. Беценко (Суми)

УДК 801. 81 + 811. 161.2'38

**КОНЦЕПТ *ВОЛЯ* В УКРАЇНСЬКОМУ
НАРОДНОМУ ГЕРОЇЧНОМУ ЕПОСІ (ДУМАХ)**

Аналіз словесної організації фольклорних текстів, зокрема думового епосу, має особливу вагу: насамперед тому, що в мові знаходять відображення ті риси позамовної дійсності, які є релевантними для її носіїв; окрім того, фольклорний текст – багаторазово відшліфований, максимально згущений відрізок мовлення, що містить різноманітну інформацію: культурологічну, психоментальну, історичну тощо. Характерною рисою текстів українських народних дум є героїзація захисників народу, котрі вступили в боротьбу за його волю. Народний героїчний епос українців сконцентрований навколо основної ідеї – поетизації боротьби за національне визволення. Відповідно уславлення народних героїв і поетизація волі як одвічного прагнення українців перебуває в епіцентрі епічної оповіді. Значущість поняття *воля* для українського народу є споконвічним і генетично усвідомленим. Більше того, з часом це поняття не применшує своєї ваги в національному просторі. Зазначене зумовлює актуальність розробки цього питання для сучасної лінгвофольклористики, історії літератури, стилістики, історії мови тощо.

Хоча опис концептів різних галузей життєдіяльності людини й художньої творчості представлений у багатьох працях українських і зарубіжних учених (С. Аскольдов, Д. Лихачов, В. Карасик, В. Колесов, В. Маслової, В. Телія, З. Попов, Й. Стернін, О. Кубрякова, Ю. Степанов, Г. Слишкін та ін.), концепти думового епосу не були предметом наукових студій.

Мета дослідження – з'ясувати семантику концепту *воля*, засвідченого в текстово-образній системі народних дум. Об'єктом спостереження обрано мову думового епосу, предметом – концепт *воля* як ядерний складник концептосфери аналізованих творів.

Значущість пошуків, здійснюваних у подібному напрямкові, зумовлена тим, що з'ясування семантики концептів дасть змогу осмислити витоки, призначення, естетику творів думового епосу, пізнати їхню оригінальність як творів героїко-епохальних, а також усвідомити мовнообразний феномен аналізованих фольклорних пам'яток в історії української мови.

Основним поняттєвим ядром концептуальної картини світу національного героїчного епосу є концепт *воля*. „Як інформаційна структура свідомості, різносустратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання,

вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії <...> свідомого й позасвідомого” [Селіванова 2006: 256], концепт *воля* в думовому епосі групує навколо себе інші концепти.

Саме концепт *воля* – своєрідне поетичне поняттєво-естетичне узагальнення – фокусує весь спектр думок і почуттів українців, сформованих протягом тривалого історичного розвитку.

Цілісний опис концептуального змісту найменувань, особливо тих із них, які є термінами культури, зобов’язує розглянути стійко відтворені за ними значення слів як наслідок того, що вони фокусують і маніфестують „частини” цього культурно значущого змісту, який активує у ньому ті чи ті культурні конотації. Змістом таких конотацій, вважаємо, є інтерпретація того чи того аспекту значення в концептуальному ключі культурного коду лінгвокультурної спільноти.

В останні роки центр уваги лінгвістичної думки зосередився на дослідженні „культурної семантики” слів, що зумовлено розвитком антропологічної парадигми в лінгвістиці. Ця парадигма впливає з постулату, що людський чинник, який лежить в основі творення мовної картини світу, вимагає, зокрема, експлікації в описові способів її знакового вираження інформації про культурно-мовну компетенцію носіїв мови, яка відображає їхнє світобачення та світорозуміння.

Завдання цілісного опису найменувань сформулювали М. Толстий і С. Толстая. На думку авторів, воно полягає насамперед „у тому, щоб виявити внутрішні зв’язки між усіма рівнями значення, розкрити логіку того „образу”, який закріплений за словом у свідомості носіїв мови. При цьому пошуки формальних підтверджень виділених дослідником значень (семантичних ознак) повинні бути поширені й на сферу екстралінгвістичної (культурної) конотації <...>” [Толстой, Толстая 1993: 162 – 163].

Поетична інтерпретація поняття *воля* в національному її розумінні виникла як наслідок різноманітних переживань: власне особистих і суспільно-політичних. Концепт *воля* в думках реалізується в таких поняттях, що в основі своїй мають зв’язок безпосередньо з волею – незалежністю, свободою. Насамперед *воля* пов’язується з поняттям *неволя* – тобто відсутність волі, *невільник* – особа, що має відношення до волі (не має її), *визволяти* – дія, пов’язана із здобуттям волі. Зазначені поняття творять концептосферу номена *воля*.

Номен *воля*, напевне, треба також вважати архетипом, тобто праформою родової свідомості, вродженою й незмінною психічною структурою колективного безсвідомого.

У СУМ лексему *воля* подано із значеннями: 1. ‘одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями і свідомому регулюванні своєї поведінки’; 2. ‘бажання, хотіння’; 3. ‘право розпоряджатися на свій розсуд; влада’; 4. ‘відсутність обмежень; привілля’; 5. ‘свобода, незалежність; протилежне неволя,

рабство' [СУМ: I, 735]. Думи фіксують функціонування концепту *воля* з третім, четвертим і п'ятим словниковими значеннями.

Концептуальне поняття *воля*, що його репрезентують думи, можна окреслити у вузькому й широкому розумінні.

Вузьке тлумачення поняття *воля* зводиться до розуміння того, що *воля* – „свобода, незалежність; протилежне неволя, рабство”; у розгляданому випадку воно стосується безпосередньо особи (осіб).

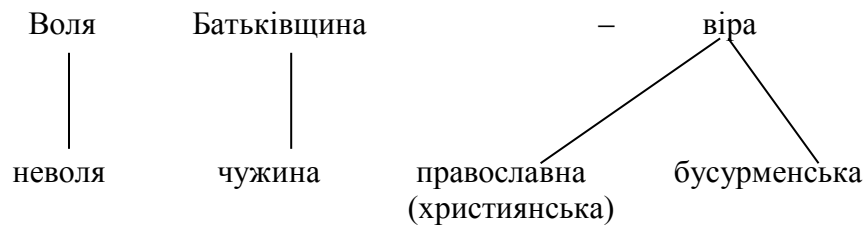
Розуміння поняття *воля* в широкому значенні мислиться в площині *воля* – незалежність Батьківщини. Ці дві площини максимально дотичні.

Концептуалізація у свідомості носії мови поняття *воля* відбулася на рівні свідомого осмислення реалій буття. Зокрема, це зумовлено низкою історичних причин: перебуванням під загрозою постійного загарбання в полон, постійною боротьбою за незалежність – і фізичну, і духовну, чим і був спричинений тривалий національно-визвольний рух. Інакше кажучи, провідну роль у формуванні свободолобної свідомості українців, їхнього внутрішньо незалежного світу почуттів і переживань, що знайшли відображення в мові як продуктивні мовленнєво-мислительні процеси, відіграли історичні чинники: „геополітична межовість” України на перехресті історичних шляхів виражалася психологічно впродовж віків життєвою ситуацією української людини як ситуацією, що її сучасна екзистенціальна філософія влучно назвала „межовою”: постійне, невіддільне від людського існування перебування людини на „межах можливостей існування”, на межах „боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті” [Енциклопедія українознавства 1995: 713]. Отже, поняття *воля* у свідомості українців максимально загострилося, активізувалося й водночас естетизувалося.

Концептуальне поняття *воля* виформовувалося в підсвідомості українців як визначальний чинник життєіснування, як необхідна реалія буття, до якої треба повсякчас прагнути, як причинове-наслідкове явище, що пов'язує й пояснює різновекторні дії таї орієнтує на їх здійснення. Фактично, інтелектуально-художня творчість геніальних національних особистостей послідовно й чітко репрезентує реалізацію означеного концепту, що є свідченням їх національної незалежності. Це, зокрема, ідіолект Т. Шевченка, В. Стуса, І. Світличного... Відмовитися від художнього осмислення та інтерпретації такої істини – означає автоматично відмовитися від нації, її культурно-історичних, суспільно-політичних потреб, цінностей, моральних, ідейних переконань.

Концепт *воля* логічно підпорядковує й інші концепти, характерні для дум, він усвідомлюється невіддільно від концептів *батьківщина*, *віра*, *родина (батьки)* тощо, які є, фактично, синонімічними для носіїв мови. Своєю чергою, ці концепти передбачають опозиції: Батьківщина – чужина; віра – православна (християнська) і бусурменська.

Отже, виникає ланцюг взаємозалежних понять:

Те, що тема волі – провідна для дум, засвідчують кінцівки цих творів, своєрідні підсумки, у яких також актуалізований концепт *воля*, інколи шляхом прямого називання, а подекуди – опосередковано. *Воля* в таких випадках замінюється ідентичними поняттями: перифразами *святоруський берег, тихі води, ясні зорі*. Структури *тихі води, ясні зорі* водночас засвідчують ментальність українця, його життєву позицію. Пор., напр.: *Та визволь нас вже, визволь, Господи, / З цієї каторги, / Із темної темниці на край веселий, / Міждо мир хрещений!* [УНД 1972: 417].

За спостереженнями І. Голубовської, культурно-семантичний зміст концепту *воля* відмінний в російському та українському світосприйнятті: „В українській культурі, на відміну від російської, „аксіома етнопсихології” відносно волі набуває не стільки географічного, скільки історико-психологічного характеру” [Голубовская 2002: 149]. Проте географічний чинник також не другорядний в етнопсихології українців стосовно поняття *воля*. Так, важливими „супровідними” образами світу волі є образи степу й поля. До того ж, „як засвідчують численні приклади з народної творчості, образна семантика слів „степ”, „поле” асоціативно пов’язана зі світом волі не безпосередньо, а головним чином через такі якісні ознаки, як „широкий”, „безкрай” тощо” [Мойсієнко 2004: 4]. Відповідно *степ* і *поле* – одиниці на позначення макропростору – є першими ознаками *волі*. У думках номени *степ* і *поле* – одні з найуживаніших.

Воля в думках зводиться до духовної й фізичної свободи. Естетичний характер концепту *воля* виявляється в тому, що він містить конотеми „перемога”, „визволення”, „боротьба”, „досягнення мети”, „душевний і фізичний спокій” та ін. (тобто позитивний емоційно-експресивний план з відтінками урочистості, піднесеності).

Безпосередньо в опозиції до номени *воля* перебуває номен *неволя*, інакше – „відсутність волі, свободи, повна залежність когось від когось, чого-небудь”, „полон, поневолення, рабство” [СУМ: IV, 269].

Контекстуальний досвід слова „неволя” зазвичай передбачає: а) опис більш чи менш конкретизованого світу неволі (*темниця, каторга, чужа земля (чужина), турецька земля*); б) зіставлення зі світом волі (*край веселий, мир хрещений, тихі води, ясні зорі*). Неволя – це фізичні муки (*кров, кайдани*), психічні переживання (*плач, сльози*). Отже, номен *неволя* містить конотеми „гніт”, „тяжкі муки”, „випробування”.

Значущість, розуміння ваги *волі* знаходимо в контекстному підтвердженні: тексти дум, окрім поняття *неволя*, фіксують також найменування особи – *невільник*, що є похідною від лексеми *неволя*. Лексема *невільник* у думах завжди супроводжувана постійним епітетом *бідний* у значенні ‘який викликає співчуття; нещасний, бідолашний’ [СУМ: I, 177]; частовживаний номен *невільник* є компонентом лінійно розгорнутої структури – разом з лексемою *козак*: унаслідок такої взаємодії виникає прикладкова сполука – епічна формула *козак(и), бідний(и), невільник(и)*, наприклад: *Ой, козаки, / Ви, біднії невольники!* [УНД 1972: 122]; *Тоді козаки, бідні невольники, / стали слізно плакати і ридати* [УНД 1972: 128].

Наведений факт свідчить, що в епіцентрі героїчного епосу перебуває невільник – „особа, позбавлена волі”. Отже, головний персонаж, дійова особа дум – *невільник* – центральна фігура, навколо якої розгортається сюжет твору. Деякі думи виникли як твори, що оплакували й возвеличували водночас долю невольників (думи історично-героїчного характеру XV – XVII ст.). Це дало підстави дослідникам (Ф. Колесса, Н. Кононенко) розглядати думи як плачі.

Як ми вже наголошували, *воля* в поетичній (думовій) інтерпретації сама по собі, без певних дій не мислиться. Стосовно волі характерною (і обов’язковою в думах) є дія *визволяти* – тобто 1. ‘звільняти когонебудь з неволі, полону, ув’язнення і т. ін.’; 2. ‘робити вільним, надавати свободи кому-, чому-небудь, позбавляючи пригноблення, безправ’я, чийогось панування’; 3. ‘відвойовувати захоплену ворогом територію’ [СУМ: I, 397]. Своєю чергою, дія *визволяти* (як і власне *воля* / *неволя*) пов’язана з особою, на яку спрямована ця дія. Нею є *невільник*. Як наслідок виникають вислови – епічні тавтологічні формули, стереотипні сполуки, що постають як культурно-марковані знаки, значення яких утворюють культурну конотацію, імпліцитно-мотивовану співвіднесеність з архетипами свідомості, що породжують цю культурно значущу мотивацію: *на волю визволяти, за неволю визволяти* [УНД 1972: 417], *з неволі визволяти* [УНД 1972: 105, 285], *з неволі виступати – визволяти* [УНД 1972: 417], *з тяжкої неволі не визволяти* [УНД 1972: 127, 129], *з тяжкої неволі визволяти* [УНД 1972: 210], *визволяти з неволі* [УНД 1972: 107, 128 та ін.], *визволяти невольника з неволі* [УНД 1972: 106, 121], *визволяти невольників на волю* [УНД 1972: 125], *невільнику не вільно* [УНД 1972: 102]. Наприклад: *Бідному невольнику ніколи й спокою немає. / Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі <...>* [УНД 1972: 107]; *Ой то визволь нас, Господи, / Та визволь, Господи, / Із тяжкої неволі <...>* [УНД 1972: 111]; *Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників, / З тяжкої неволі <...>* [УНД 1972: 124].

Тавтологічні структури у думах аж ніяк не сприймаються як явище надлишкове. Вони – через своєрідний повтор – засвідчують те, наскільки осмисленою виявилася в народі трагедія полону, позбавлення волі.

Отже, *воля* – поняття, у якому закладено розуміння дії, боротьби: „В українському культурному ареалі концепт *воля* – це випечена народом мрія про достойне Людини вільне життя. Її зіставляють з добром і правдою, які можна здобути в боротьбі” [Голубовская 2002: 147]. Воля і боротьба – два поняття, що взаємозумовлюють одне одного: вся історія одвічної національно-визвольної боротьби українського народу за волю підтверджує вільнолюбний дух українців і „переконливо свідчить про первинність козацької основи української психіки” [Храмова 1992: 18].

Очевидно, що концепт *воля* як провідний, базовий концепт героїчного епосу, як складник національно-мовної картини світу реалізується по-різному: і як абстрактне найменування (*воля, неволя*), і як найменування назви дії (*визволяти*) та суб’єкта дії (*невільник*); названі одиниці формують концептосферу поняттєвої домінанти *воля*.

Література

Гарасим 2010 – Гарасим Я. Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору / Я. Гарасим. – Л. : Укр. технології, 2010. – 376 с.; **Голубовская 2002** – Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира : монография / И. А. Голубовская. – Киев : КНУ, 2002. – 293 с.; **Данилюк 2010** – Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні / Н. Данилюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 572 с.; **Енциклопедія українознавства 1995** – Енциклопедія українознавства / заг. частина : препринт. відтвор. вид. 1949 р. – К., 1995. – 900 с.; **Єрмоленко 2007** – Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.; **Жайворонок 2006** – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.; **Жайворонок 2007** – Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси : навч. посіб. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.; **Копаниця 2010** – Копаниця Л. М. Поетичний текст в усній і книжній традиції: питання поетики та художньої семантики : навч. посіб. / Л. П. Копаниця. – К. : Київ. ун-т, 2010. – 397 с.; **Мойсієнко 2004** – Мойсієнко А. К. Воля як світ у Шевченковому мікрокосмі / А. К. Мойсієнко // Вивчаємо українську мову та літературу. – 2004. – № 5. – С. 2 – 5; **Селіванова 2006** – Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К. : 2006. – 716 с.; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1. – 1970. – 799 с.; Т. 4. – 1973. – 840 с.; **Степанов 1997** – Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов // Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1997. – С. 40 – 76; **Толстой, Толстая 1993** – Толстой Н. И. Слово в обрядовом тексте (культурная семантика слов. *Vesel-) / Н. И. Толстой, С. М. Толстая // Славянское языкознание. – М., 1993. – С. 162 – 163; **УНД 1972** – Украинские народные думы / изд.

подгот. Б. Н. Кирдан ; отв. ред. тома В. М. Гацак ; вст. ст. Б. П. Кирдана. – М. : Наука, 1972. – 560 с.; **Храмова 1992** – Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3 – 35.

Беценко Т. П. Концепт воля в українському народному героїчному епосі (думах)

У статті розглянуто семантику концепту *воля* та мовнообразні способи його реалізації в народних думах. Мета дослідження – з'ясувати семантику концепту *воля*, засвідченого в текстово-образній системі народних дум. Об'єктом спостереження обрано мову думового епосу, предметом – концепт *воля* як ядерний складник концептосфери аналізованих творів.

Значущість пошуків, здійснюваних у такому напрямкові, зумовлена тим, що з'ясування семантики концептів дасть змогу осмислити витоки, призначення, естетику творів думового епосу, пізнати їхню оригінальність як творів героїко-епохальних, а також усвідомити мовнообразний феномен аналізованих фольклорних пам'яток в історії української мови.

Обґрунтовано, що поетична інтерпретація поняття *воля* в національному її розумінні виникла як наслідок різноманітних переживань: власне особистих і суспільно-політичних. Концепт *воля* в думах реалізується в таких поняттях, що в основі своїй мають зв'язок безпосередньо з волею – незалежністю, свободою. Передусім *воля* пов'язується з поняттями *неволя* – відсутність волі, *невільник* – особа, що має відношення до волі (не має її), *визволяти* – дія, пов'язана із здобуттям волі. Зазначені поняття творять концептосферу номена *воля*.

З'ясовано, що концепт *воля* – як провідний, базовий концепт героїчного епосу, як складник національно-мовної картини світу – реалізується по-різному: як абстрактне найменування (*воля*, *неволя*) і як найменування дії (*визволяти*) та суб'єкта дії (*невільник*); названі одиниці формують концептосферу поняттєвої домінанти *воля*.

Ключові слова: концепт, концепт *воля*, семантика, мовна картина світу, номен, мовнообразні засоби, героїчний епос, думи.

Беценко Т. П. Концепт воля в украинском народном героическом эпосе (думах)

В статье рассмотрены семантика концепта *воля* и языковые образные способы его реализации в народных думах. Цель исследования – выяснить семантику концепта *воля*, засвидетельствованного в текстово-образной системе народных дум. Объектом наблюдения избран язык думового эпоса, предметом – концепт *воля* как ядерный составляющий компонент концептосферы анализируемых произведений.

Значимость поисков, осуществляемых в подобном направлении, обусловлена тем, что выяснение семантики концептов позволит

осмыслить истоки, назначения, эстетику произведений думового эпоса, узнать их подлинность как произведений героико-эпохальных, а также осознать языковой образный феномен анализируемых фольклорных памятников в истории украинского языка .

Обосновано, что поэтическая интерпретация понятия воля в национальном ее понимании возникла как следствие различных переживаний: собственно личных и общественно-политических. Концепт *воля* в думах реализуется в понятиях, имеющих в основе своей связь непосредственно с независимостью, свободой. Прежде всего воля связывается с понятиями *неволя* – отсутствие воли, *раб* – лицо, имеющее отношение к свободе (не имеет ее), *освободить* – действие, связанное с получением свободы. Указанные понятия образуют концептосферу номена *воля*.

Выяснено, что концепт свобода как ведущий, базовый концепт героического эпоса, как составляющая национально-языковой картины мира реализуется по-разному: как абстрактное наименование (*воля*, *неволя*) и как наименование действия (*освободить*) и субъекта действия (*невольник*). Названные единицы формируют концептосферу понятийной доминанты *воля*.

Ключевые слова: концепт, концепт воля, семантика, языковая картина мира, номен, языковые образные средства, героический эпос, думы.

Betcenko T. P. The concept of will in the ukrainian people's heroic epos (duma)

In the article the author considers the semantics of the concept of will and linguistic figurative ways of its realization in the people's thoughts.

The aim of the research is to clarify the semantics of the concept of will, attested in the text-shaped system of people's doom. The object of observation is the language of the doom epos, the subject is the concept of will as a nuclear component of the conceptosphere of the analyzed works.

The significance of the searches in this direction is due to the fact that clarifying the semantics of the concepts will allow us to comprehend the origins, purposes, aesthetics of the Duma epic, to recognize their authenticity as works of heroic epochs, and also to realize the linguistic figurative phenomenon of the analyzed folklore monuments in the history of the Ukrainian language.

It is substantiated that the poetic interpretation of the concept of will in its national understanding arose as a result of various experiences: personal and social – political. The concept of the will in the minds is realized in terms, which basically have a connection directly with independence, freedom. First of all, the will is connected with the concept of captivity – that is, the absence of will, the slave is a person who has relation to freedom (does not have it), to release – the action connected with obtaining freedom. These concepts form the conceptosphere of the will of the will.

It was found that the concept of freedom – as the leading, basic concept of the heroic epic, as a component of the national language picture of the world – is realized in different ways: as an abstract name (will, captivity), and as the name of the name of the action (Liberate) and the subject of the action (slave). These units form the conceptosphere of the conceptual dominant will.

Key words: concept, concept will, semantics, language picture of the world, nomen, linguistic means, heroic epic, thoughts.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2017 р.

Прийнято до друку 05.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Мілева І. В.

Н. М. Бобух (Полтава)

УДК 811.161.2: 81'373.422

АНТОНІМІЧНІ ЛЕКСЕМИ В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ (на матеріалі творів Олександра Олеся)

Мовотворчості поета присвячені наукові розвідки К. Голобородька [Голобородько 2011], Н. Грицик [Грицик 2007: 240 – 245], О. Сидоренко [Сидоренко 1994], О. Таран [Таран 2012; 2013: 119 – 124] та ін.

У пропонованій статті ми ставимо за мету проаналізувати функційно-семантичні групи контрастивів і визначити їхні стилістичні функції в ідіолекті Олександра Олеся.

Матеріалом дослідження є семантично протиставлювані лексеми, зафіксовані в збірці О. Олеся [Олесь 1: 1990 – далі зазначаємо лише сторінку], до якої ввійшли оригінальні поетичні твори.

Характерні для мовомислення митця опозиційні пари – свідчення трагічної повісті його життя та творчості, сповненої глибиною переживань, радістю перемоги й трагедією поразок, захопленнями й розчаруваннями, радощами й смутком.

Продуктивні в аналізованих творах антоніми-номінації природних властивостей і явищ, частин доби, пір року та ін.

У ряді віршованих текстів простежуємо традиційне для української поезії ХХ ст. переносне вживання антонімічних лексем *світло – темрява, сонце – темрява, сонце – пільма, сонце – мла, промінь – темрява* з метою протиставлення прогресивного і реакційного періодів у житті суспільства, протиставлення миру і війни: *Хто долі кориться, хто далі не йде, / Хто прапор і зброю в безсиллі кладе, / хто **світло** міняє на **темряву** ночі / І крила орлячі спокійно волоче* (с. 185); *І все за те, що ми свій край любили, / Що рвались **сонце в темряву** внести. / ... І понесли в світи хрести / Та сиві голови похилі* (с. 483); *Промінь в **темряві** руйн! / Нетерплячий, дивно-ранній... / Я не знаю – перший він / Чи останній?!* (с. 243).

Темпоральна опозиція *день – ніч* у досліджуваних контекстах має переважно позитивний зміст. Образ дня традиційно викликає асоціації зі світлом, теплом, радістю, спокоєм, щастям. У такому разі художніми означеннями до лексеми *день* є прикметники: *сонячний, ясний* та ін. Образ ночі пов'язаний із кольором неба, з місяцем, відповідно поєднуючись із означеннями: *місячна, синя* тощо. Напр.: *Про що ти співаєш – щебечеш мені, / Про місячні ночі, про сонячні дні* (с. 294).

Відзначимо також поетичні уривки, у яких контрастиви *день – ніч* репрезентують негативну оцінність, сформовану семантикою прикметників-означень до складників названої опозиції (*чорний день, чорна ніч, тривожна ніч* та ін.). У такому вживанні опозиція *день – ніч* не тільки номінує частини доби, а й передає тяжкий душевний стан ліричного героя (сум, переживання, тривога, страждання): *Крячуть чорні дні і ночі, / Все недобре щось віщують, / Рвуть, клюють розбите серце* (с. 453).

Зафіксовано й антонімічну пару *день – ніч*, складники якої репрезентують символічне протиставлення щастя, радості – нещастю, печалі: *Але ваші ніжні очі / Обертають ночі в день, / Обертають в казку ночі, / Сльози – в струмені пісень...* (с. 440); *Оберни ніч в день майовий, / А чужину – в рідний край* (с. 556).

Характерною рисою поетичного ідіостилу О. Олеся є вживання опозиції *день – ніч* (аналогічно антонімам *світло – темрява*) на позначення контрастних суспільних явищ: *Народна пам'ять їх ніколи не забуде, / І доки житиме народ, / Їх світлий образ сонцем буде / І в день весни і в ніч негод* (с. 300); *Скінчиться ніч людського божевілля, / І грім востаннє загуде, / Щоб змити кров'ю кров насилля, / Щоб просурмить, що день іде* (с. 415); *Ідіть! Ніхто вас не спиня, / Ідіть із ночі в сяйво дня* (с. 121); *І кинуть мертві піски, каміння, / І вийти б з ночі у світло дня...* (с. 161).

У наведених уривках позитивно маркований символ *день* підсилений генітивними словосполученнями *день весни, сяйво дня, світло дня*, які викликають в уяві читача асоціативні зв'язки з вічним, новим, прогресивним, світлим, весняним. Негативну маркованість символу *ніч* посилюють словосполучення *ніч негод, ніч людського божевілля*, які, навпаки, викликають уявлення про щось погане, страшне, нещасливе. За допомогою протиставлення таких однопланових щодо характеру асоціацій понять автор створює надзвичайно образні картини.

У поезії О. Олеся відзначаємо й порівняльні звороти, ґрунтовані на логіко-смысловому паралелізмі протиставлюваних частин доби. Оцінна конотація таких компаративізмів (позитивна чи негативна) залежить від узагальнено-символічного значення другого члена порівняння. Приміром, у компаративному звороті *день, як ніч* позитивна оцінність конститuenta *день* трансформована під впливом семантики компонента *ніч* у негативну. Лексема *ніч* у такому разі означена епітетами *чорна, темна* та ін., які підсилюють негативну експресію

порівняння: *Проходять дні, як чорні ночі; / З пільмою все злилось...* (с. 310).

Засвідчено розширення дієслівної сполучуваності зі складниками антонімічної пари *день – ніч*. Індивідуально-авторські метафори містять дієслова, які передають динамізм поетичних образів *дня і ночі* (*день*: *іде, летить, приходить, пролітає, сяє, тріпоче* тощо; *ніч*: *минає, настає, пливе, п'яніє, чарує* та ін.). Напр.: *Постій: душа моя розквітла, / Як пташка, крилами тремтить, / А ніч пливе на хвилях світла, / А день назустріч їй летить* (с. 208); *Ти не дивуйсь, що ніч п'яніє / І день тріпоче по весні* (с. 141).

У досліджуваних творах зафіксовано й метафори-порівняння, в основі яких лежить зазначена темпоральна опозиція. Залежно від контексту порівняння конкретизує різні відтінки переносного значення предмета чи ознаки: *Я не живу, але й не сплю... / У душу стомлену мою / Злетів такий же тихий спокій, – / як день, ясний, як ніч, глибокий* (с. 577); *Ти днем була... Як день, ясна і мила, / А думав я: „О, вічно грій, світи...” / Аж враз ти коси розпустила, – / І стала нагло ніччю ти* (с. 605). Таким образним висловом характерна індивідуальність і неповторність.

Відзначаємо також уривки, у яких поетичний контекст трансформує позитивну маркованість компонента *вечір* (опозиція *ранок – вечір*) у негативну: *Тому, що вже моя любов / Давно згубила цвіт бузковий / І ранок радісний, майовий / В осінній вечір перейшов* (с. 686); *І страшно так мені, о мила, / Щоб ранок з вечором не зливсь... / В очах твоїх мій крик відбивсь, / І руки ти мені розкрила* (с. 809). Як бачимо, лексема *вечір*, а також епітет *осінній* передають душевні переживання ліричного героя.

Аналогічну трансформацію позитивної конотації простежуємо на прикладі компонента *весна* (*весна – осінь*): *Як камінь – серце. Крига в крові... / Думки безкрилі – на землі. Квітки, неначе паперові, / Весна чи осінь в сірій млі* (с. 408). Образно-асоціативна основа компаративізмів як *камінь, неначе паперові*, семантика субстантивів *крига, кров, мла* та атрибутів *паперовий, сірий* виражають негативну оцінність, яка передає внутрішні почуття ліричного героя (безвихідь, безнадія, пригнічення).

Лексема *весна* використана в поетичних текстах і для називання чогось початкового, що провіщає розквіт, розвиток, перемогу. „Від весни колись починали на Русі відлік нового року. Оживала природа, раділи, веселились люди” [Єрмоленко 1999: 34]. Лексема *осінь*, навпаки, означає завершення чогось, спад, поразку. Зазначена символічна семантика складників опозиції *весна – осінь* реалізована в такому контексті: *Нема краси! Нема, та й годі... / Се швидше осінь, ніж весна. / Хоч ллютьсся ріки повноводі, / Хоч в'ється пісня голосна* (с. 808).

Зафіксовано віршовані уривки, у яких контекст трансформує позитивну конотацію лексеми *схід* (*схід – захід*): *Ти приходиш... ніби*

вечір... / Там, на **заході**, ще день, / Там ще небо в барвах грає, / А на **сході** вже, як демон, / чорна ніч розкрила крила.../ Як **щемить** у щемках серце (с. 63). У наведеному уривку компаративізм як демон, субстантивне словосполучення **чорна ніч** підсилюють негативну оцінність лексеми **схід** і є своєрідним фоном для відображення внутрішніх почуттів ліричного героя (пригнічення, безвихідь).

Простежуємо також взаємну трансформацію аксіологічної оцінки компонентів опозиції **свій** – **чужий**, на яку впливає лексичне оточення: **Свої** – **серця** нам **виривали**, / **Чужі** – **тесали** нам **хрести**, / А ми **дивились** і не знали, / Куди нам з **цвинтаря** **іти** (с. 126).

Характерні для мовомислення митця антонімічні пари й антонімічно-синонімічні парадигми, які репрезентують полярні почуття, душевні стани, психічні процеси та емоції (**веселий** – **смутий**; **весело** – **сумно**, **жальбно**; **любити** – **ненавидіти**; **радість**, **радощі** – **горе**, **журба**, **мука**, **туга**; **сміятися**, **усміхатися**, **реготати** – **плакати**, **ридати**; **щастя** – **біль**, **жаль**, **журба**, **мука**, **туга**, **страждання** та ін.). Приміром: **Зникнуть би там, потонуть у тій млі**, / **Кинуть би все на далекій землі**, / **Все, що ненавиджу**, **все, що люблю**, / **Все, що скривавило душу мою** (с. 159); **Далеке місто з гуком, димарями**, / **Не чуть ні сміху, ні плачу**, / **Безмежна тиша над полями**, / **І сам я, втишений, мовчу** (с. 433); **Час горіння... час світання**. / **О, який прекрасний час!** / **Криком щастя і страждання** / **Україна кличе нас** (с. 269).

Показовим для ідіолекту О. Олеса є метафоричне сполучення **сміються** (і) **плачуть** **солов'ї**. Ця дієслівна метафора дає змогу повніше розкрити ніжне почуття кохання, яким сповнене серце ліричного героя: **Сміються, плачуть** **солов'ї** / **І б'ють піснями в груди**: / „Цілуй, цілуй, цілуй її, – / **Знов молодість не буде!**” (с. 64); **Сміються і плачуть** в гаю **солов'ї**, / **Мов бачать і знають всі тайни мої**, / **Мов бачать у серденьку рану мою**, / **Мов знають, що я безнадійно люблю** (с. 794); **А ти ввійшла, – і сталося чудо якесь**: / **Вся земля затремтіла, засяла**, / **Солов'ї засміялись-заплакали** **десь**, / **І душа моя арфою стала** (с. 104).

У віршах про трагічні сторінки історії українського народу (рабство, голод, неволя, смерть) простежуємо актуалізацію опозицій: **воля** – **неволя**, **доля** – **недоля**, **живий** – **мертвий**, **жити** – **вмирати**, **життя** – **смерть**, **смерть** – **безсмертя**, **умирати** – **оживати** та ін.: **Наче леви в ріднім полі**, / **На сторожі ми лягли**. / **Ми раби були в неволі**, / **А на волі ми – орли** (с. 542); **Стоять, присягають тобі на шаблях** / **І жити і вмерти з тобою**, / **І прапори рідні в кривавих боях** / **Ніколи не вкрити ганьбою** (с. 270); **На терезах життя і смерті ми**, / **І хтось один з них переважає...** / **Коли життя – гримить, громи!** / **За волю кожний з нас поляже!** (с. 262).

У поетичних творах зафіксовані випадки змістової інверсії: **життя** інтерпретоване як негативний образ, **смерть** – як позитивний: **Піди туди, де стільки мук і лиха**, / **Де кат – саме життя**, **де мати – смерть** (с. 645).

Образними є віршовані тексти, у яких один із членів опозиції вжитий у прямому значенні, а другий – у переносному. Цей спосіб використаний із метою показу нерозривного зв'язку людини й природи: *Хотів би крикнути – мовчать ліси таємні, / Сміється здалеку луна...* (с. 209). У поетичному уривку *„О, зайшло, закотилось! І зійде мені / Тільки в мрії моїй, вдалині, вдалині... / І полле на скривавлені рани / Свої сльози, докори, догани”* (с. 253) поєднання компонентів дієслівної опозиції, ужитих у прямому й переносному значеннях, передає тяжкий душевний стан ліричного героя (сум, переживання, горе, страждання, біль).

У таких метафоричних сполуках лексеми в прямому значенні також називають дії конкретних осіб, а в переносному – абстрактних предметів: *Умер старий – лишились діти, / Лишились в кузні молотки, / Живуть в нащадках заповіти, / Цвітуть невидані квітки* (с. 755).

Відзначаємо в поезії О. Олеся й ускладнені контексти, які є результатом своєрідної взаємодії кількох метафор між собою та з іншими образно-зображальними засобами. Так, в уривку *„Флейта плакала, сміялась, / Умирала і жила... / Біла постать сміх і сльози / Із долонь своїх пила”* (с. 181) виокремлюємо три метафори, в основі яких лежать повні (*сміятися – плакати, жити – умирати*) й неповні антоніми (*сміх – сльози*). Усі метафоризовані вислови взаємодіють між собою. Крім того, метафора *сміх і сльози пила* пов'язана з епітетом *біла* (постать).

Характерною ознакою мовно-художньої картини світу поета є ствердження нерозривного зв'язку людського життя й природи. Пізнаючи природу, ліричний герой намагається осмислити самого себе, адже людське буття невіддільне від навколишнього світу. Типові для поетичного ідіолекту О. Олеся персоніфіковані протиставлювані образи, наділені здатністю битися, обійматися, сміятися, чути тощо. Наведемо кілька прикладів метафоричних сполучень, у яких абстрактні поняття передані через конкретно-чуттєве зображення, що створює слухові й зорові картини: *Смерть з життям схопилась – б'ється, / Ллється кров із них обох... / Стогне смерть, життя сміється: / Переможе світлий Бог!* (с. 530); *Тільки той досягне мети, хто іде, / Тільки той, хто горить, не згорає, / Стеле килим для його життя молоде, / Смерть вінок йому вічний сплітає* (с. 256); *З журбою радість обнялась... / В сльозах, як в жемчугах, мій сміх, / І з дивним ранком ніч злилась, / І як мені розняти їх?!* (с. 52).

Крім того, *„З журбою радість обнялась”* – назва першої поетичної збірки митця, яка вийшла в 1907 році в Петербурзі. Радість оновлення, надія на відродження українського народу, пов'язані з революцією 1905 року, тісно переплелися з журбою – вболіванням за тяжку долю простого люду.

Поет використовує персоніфікацію й для відображення внутрішнього світу ліричного героя, передачі взаємозв'язку різноманітних аспектів людського життя й природи: *І сказав... А солов'ї /*

Вітру, хмарам розказали. / І тепер думки мої / Вся земля і небо взнали (с. 796). Єднання з природою, з рідною землею підкреслено також дієслівними метафорами, до складу входять субстантиви на позначення явищ природи: *скелі, сонце, хмари* тощо: *В обіймах хмар мовчали скелі... / І хмари так казали їм: / „О любі сестри, полетіли / В краї щасливі і веселі”* (с. 95); *Проснулось сонце... / Тоне, мліє, / Умре і знову ожива. / І для пісень журби й надії / Людські пригадує слова* (с. 622).

Лексеми з протилежними значеннями виконують у віршованих текстах і синтаксичну функцію звертання. Особливою експресивністю й образністю позначені риторичні звертання, об'єктом яких є контрастні номени явищ природи, частин доби, абстрактних понять. Риторичні поетичні звертання, ґрунтовані на протиставленні, – вагомий засіб створення настрою чи розкриття психологічних нюансів: *Життя мене без жалю б'є, / Сточило кров, зламало руки... / О смерте, смерте! Де ти є? / Позбав мене життя і муки!* (с. 601).

Антонімічні субстантиви функціонують також як номінативні речення, що стверджують існування протилежних явищ, подій, предметів. Стилiстично марковані називні конструкції вжиті для відтворення полярних описуваних картин навколишнього світу й передачі психічних станів ліричного героя: *Все проти нас! Земля і небо. Могила викопана нам... / А ми з усмішками ясними / будуєм вимріяний храм* (с. 293); *Сумно і весело! Сльози і сміх! / Зелено, любо, і сіється сніг...* (с. 157).

Відзначаємо в мовотворчості О. Олеся асиметричні опозиції, у яких відповідний поетичний контекст актуалізує потенційно протиставлювані значення: *Ось і прожито вік... Як сон приснився: / Початок радісний – гіркий кінець* (с. 617); *Невольник вбогий вчора ще, / Сьогодні – цар розкутий* (с. 551).

У трансформації лексичних антонімів простежуємо синтаксичний механізм ускладнення поетичного образу. Так, лексеми з полярними значеннями наявні в структурі означального словосполучення або складнопідрядного речення: *За що мені подарувала / Бандуру, проткнуту мечем, / І сміх (той), пройнятий плачем, / З вогню і сліз мені сплітала* (с. 734); *Зустрітись, щоб знову розлучитись, / Щоб бідне серце отруїть, / Щоб більш ніколи не зустрітись / І вічно втратою болить* (с. 126).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує продуктивність оксиморонних синтагм, ґрунтованих на емотивно-оцінних лексемах, які автор використовує для передачі суперечливого душевного стану ліричного героя: *На нивах зелених, в долинах, на луках / Побожно зривали ми рідні квітки / І в тузі солодкій, і в радісних муках / На свято велике сплітали вінки* (с. 527); *„Підтримуй дух, розбуркуй думу, / Вливай огонь в людські чуття, / Крізь сльози смійсь, нудьги і суму, / До краю сповнилось життя!”* (с. 59).

Зафіксовано й оксиморонні синтагми, які актуалізують зв'язок між компонентами універсальних опозицій *життя – смерть, живий – мертвий* та ін.: *Не вірив я в життя по смерті, / Тепер я вірю в диво з див. / Було для мене страшно вмерти, / Умер і нагло знов ожив* (с. 478); *Коли б був я сокіл вільний, / Я б летів назустріч сонцю / І кричав би попід небом / Всім живим мерцям про нього* (с. 73).

Антитези й оксиморони в досліджуваних поетичних творах є засобом створення контрастних характеристик персонажів: *Де моя люба, – щастя і мука, / Янгол небесний, люта гадюка* (с. 187); *О, зрозумійте дивний час, / Хоч (кволими не будьте). / Хто не за нас, той проти нас! / Умріть або здобудьте* (с. 715); передачі полярних емоцій, почуттів, психічного стану ліричного героя: *Народе-страднику, навчи і нас в вигнанні / Любити свій Єрусалим... / Навчи в солодкому стражданні / Пройняти серце ним* (с. 279); *Сміх і плач – два рідні брати, / Що в людей душі живуть. / Сміх – то Каїн, Авель – плач, / Каїн – радість, Авель – сльози. / Убиває сльози сміх* (с. 675); підкреслення контрасту зображуваних предметів і явищ об'єктивної дійсності: *Степ широкий, степ безмежний, / Де початок, де твій край?! / Коли сам Стрибог не знає, – / У Дажбога поспитай* (с. 316); увиразнення іронічного ставлення до зображуваного: *Але мої нікчемні вороги / І друзі, варті лиш жалю, / Зміцнили ржаві ланцюги, / Збудили міць мою* (с. 196).

Простежено також архітектонічну функцію антитез та оксиморонів, використаних як заголовки (початкові рядки) поетичних творів. Контрастна семантика таких заголовків сприяє афористичності висловлювання: „Сміх і плач – два рідні брати...”, „З ланів життя в провалля смерті йти...”, „В пісні муки, в муці щастя”, „Сумно і весело! Сльози і сміх!”.

Отже, широке використання контрастних лексем у поетичному словнику О. Олеса є свідченням загостреного авторського сприймання дійсності. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні лексичних опозицій на матеріалі поетичних текстів інших авторів.

Література

Голобородько 2011 – Голобородько К. Ю. Концептосфера мовотворчості Олександра Олеса : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / К. Ю. Голобородько. – К., 2011. – 36 с.; **Грицик 2007** – Грицик Н. Коді національного мовомислення у поезії О. Олеса / Н. Грицик // Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. пр., присв. 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. акад. НАН України В. Г. Складенко. – К., 2007. – С. 240 – 244; **Єрмоленко 1999** – Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.; **Олесь 1990** – Олесь О. Твори : у 2 т. / О. Олесь. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 959 с.; **Сидоренко 1994** – Сидоренко О. М. Епітет у поетичній мові

Олександра Олеся: семантика і функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. М. Сидоренко. – К., 1994. – 18 с.; **Таран 2002** – Таран О. С. Семантика символів природи в поезіях Олександра Олеся: лінгвопоетичний та етнокультурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. С. Таран. – Х., 2002. – 20 с.; **Таран 2003** – Таран О. С. Роль етнокультурного контексту в реалізації концепту „кохання” в поетичних символах Олеся / О. С. Таран // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2003. – № 3. – С. 119 – 124.

Бобух Н. М. Антонімічні лексеми в поетичному тексті (на матеріалі творів Олександра Олеся)

У статті досліджено антонімічні пари в мовотворчості Олександра Олеся. Проаналізовано продуктивні в ідіолекті поета функційно-семантичні групи антонімічних пар, зокрема описано опозиції, які виражають колористичні й темпоральні характеристики, репрезентують полярні почуття, душевні стани, психічні процеси, емоції. Простежено традиційне для української поезії ХХ ст. переносне вживання антонімічних лексем *світло – темрява, день – ніч* із метою протиставлення прогресивного і реакційного періодів у житті суспільства, миру й війни.

Описано взаємну трансформацію аксіологічної оцінки компонентів проаналізованих опозицій, на яку впливає лексичне оточення.

Схарактеризовано типові для поетичного ідіолекту О. Олеся словосполучення з лексичними антонімами, які формують персоніфіковані образи. Митець використовує персоніфікацію для відображення внутрішнього світу ліричного героя, передачі взаємозв'язку різноманітних аспектів людського життя й природи.

Засвідчено продуктивність оксиморонних синтагм, ґрунтованих на емотивно-оцінних лексемах, та оксиморонів, які актуалізують зв'язок між компонентами універсальних опозицій *життя – смерть, живий – мертвий*.

Визначено, що антитези й оксиморони виконують у досліджуваних поетичних текстах різноманітні стилістичні функції. Простежено архітектонічну функцію антитез та оксиморонів, використаних як заголовки (початкові рядки) поетичних творів.

Ключові слова: антитеза, оксиморонна синтагма, опозиція, персоніфікація, поетичний ідіолект, стилістичні функції, функційно-семантичні групи.

Бобух Н. Н. Антонимические лексемы в поэтическом тексте (на материале произведений Александра Олеся)

В статье исследованы антонимические пары в поэтической речи Александра Олеся. Проанализированы продуктивные в идиолекте поэта

функціонально-семантичні групи антонімічних пар, в частині описані опозиції, виражають колористичні та темпоральні характеристики, репрезентують полярні почуття, душевні стани, психічні процеси, емоції. Прослідковано традиційне для української поезії ХХ в. переносне використання антонімічних лексем *світ – темрява, день – ніч* з метою протиставлення прогресивного та реакційного періодів в житті суспільства, світу та війни.

Описана взаємна трансформація аксіологічної оцінки компонентів проаналізованих опозицій, на яку впливає лексичне оточення.

Охарактеризовані типові для поетичного ідіолекта А. Олеся словосполучення з лексичними антонімами, які формують персоніфіковані образи. Автор використовує персоніфікацію для зображення внутрішнього світу ліричного героя, передачі взаємозв'язку різних аспектів людського життя та природи.

Засвідчено продуктивність оксиморонних синтагм, ґрунтованих на емотивно-оцінних лексемах, та оксиморонів, актуалізуючих зв'язок між компонентами універсальних опозицій *життя – смерть, живою – мертвою*.

Визначено, що антитези та оксиморони виконують в досліджуваних поетичних текстах різні стилістичні функції. Прослідкована архітектонічна функція антитез та оксиморонів, використаних як заголовки (початкових рядків) поетичних творів.

Ключові слова: антитеза, оксиморонна синтагма, опозиція, персоніфікація, поетичний ідіолект, стилістичні функції, функціонально-семантичні групи.

Bobukh N. M. Antonymic lexemes in poetic texts (on the material of Oleksandr Oles' works)

The article researches antonyms pairs in Oleksandr Oles' poetic language. Productive functional and semantic groups of antonyms pairs in poetic vocabulary of the poet are analyzed. In particular oppositions which express, colour and temporal characteristics, represent polar feelings, emotional states, mental processes, emotions are characterized. The article describes traditional for Ukrainian poetry of XXth century figurative meaning of antonymic lexemes *light – darkness, day – night* which are used in order to oppose progressive and conservative periods in the life of society, peace and war.

Mutual transformation of axiological evaluation of the analyzed oppositions' components, which are influenced by the lexical surrounding, is described.

In the poetic works about tragic periods in the history of Ukrainian people actualization of oppositions *freedom – slavery, destiny – misfortune*,

alive – dead, to live – to die, life – death, death – immortality, to die – to revive and other oppositions are analyzed.

Typical for Oleksandr Oles' poetic language word combinations including lexical antonyms, which create personified characters, are described. The artist uses personification in order to portray inner life of a lyric character, to describe interconnection of different aspects of human life and nature.

Productivity of oxymoron syntagms based on emotive and evaluative lexems and oxymorons actualizing connection between components of universal oppositions such as *life – death, alive – dead* is proved.

The analysis carried out discovered that antithesis and oxymorons in the analyzed poetic texts are used for different stylistic functions. Architectonic function of antithesis and oxymorons that were used as titles (the first lines) of poetic works is studied.

Key words: antithesis, functional and semantic groups, opposition, oxymoron syntagm, personification, poetic language, stylistic functions.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2017 р.

Прийнято до друку 05.05.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Н. Г. Гуменюк (Старобільськ)

УДК 811.111: 81'42

**ДИСКУРС ХАРИЗМАТИЧНОГО ЛІДЕРА:
ІНАВГУРАЦІЙНА ПРОМОВА Д. ТРАМПА ВІД 20.01.17 р.**

У статті розглядаємо інавгураційний виступ Дональда Трампа від 20.01.17 р. як дискурс харизматичного лідера.

Розуміючи, що кожна мовна особистість має унікальну тришарову структуру організації: прагматикон, лексикон і тезаурус [Караулов 1987], сучасне мовознавство фокусує увагу на розгляді особливостей мовної особистості. У цьому сенсі дискурси політичних лідерів, політичної еліти перебувають у центрі уваги лінгвістичних досліджень [Гуменюк 2015; Карасик 2002; Почепцов 2001].

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що інавгураційний дискурс Д. Трампа буде розглянуто в ракурсі харизматичної особистості, під якою розуміють „особистість харизматичного лідера, що в період кризової (революційної) ситуації здійснює емоційне керівництво масами, основою якого є стан сильного піднесення. Джерела піднесеного стану політичного лідера – його жагуча переконаність у правильності дій, віра у свої ідеї, усвідомлення себе здатним на здійснення змін у масштабах своєї країни або ж світу, а також історичність, епохальність політичної ситуації, у якій бере участь сам політичний лідер” [Петлюченко 2009: 8 – 9].

Постать Д. Трампа з'явилася на політичному олімпі США та світу саме за умов кризових ситуацій: світова фінансова криза, глобальні проблеми тероризму, активізація локальних війн, екологічні проблеми, внутрішні проблеми погіршення добробуту американців та ін. Інакше кажучи, поява постаті Д. Трампа у великому політикумі є історично зумовленою, проте не кожна особистість, народжена в кризову епоху, здатна вплинути на маси, повести за собою.

Безумовно, запорукою успіху Д. Трампа як лідера нації є його переконання в особистій здатності очолити маси для здійснення змін своєї країни та світу: *Together, we will determine the course of America and the world for many, many years to come*. Ця віра в себе навіть може мати месіанський характер [Павлюк 2007: 127].

Водночас вважаємо, що наявність кризової ситуації та віра в самого себе, у власні сили бути лідером нації є не достатніми для реалізації планів щодо змін у своїй країні та світі. Для цього необхідна система заходів і стратегічного, і тактичного характеру.

Як відомо, дискурс харизматичної особистості – це дискурс заклику, апелятивний дискурс, „який розглядається як пара-вербальний медіум, за допомогою якого харизматична особистість звертається до своїх прихильників, спонукаючи їх тим самим до зміни поведінки й / або мислення” [Петлюченко 2009: 9].

У своєму інавгураційному зверненні Д. Трамп використовує мовні засоби для досягнення ним прагматичних цілей. У цьому сенсі його інавгураційний дискурс – це комунікація між владою і суспільством, де промовець уособлює в собі владу; це комунікація, яка має стратегічний характер у сенсі її планування [Почепцов 2014: 191 – 195].

На нашу думку, інавгураційна промова Д. Трампа – це дискурс поєднання „минуле-теперішнє-майбутнє” у відношенні до його промовця. Так, з погляду інформаційного складника аналізований дискурс містить інформацію щодо минулого промовця – його успіхи в передвиборчій кампанії, про його теперішнє – статус президента США, а також про майбутнє промовця та країни – план стратегічного розвитку країни.

З погляду прагматичного складника інавгураційний виступ Д. Трампа має на меті, по-перше, висловити подяку прихильникам за обрання його президентом США, по-друге, повинен вплинути на опонентів або з метою пом'якшення їхнього ставлення до нього як до опонента, аж до рівня нейтральності, або задля приєднання опонентів до табору його прихильників.

Для реалізації своїх прагматичних цілей Д. Трамп вибудовує стратегію й тактику поведінки. Важливо зазначити, що харизматичний лідер має успіх у середовищі своїх прихильників і завжди орієнтується саме на цю аудиторію. Водночас статус президента США змушує Д. Трампа орієнтуватися на більш широкий загаль – від прихильників, нейтральної аудиторії до опонентів.

У своїй орієнтації на аудиторію прихильників харизматичний лідер в апелятивних виступах намагається „налаштувати себе та аудиторію на спільну емоційну хвилю, унаслідок чого виникає різкий сплеск емоцій у всіх учасників комунікації, який ще називають харизматичним екстазом” [Петлюченко 2009: 9].

Водночас статус президента США змушує Д. Трампа бути стриманішим у його відносинах з аудиторією. У цьому сенсі його заклики можуть здатися його прихильникам прохолодними, не настільки емоційними, як це було в попередніх виступах.

В інавгураційній промові Д. Трамп все-таки більшою мірою орієнтується на підтримку прихильників. Саме тому він вибудовує свій виступ як серію „хвилеподібних закликів протягом усього виступу, що формують дискурсивний апелятивний простір мовця” [Там само: 10]. Ці заклики – основні слогани його передвиборчої кампанії:

- *America will start winning again, winning like never before.*
- *From this day forward, it's going to be only America first, America first.*
- *We will follow two simple rules; buy American and hire American.*
- *When America is united, America is totally unstoppable.*
- *We will not fail. Our country will thrive and prosper again.*
- *January 20th, 2017 will be remembered as the day the people became the rulers of this nation again.*

Наведені слогани добре відомі аудиторії прихильників Д. Трампа, оскільки вони є продуктом його передвиборчої реклами, коли впізнавання їх було доведено до автоматизму. Д. Трампові достатньо проговорити лише частину слогана – аудиторія здатна підхопити цю фразу й завершити її.

Додамо, що слогани передвиборчої кампанії Д. Трампа є хвилеподібними піками піднесеного стану [Там само: 10 – 11] його інавгураційної промови, яке поступово зростає. Наростання піднесення в промовах харизматичного лідера, як відомо, зростає від початку виступу до його завершення. В інавгураційному виступі Д. Трампа це знайшло відображення в серії апелятивних закликів, які слідують один за одним. За своєю суттю ці заклики є слоганами передвиборчої кампанії Д. Трампа, добре відомі його прихильникам, їх неодноразове повторювання спрацьовує як замовляння, як „пара-вербальний медіум” [Там само: 9]: *Together, we will make America strong again. We will make America wealthy again. We will make America proud again. We will make America safe again. And yes, together we will make America great again.*

Крім того, експресивність цих закликів зростає з огляду на те, що ці висловлювання є паралельними конструкціями, які мають тотожну структуру й повторювані елементи, що дозволяє сфокусувати увагу адресата на поданій інформації та більш емоційно вплинути на нього.

Отже, ця прикінцева частина інавгураційної промови Д. Трампа, яка складається з серії апелятивних закликів, є найвищою точкою його прагматичного впливу на аудиторію.

Ця серія закликів прихильників Д. Трампа до стану „харизматичного екстазу”, коли „між лідером і народом перестають існувати суб’єктно-об’єктні відносини, лідер не відокремлює себе від народу, а народ асоціює себе з образом лідера й приписує йому якості, якими той володіє або повинен володіти” [Там само].

Для нейтральної аудиторії та опонентів прикінцева частина інавгураційної промови Д. Трампа є апеляцією до співпраці, закликом до мирного існування задля щасливого майбутнього країни. Водночас для цієї частини аудиторії у виступі Д. Трампа не менш важливі слова, які передують цим закликам і в яких закладено ідею співробітництва:

1. So to all Americans in every city near and far, small and large, from mountain to mountain, from ocean to ocean, hear these words. You will never be ignored again. 2. We are one nation and their pain is our pain. Their dreams are our dreams. And their success will be our success. We share one heart, one home, and one glorious destiny. The oath of office I take today is an oath of allegiance to all Americans.

У проміжках від заклику до заклику, які хвилеподібно зростають до найвищої точки в прикінцевій частині інавгураційного виступу, промовець використовує значну кількість стилістичних засобів і прийомів, що здатні емоційно впливати на адресата, створювати стан „піднесення духу від чого-небудь, натхнення, захоплення” [Там само: 102]. Це є перспективним напрямком подальшого розгляду особливостей інавгураційного дискурсу Д. Трампа.

З огляду на зазначене додамо, що для створення стану піднесення у своїх прихильників, Д. Трамп апелює до моральних цінностей: свобода, братерство, рівність та ін.: *1. We will seek friendship and goodwill with the nations of the world... 2. The bible tells us how good and pleasant it is when God’s people live together in unity.*

Говорячи про найвищі людські цінності, Д. Трамп посилається на Біблію та наводить приклади народної мудрості: *It’s time to remember that old wisdom our soldiers will never forget, that whether we are black or brown or white, we all bleed the same red blood of patriots.* Це сприяє досягненню ним його прагматичних цілей вплинути і на прихильників такого курсу розвитку країни, і на його опонентів.

Підсумовуючи, додамо, що інавгураційний виступ Д. Трампа від 20.01.17 року має ознаки як дискурсу харизматичного лідера, який апелює до своїх прихильників, доводячи їх до стану піднесення, стану „харизматичного екстазу”, коли харизматичний лідер і народ ототожнюють себе як єдине ціле, так і ознаки маніпулятивного дискурсу, коли Д. Трамп апелює до своїх опонентів і нейтральної частини американської аудиторії, намагаючись перетягти їх до табору своїх прихильників або ж пом’якшити їхнє негативне ставлення до нього.

Вважаємо перспективним розглянути маніпулятивний складник інавгураційної промови Д. Трампа, стилістичні засоби та прийоми, які сприяють створенню стану піднесення в його інавгураційній промові від 20.01.17 р.

Література

Гуменюк 2015 – Гуменюк Н. Г. Політичний дискурс Б. Обама: маніпулятивні технології (на матеріалі звернення до Генеральної Асамблеї ООН від 24.09.14) / Н. Г. Гуменюк // Наук. зап. Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – Кн. 1. – Ніжин, 2015. – С. 203 – 207; **Карасик 2002** – Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.; **Караулов 1987** – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 264 с.; **Павлюк 2007** – Павлюк Л. С. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація / Л. С. Павлюк. – Л.: ПАІС, 2007. – 168 с.; **Петлюченко 2009** – Петлюченко Н. В. Харизма: мовна особистість і дискурс / Н. В. Петлюченко. – О.: Астропринт, 2009. – 464 с.; **Почепцов 2001** – Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – Киев: Ваклер, 2001. – 650 с.; **Почепцов 2014** – Почепцов Г. Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакомунікації: монографія / Г. Г. Почепцов. – К.: Спадщина, 2014. – 464 с.

Гуменюк Н. Г. Дискурс харизматичного лідера: інавгураційна промова Д. Трампа від 20.01.17 р.

Статтю присвячено розгляду інавгураційного дискурсу Д. Трампа від 20.01.17 р. як дискурсу харизматичного лідера. Наголошено, що дискурс харизматичного лідера – це апелятивний дискурс, який складається з серії хвилеподібних закликів, що є водночас слоганами передвиборчої кампанії Д. Трампа, вони легко пізнаються прихильниками президента та здатні створити в комуні кантів стан піднесення, який наближається до форм пара-вербального медіуму, до форм харизматичного екстазу, коли харизматичний лідер та аудиторія ототожнюють самих себе як одне ціле.

Ключові слова: інавгураційний дискурс, харизматична особистість, стан піднесення, харизматичний екстаз, слоган.

Гуменюк Н. Г. Дискурс харизматического лидера: инавгурационная речь Д. Трампа от 20.01.17 г.

Статья посвящена рассмотрению инавгурационного выступления Д. Трампа от 20.01.17 г. как дискурса харизматического лидера. Отмечено, что дискурс харизматического лидера – это апеллятивный дискурс, представляющий собой серию волнообразных призывов, одновременно являющихся слоганами предвыборной кампании Д. Трампа, они легко узнаваемы сторонниками президента и способны

создавать у коммуникантов состояние повышенного духа, приближающееся по форме к пара-вербальному медиуму, к форме харизматического экстаза, когда харизматический лидер и аудитория отождествляют себя как единое целое.

Ключевые слова: инаугурационный дискурс, харизматическая личность, состояние повышенного духа, харизматический экстаз, слоган.

Humeniuk N. H. The charismatic leader discourse: Donald Trump's Inauguration speech, 01.20.17.

This article is devoted to the problem of Donald Trump's Inauguration speech, 01.20.17, as the discourse of the charismatic leader. The charismatic leader discourse is known to be the appeal discourse which contains the series of appeals in the form of wave, which are simultaneously the slogans of the D. Trump election campaign, which are easily recognised by the president supporters and are able to create the state of exaltation among the communicators. This state of exaltation among the communicators is similar to the para-verbal medium, to the form of charismatic ekstazm, when the charismatic leader and his audience identify themselves as a single unit.

Key words: inauguration discourse, charismatic personality, exaltation, charismatic ekstazm, slogan.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2017 р.

Прийнято до друку 05.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Леснова В. В.

А. О. Найрулін (Старобільськ)

УДК 81.373.45:821.161.2-6

**ЗАПОЗИЧЕННЯ В ПИСЬМЕННИЦЬКОМУ
ЕПІСТОЛЯРІЮ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(на матеріалі листів Б. Грінченка, М. Коцюбинського,
Лесі Українки)**

Розвиток нової (сучасної) української літературної мови позначено поповненням її словникового складу за рахунок запозичень, чому, звичайно, сприяли мовні контакти українців з іншими народами „на базі політичної, економічної, культурної, наукової взаємодії, формування мовних союзів одного регіону” [Селіванова 2006: 159, 2006]. Значна кількість запозичень завдячує своєю появою грандіозній перекладацькій роботі, здійснюваній українськими письменниками: С. Руданським, П. Кулішем, Лесею Українкою, І. Франком, Б. Грінченком, П. Грабовським та ін. Як зазначає О. Муромцева, „на українську мову були перекладені кращі твори світової літератури... Здійснено було ряд перекладів творів античної, індійської, давньоарабської та ін. літератур.

Перекладаються також твори суспільно-політичні, економічні, з природничих наук” [Муромцева 1985: 70].

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що практичне застосування запозичень значною мірою знаходимо в листуванні українських письменників Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, де предметом обговорення були найважливіші проблеми: суспільні, економічні, освітні, наукові, мистецькі тощо. Через те запозичення не лише відіграли важливу роль у сфері поповнення лексичного фонду сучасної української літературної мови, у розширенні мовних функціональних засобів її вираження, а й стали потужним засобом її інтелектуалізації, яка значною мірою виявила себе саме в листуванні наших письменників. Значні кроки в цьому напрямку є в епістолярію П. Куліша, для якого мовним засобом інтелектуалізації були старослов’янізми (церковнослов’янізми): „благий, благодатний, блаженний, вия, вовіки, восхвалити, во спасеніє, глаголати, глас, Господь сил, гражданин, жизнь, збагачати, істочники воднії, нужда, оглашати... і багато інших” [Шевельов 1984: 25]. Отже, ми намагаємося підтвердити на практиці положення про те, що запозичення – це свідчення інтелектуального потенціалу нашої мови.

Яскравим свідченням нашої думки є письменницький епістолярій, у якому відбито не лише мовознавчу й літературознавчу термінологію (її основу становлять запозичення), а також суспільно-політичну та економічну лексику, загальнонаукову та загальновживану лексику книжного характеру. Як зауважує Л. Масенко, „творчість Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського піднесла літературну мову на вищий рівень, збагатила її словниковий склад, розширивши його науковою, виробничою, суспільно-політичною лексикою, удосконалила засоби образного виразу” [Масенко 2004: 12 – 13]. Отож наявність такої інтелектуальної лексики в листуванні письменників виконує функції своєрідного ідейного й психологічного комуніканта та інтегратора з адресатом, є підтвердженням розумової глибини висловлюваних думок, міркувань, традицій, поглядів тощо. Таким чином, метою нашої статті є аналіз запозичень в письменницькому епістолярію кінця XIX – початку XX ст.

Суспільно-політичну та економічну лексику в епістолярію М. Коцюбинського, Лесі Українки та Б. Грінченка представлено такими лексемами: *адміністрація* [Грінченко 2005: 180], *бонза* [Коцюбинський 2: т. 5, 146, 148], *деспотичний* [Там само: 84], *інституція* [Коцюбинський 2: т. 6, 72], *капіталізм* [Коцюбинський 2: т. 5, 84], *конституція* [Грінченко 2005: 180; 183, т. 11, 124], *легальний* [Коцюбинський 1: т. 6, 34], *ліберальний* [Коцюбинський 2: т. 5, 139; 183, т. 12, 122], *національність* [Коцюбинський 1: т. 6, 34], *національний* [Коцюбинський 2: т. 5, 84], *нація* [Там само: 84; Українка 1978, 1979: т. 11, 127], *пролетаріат* [Коцюбинський 2: т. 5, 84], *соціал-демократ*, *соціал-демократичний* [Українка 1978, 1979: т. 11, 126], *соціально-*

демократичний [Коцюбинський 2: т. 5, 84], *соціалізм* [Там само], *федеративний* [Там само], *федерація* [Там само], *централістичний* [Там само].

Більше половини (10 прикладів аналізованої лексики) виявляємо в одному з листів Михайла Коцюбинського до Бориса Грінченка від 31.03.1896, у якому адресант анонсує, посилаючись на отримані відомості з листа М. Вороного, працю Юліана Бачинського „Україна *irredenta*”: „...автор розглядає причини нещасного економічного стану селян в Галичині (на підставі теорії Маркса)..., відтак переходить до України й Росії взагалі, розвиває широко *федеративну* програму (тримаючись Драгоманова) і вкінці малює свій ідеал України – *irredenta*. (Між іншим, автор, тримаючись наукового *соціалізму*, каже, що *національна* боротьба є конечною внаслідок суспільно-економічного процесу, де подібно тому, як *капіталізм* визискує *пролетаріат*, так і сильніша пануюча *нація* утискує для свого вжитку слабшу *націю*, але як *капіталізм* ... мусить впасти і його заступить новий устрій *соціально-демократичний*, так поруч з сим *деспотичні* *централістичні* держави мусять розложитися, перейти в *федерацію* народів, що їх складають” [Там само]. Підтримку соціал-демократів на їхніх ідей знаходимо в одному з листів Лесі Українки до М. Павлика: „Мені шкода молодих *соц[іал]-дем[ократів]* русинів, коли їх з’їсть Польща, але зовсім з’їсти *соц[іал]-демократію* руську вона не може, сей напрямок таки прокинеться, згодом вільний від решток національно-духовної неволі ..., се занадто універсальний рух для того, щоб могла українська *нація* обійтись без нього” [Українка 1978, 1979: т. 11, 126 – 127].

Отже, проілюстровані лексеми на позначення суспільно-політичних і суспільно-економічних понять належать, на нашу думку, до денотативних лінгвокультурем, що не лише несуть інформацію про історію демократичних рухів у тогочасній Україні, а й відбивають письменницькі політичні орієнтири, спрямовані на втілення найважливішої національної ідеї – ідеї незалежності (автономії) у складі федерації. До лінгвокультурем цього ж типу відносимо й лексеми: *легальний*, *ліберальний*, *національність*. Такі одиниці наявні в трьох листах, що інформують про суспільно-політичні обставини, які склалися в певний період, про потенційні перспективи щодо подальшого суспільно-політичного устрою, відбивають оцінку автором окремих людей та їхніх політичних поглядів: „Всяка *легальна* робота між народом та серед несвідомої інтелігенції нашої поки що неможлива, бо ще не маємо права зборів, спілок і т. ін.” [Коцюбинський 1: т. 6, 34]; „Усі, без різниці *національності*, скуплюють свої сили, щоб звалити спільного ворога” [Там само, с. 45]. А в листі до Віри Коцюбинської читаємо: „...старається загладити й притрусити *ліберальними* фразами багно нетолеранції...” [Коцюбинський 2: т. 5, 139].

До денотативних лінгвокультурем відносимо лексеми *адміністрація*, *конституція*, уміщені в листах Лесі Українки

й Б. Грінченка. Ці одиниці несуть інформацію про тяжкі суспільно-політичні умови, у яких доводилося працювати й творити українським письменникам: „...адміністрація спинила аж три київські газети в один день. Се така російська конституція” [Грінченко 2005: 180]; „...в Росії нема кому робити реформ, навіть в хірург[ічних] апаратах, а недобре прилажений апарат все одно, що погана конституція – не стільки допомагає жити, скільки заважає” [Українка 1978, 1979: т. 11, 124].

Лексема *інституція*, що наявна в листуванні М. Коцюбинського й має значення якоїсь установи, організації чи закладу, належить до денотативних лінгвокультурем, позначених часовим характером, і в сучасному активному словниковому фонді функціонує обмежено. Щоправда, наявність її в словнику письменника є свідченням тяжіння до вишуканих слів, які традиційно в українській мові є ознакою освіченості, інтелігентності й ерудованості.

Часто вживаною в кримському циклі листів М. Коцюбинського (1896 р.) є лексема *бонза*, в епістолярію письменника це прізвище, „яке дали співробітники філоксерної комісії розпоряднику А. Сіземському” [Коцюбинський 2: т. 5, 99]. Це лексема, що, звичайно, більшою мірою належить до денотативних лінгвокультурем, є важливою мовною ознакою листовної спадщини М. Коцюбинського. За нею значною мірою закріпилися іронічні конотації, що призвели до завуальовування й поступової втрати того значення, яке було притаманне мові-джерелу запозичення (так, „Словник іншомовних слів” фіксує первинне значення в японській: „священик”, „наставник”, і лише третє значення подано як переносне: „пихата посадова особа”) [Словник іншомовних слів].

Отже, суспільно-політична та економічна лексика в письменницькому епістолярію належить до денотативних лінгвокультурем, що збагатили сучасну українську літературну мову й стали чинником інтеграції її в європейському просторі мов.

Значно помітнішою в листуванні письменників є загальнонаукова та загальноживана лексика книжного характеру, яку представлено такими лексемами: *автобіографія* [Коцюбинський 2: т. 5, 22], *авторитет* [Українка 1978, 1979: т. 12, 51], *анемічний* [Коцюбинський 2: т. 6, 87], *апатія* [Коцюбинський 2: т. 5, 113], *атмосфера* [Українка 1978, 1979: т. 12, 76], *безрезультатно* [Там само: 177], *гонорар* [Коцюбинський 2: т. 5, 58 та ін.], *денунціація* [Грінченко 2005: 169], *ельоквенція* [Коцюбинський 2: т. 6, 444], *інтелігенція* [Коцюбинський 1: т. 6, 34], *катастрофа* [Коцюбинський 2: т. 6, 60], *конкурс* [Коцюбинський 2: т. 5, 72], *консеквентний* [Там само, 59], *лауреат* [Там само, 72], *манускрипт* [Українка 1978, 1979: т. 10, 184], *метаморфоза* [Коцюбинський 2: т. 5, 165], *оаза* [Коцюбинський 2: т. 6, 87], *обсервація* [Коцюбинський 2: т. 5, 338], *пропозиція* [Коцюбинський 2: т. 6, 87], *реальний* [Коцюбинський 2: т. 5, 288], *сангвінік* [Коцюбинський 2: т. 6, 7], *сентименти* [Там само: 161], *секрет* [Коцюбинський 2: т. 5, 165], *симпатії* [Коцюбинський 1: т. 7, 285], *скомпрометований* [Коцюбинський 2: т. 5, 89], *талант* [Там

само: 94], *фатум* [Українка 1978, 1979: т. 12, 18], *філія* [Коцюбинський 2: т. 6, 41], *форма* [Коцюбинський 2: т. 5, 288 та ін.], *цензура* [Там само: 89].

Отже, ця група лексики є кількісно більшою й представлена лексемами, що також належать до денотативних лінгвокультурем. Серед них виділяємо такі, що містять експліцитно або контекстуально:

1) оцінку:

а) письменницького таланту, професійних і ділових якостей людини: *авторитет*, *оаза*, *талант*, *талановитий*: „Стаття Єфремова мені цілком не подобається, вона повна літературного верхоглядства і усердя не по розуму, сліпої певності в сумнівних *авторитетах*...” [Українка 1978, 1979: т. 12, 51]; „Не може бути, що Стефанік – наш, а особливо мій любий письменник, краса нашої анемічної літератури, щаслива *оаза* – замовк назавжди” [Коцюбинський 2: т. 6, 87]; „Тепер у Вас в Галичині такі *таланти* появились, що просто заганняють в кут наших – українських” [Коцюбинський 2: т. 5, 371]; „...за останній час „Буковина” під керуванням такого *талановитого* й рухливого редактора ... стала цікавішою, живішою й вартнішою газетою” [Там само];

б) тогочасної несприятливої соціально-політичної ситуації: *апатія*, *атмосфера*, *денунціяція*, *скомпрометований*, *цензура*: „Прийшов лист од Мальованого з Києва. Лист якийсь сумний, каже, що скрізь панує якась *апатія*...” [Там само: 113]; „Мені так душно від сеї *атмосфери* страху, зміни настроїв, сторонніх інтриг...” [Українка 1978, 1979: т. 12, 76]; „...найнебезпечніша їх зброя – брехня й *денунціяція*, а інші їх таланти не страшні” [Грінченко 2005: 169]; „Роздратована моєю „жалобою” до міністра або й царя, *цензура*, напевне, не пустила б уже моїх оповідань, а я цього не бажав би. Ще одно. Я був тричі *скомпрометований*, чи не завадить це справі оскарження заборони цензурою дум?” [Коцюбинський 2: т. 5, 89]; „...*цензура* примусила передрукувати всі картки, де стрічалася „Кулішівка”...” [Грінченко 2005: 163] „Давніше написаний етюд „Вавілонський полон” хтось хоче дати до Києва..., тільки не знає, чи не з’їсть *цензура*” [Українка 1978, 1979: т. 12, 53]; „...тепер *цензура* трохи лагідніша стала...” [Там само: 122];

в) української тогочасної літератури та її завдань: *анемічний*, *обсервація*: „...краса нашої анемічної літератури...” [Коцюбинський 2: т. 5, 87]; „...сподіватися ... од рідної літератури ширшого поля *обсервації*...” [Там само: 288];

г) позиції в мовних питаннях: *консеквентний*: „...цілком згоджуючись з думкою Вашою про потребу вироблення одностайної літературної мови, дозволю собі помітити, що редакція „Зорі”, виходячи з вище приведеної засади, не цілком *консеквентна*, бо нігде не виправляла в співомовках Руданського слова „їден”, „їдна” на „оден”, „одна”...” [Там само: 59 – 60];

г) життєвої ситуації: *безрезультатно*, *катастрофа*: „... ніколи ще не була я так страшенно і так *безрезультатно* занята...” [Українка 1978,

1979: т. 12, 177]; „Тепер, коли стала перед очі можливість *катастрофи* – тепер ще яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, що дорожчим став нам той чоловік” [Коцюбинський 2: т. 6, 60]. У цитованому уривку з листа до Володимира Гнатюка від 13.05.1908 р. Михайло Коцюбинський говорить про хворобу І. Франка;

д) української інтелігенції: *інтелігенція*: „Всяка легальна робота між народом та серед несвідомої *інтелігенції* нашої поки що неможлива...” [Там само: 34];

е) перекладної літератури для дітей: *форма*: „З великою хіттю пристану до перекладання книжок для дітей... З старих книжок бажалось би бачити в перекладі Жюль Верна, де в займаючій *формі* зазнайомлюються зі здобутками науки, „Хату діда Хоми” Бічер Стоу, котра, як пам’ятаю, зробила на мене такий добродійний вплив...” [Коцюбинський 2: т. 5, 62];

є) характеру людини: *сангвінік*: „...батько був *сангвінік*...” [Коцюбинський 2: т. 6, 7];

2) відомості про діловий характер листування: *автобіографія, гонорар, лавреат, конкурс, пропозиція, філія*: „Сподіваюся читати Вашу *автобіографію*, котра, як я довідався з „Зорі” ... має бути додана до збірника” [Коцюбинський 2: т. 5, 22]; „Щодо *гонорару*, то думаю, що повну сторінку і більш як повну треба рахувати за картку, менше ж сторінки зовсім не рахувати” [Там само: 345]; „Вітаю *лавреата*; сердечно поздоровляю Вас з першою нагородою, якою визначено на *конкурсі* „Зорі” Вашу „Хатку в балці” [Там само: 72]; „Я подав на розгляд товариства Вашу *пропозицію* звернутися од чернігівської „Просвіти” з заявкою до Державної думи про потребу української народної школи...” [Там само: 87]; „Привітання од *філії* „Просвіти” з Бережан ми дістали і послали їй сердечну подяку” [Коцюбинський 2: т. 6, 41];

3) іронію: *манускрипт, метаморфоза, секрет, сентимент, фатум*: „...ніколи було великого *манускрипта* писати...” [Українка 1978, 1979: т. 10, 184]; „Сьогодні бомбою влітає в редакцію Лубенець. Обличчя сяє, в рухах еластичність, помолодшав навіть. Весь *секрет метаморфози* у тому, що він перший пошив собі форму...” [Коцюбинський 2: т. 5, 165]; „Приємно писати не в справі, а так, з доброї волі, бо хочеш поговорити з людиною, яку ти любиш (Ви вже простіть за *сентимент*)” [Коцюбинський 1: т. 6, 161]; „...хто не хоче коритись, нехай осідлає того *фатума* замість Пегаса та й їде, куди сам схоче...” [Українка 1978, 1979: т. 12, 18];

4) засвідчення тонкого мовного чуття як підтвердження письменницького таланту: *ельоквенція*: „В „під мінар[етами]”, наприклад, стрічаються татарські вислови і фрази, які в буквальному перекладі звучать доволі чудно. Наприклад: „дозвольте медом перерізати Ваші слова”... Але вони належать до специфічної татарської *ельоквенції* – і шкода було б позбавити оповідання того місцевого колориту” [Коцюбинський 1: т. 6, 217];

5) почуття прихильності: *симпатія*: „Мені так приємно було дістати Вашого листа, який свідчить, що Ви не забули про мене, що наші *симпатії* обопільні” [Коцюбинський 1: т. 7, 285];

6) запрошення до практичної співпраці: *реальний*: „Чи не подарували б Ви нам великої повісті або романа. ...був би дуже щасливий, коли б моє бажання прибрало *реальної* форми” [Коцюбинський 2: т. 5, 288].

Отже, запозичення в письменницькому епістолярію належать до денотативних лінгвокультурем, що створюють яскравий інтелектуальний фон у змісті листів і є показником високого розвитку нашої культури, який відображено в словнику української літературної мов, тобто епістолярні тексти є важливим лінгвістичним джерелом культурної інформації про інтелектуальний потенціал нашої мови, розвиток якої відбувався в загальноєвропейському річищі.

Література

Грінченко 2005 – Із епістолярної спадщини Бориса Грінченка // Бахмутський шлях. – 2005. – № 3 – 4. – С. 157 – 188; **Коцюбинський 1** – Коцюбинський М. М. Твори : у 7 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка. – Т. 5. – 1974. – 431 с.; Т. 6. – 1975. – 311 с.; Т. 7. – 1975. – 415 с.; **Коцюбинський 2** – Коцюбинський М. М. Твори : у 6 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Вид-во АН УРСР. – Т. 5. – 1961. – 464 с.; Т. 6. – 1962. – 492 с.; **Масенко 2004** – Масенко Л. Т. Мова і суспільство : постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім „КМ Академія”, Всеукр. т-во „Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.; **Муромцева 1985** – Муромцева О. П. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.; **Селіванова 2006** – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.; **Словник іншомовних слів** – Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=3131&action=show>; **Українка 1978, 1979** – Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка. – Т. 10. – 1978. – 544 с.; Т. 11. – 1978. – 480 с.; Т. 12. – 1979. – 696 с.; **Шевельов 1984** – Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Українська Вільна Академія Наук у США ; ред. Юрій Луцький. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – С. 19 – 57.

Найрулін А. О. Запозичення в письменницькому епістолярію кінця XIX – початку XX ст. (на матеріалі листів Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки)

У статті проаналізовано запозичення як засіб інтелектуалізації письменницького епістолярію; з’ясовано, що запозичення в листуванні представлено загальнонауковою, загальнонавчальною книжною,

суспільно-політичною й економічною лексикою. Досліджені лексеми-запозичення аксіологічного, ділового, іронічного, чуттєвого, почуттєвого й спонукального характеру в письменницькому епістолярію належать до денотативних лінгвокультурем, які створюють відчутний інтелектуальний фон у змісті листів, є свідченням європейських і загальносвітових тенденцій у розвитку української літературної мови, що знаходять підтвердження в її словниковому фонді. Аналіз визначальних стилістичних рис і культурно-історичних та прагмалінгвальних (конотативних) складників письменницького епістолярію к. XIX – поч. XX ст. засвідчив високий рівень розвитку епістолярного стилю української літературної мови окресленого періоду, зразковість і типовість у плані індивідуальному й узуальному.

Ключові слова: запозичення, епістолярій, денотативні лінгвокультури.

Найрулін А. А. Заимствования в писательском эпистолярном конце XIX – начала XX ст. (на материале писем Б. Гринченко, М. Коцюбинского, Леси Украинки)

В статье на материале писем украинских писателей Бориса Гринченко, Михаила Коцюбинского, Леси Украинки проанализированы заимствования как способ интеллектуализации писательского эпистолярного; выяснено, что заимствования в переписке представлены общенаучной, общеупотребляемой, общественно-политической и экономической лексикой. Исследуемые лексемы-заимствования аксиологического, делового, чувственного и побудительного характера в писательском эпистолярном относятся к денотативным лингвокультурам, которые создают ощутимый интеллектуальный фон в содержании писем, являются свидетельством европейских и общемировых тенденций в развитии украинского литературного языка, находящих своё подтверждение в его словарном фонде. Анализ определяющих стилистических черт культурно-исторических и прагмалингвальных (коннотативных) составляющих писательского эпистолярного к. XIX – нач. XX в. подтвердил высокий уровень развития эпистолярного стиля украинского литературного языка определенного периода, образцовость и типичность в плане индивидуальном и узуальном.

Ключевые слова: заимствования, эпистолярный, денотативные лингвокультуры.

Nairulin A. O. Borrowings in writers' epistolary series of the late XIX – early XX century (on the material of letters by Boris Hrinchenko, Mykhailo Kotsubynskyi, Lesia Ukrainka)

The article analyzes the borrowing as the means of intellectualization of writers' epistolary series. It has been clarified that the borrowings in the correspondence are presented by the scientific, common literary, social,

political and economic vocabulary. The lexemes-borrowings under study of axiological, business, ironic, sensible, emotional and incentive character in writers' epistolary series belong to denotative linguistic and cultural rhemes that create substantive intellectual background in the contents of the letters. It is the evidence of the European and worldwide tendencies in the development of the Ukrainian literary language that can be proved by its vocabulary. The analysis of determinant stylistic peculiarities, cultural, historical and pragmalingual (connotative) components of writers' epistolary series of the late XIX – early XX century has shown the high level of the development of the epistolary style of the Ukrainian literary language of the period, the exemplarity and typicality in regards to individual and spontaneous ones.

Key words: borrowing, epistolary series, denotative linguistic and cultural rhemes.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2017 р.

Прийнято до друку 22.06.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

А. М. Поповський (Дніпро)

УДК 82-1:81'28:821.161.2

ЖИВОМОВНІ ЕЛЕМЕНТИ В ПОЕТИЧНІЙ ЗБІРЦІ

Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО „ВЕЧІРНІ ЗОРІ”

Багатогранна творча спадщина Дмитра Івановича Яворницького, на жаль, і сьогодні лишається малодослідженою сторінкою українського мовознавства. Широком колам суспільства він відомий як збирач і дослідник матеріалів з історії Запорізької Січі, етнографії та фольклору Катеринославщини. Ще й до цього часу ґрунтовно не опрацьовано літературні твори, які здобули прихильний відгук його сучасників – І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, І. Рєпіна та ін.

Першими поетичними публікаціями Д. Яворницького були „Моя доля” (1883), а пізніше – „Недоля”, „Матері Костомарова”, „Заньковецькій”, „Зіроньці О.В.В-ій”. Для Яворницького-літератора характерне прагнення якомога ширше й глибше пізнати та відобразити життя різних суспільних верств і їхні живомовні особливості. Загалом його поетичний доробок становить понад 60 віршованих зразків. Переважна більшість їх увійшла до збірки „Вечірні зорі”, яка побачила світ у двох виданнях (Катеринослав, 1910). За тематикою та провідними мотивами поезії можна поділити на такі групи:

а) громадянські мотиви – „Дума над Дніпром”, „Де ж володарь землі!”, „Чого ждати? Роки 1905-1907”, „Я хочу жити, жити”;

б) інтимна лірика – „Моя доля”, „Недоля”, „Розлука”, „Горе сиротини”, „Сирота Наталка”, „Горе старої матері”, „Щире бажання”, „Горе голуба”, „Безталанна тополя”, „Зрадниці дівчині”, „Бажання”;

„Тяжка самотина”, „Туга дівчини”, „Сповідь душі”, „Благославлення Боже”, „Прощання”, „Даремне бажання”, „У куточок, у куточок”, „Бенкет у степу”, „Безталання”, „Пізно”, „День Св. Дмитра”;

в) вірші-присвяти – „Оповідачу 116-річному запорожцю Россолоді”, „Матері Костомарова”, „М.К.Заньковецькій”, „Бажання І. Ю. Рєпіну”, „Моїй зіроньці”, „До соловейка”, „Зіроньці О.В.В-ій”, „Т. Г. Шевченкові”, „До української літератури”, „Працівнику за Україну”, „Поклик до Тараса Шевченка”, „М. Л. Кропивницькому”, „Сльози дуба (дідові О. М. Чорнявському)”, „Горе орла (Олексієву Г. П.)”;

г) вірші історичного плану – „Смерть козака”, „На скасування Січі”;

г) переробки та переклади – „Перед Полтавським боєм” (за В. Гиляровського), „Т. Г. Шевченкові” (за В. Гиляровського), „До поета” (за Тютчева), „Не вір, не вір поету” (за Тютчева), „Три дари” (за Н. Василькович), „Покинь мене страждать, мій друже” (за Н. Василькович).

Такий поділ умовний, оскільки вся поезія Д. Яворницького має інтимний характер. Її тематичний діапазон неширокий, а соціальне звучання приглушене нотками зневіри й розпачу. Як і багато його попередників і сучасників, він на фоні багатої, чарівної природи змальовує селян, життя яких проходить у тяжкій праці та злиднях. У поезії „Де ж володарь землі?” цей мотив звучить особливо виразно. Про селянина, володаря землі, який не має змоги користуватися її щедрими дарами, поет зі співчуттям пише:

*Ні, тая розкіш не про нього,
Бо треба бідоласі дбать,
Кривавим потом і сльозами
Тяжкий насущний добувать.¹*

Прагнення якомога ширше та глибше пізнати й відобразити життя свого народу приводило Д. Яворницького до нових розчарувань і роздумів, що лягли в основу поетичної збірки, якій М. Сумцов дав таку оцінку: „В 1910 г. вышел небольшой сборник стихотворений Дмитрия Ивановича на малорусском языке... Большая часть их внушена природой Малороссии или запорожскими изучениями автора. Заметно влияние Шевченко, Щоголева, народных песен. Автор владеет стихом. Мысль всегда ясная, простая. Автор сознает, что стихотворство не может расширить рамки его научно-литературной известности. Автору не удалось познать в поэзии моря шум и птиц щебетанье, но широкая степь приоткрыла ему много своих красот и тайн, и она должна была это

¹ Яворницький Д. Вечірні зорі. – Друге вид. – Катеринослав, 1910. – С. 64. (Далі, цитуючи це джерело, у дужках указуємо лише номер сторінки).

сделать: Д. И. отдал ей так много любви и всю жизнь оставался таким ее страстным и преданным поклонником” [Сумцов 1913]. Такої самої думки дотримується й А. Авчинников: „Вся критика единодушно привѣтствовала появленіе произведеній Д. И. и отмѣчала ихъ выдающіюся достоинства – знаніе народнаго быта, художественность изображенія и красоту чисто-народнаго малороссійскаго языка” [Авчинников 1913: 211].

У світлі тогочасних переконань багато митців художнього слова намагалися стилізувати мову їхніх персонажів під народну. Деякі літературні критики до таких письменників відносили і Яворницького. Але в його творах спостерігаємо не грубу стилізацію, а справжню живу народну мову степової України, мову того середовища, яке оточувало митця, мову, підслухану з уст місцевих мешканців і творчо оброблену письменниками. Більше того, як дослідник історії запорізького козацтва, він і в переважній частині поетичних зразків не обходить цієї теми. Яскравою ілюстрацією до сказаного є поезія „Думка над Дніпром”:

*Літня ніч давно спустилась
Над Дніпром і над сагою,
І прозірне парування
Простяглось вже над водою.
Ти заснув навіки, Дніпре,
Твоїй славі не вставати,
Вже й козацтву преславному
Із землі не воскресати.
Не греміти вже гарматам,
Як колись вони греміли,
Не вставати запорожцям:
Всі давно вже поніміли.
Вже забули, що робити
І гармати ті гремучі,
Як гукати, як гуляти
У вогні вельми пекучім,
І п'янке кріваве пиво
Вже давно забули пити,
Вже не знають, як святую,
Рідну землю боронити.
Спи, дідусю, славний Дніпре!
Рідний спи, не прокидайся!
Що козацькі внуки діють,
Батьку мій, не додивляйся,
Бо як визнаєш, твоє серце
Запечеться, засумує
І крів в жилах, старий Дніпре,
Закипить все, забушує.*

*Хоч підіймеш свої хвилі
Аж до неба, немов руки, –
Не допоможетця, не візьмуть
Діточки твої шаблюки.
Бо й шаблюк міцних та гострих
У козацтва вже немає,
Замість них внук запорозький
Косу молотом клепає.
А як виклепа, потягне
В край чужий, чужий, далекий,
Де приборканий татарин
Та ще німець там запеклий.
От там ниньки запорожець
Собі слави добуває,
Там з торбиною й косою
Дітям хліб горбом він дбає (55 – 57).*

Дискусія про значення діалектизмів, архаїзмів, вульгаризмів і просторічних елементів у художній літературі постійно точиться серед науковців й не вщухає до цих пір. Більшість із них визнає, що такі мовні явища мають право на існування в художній літературі, але надмірне їх використання призводить до зниження її якості.

У поетичній спадщині Яворницького значне місце посідають **фонетичні** діалектизми, які мають розбіжності з загальнонародною нормою:

а) у системі вокалізму:

1) [а] на місці нормативних [о], [у]: *Стоїть там манастирь з високими із мур стінами* (76); *По степах завіяв вітер рвачкий, буйний, невгаючий* (66);

2) [я] на місці сучасного[й]: *Манить сяявом до себе* (7); *Аж ось мов сяяво засяло, мов спала ранішня роса* (84);

3) [о] на місці [у]: *Зіроньки ясні осміхалися* (34); *Неначе той мармор холодний байдужо на всіх я дивлюсь* (90);

4) [и] замість [ї]: *Як де инчу я назнаю, сусіди розрають...*(37); *Як сон, як полумья горять искрини* (82); *Тоді була б инча справа, була б инча доля наша* (88); *Ясне сонечко над гору... скрізь по небу заискрилось* (59); *Радіючи, кожна гилка пташину гойдає* (41);

5) [і] на місці сучасного [и]: *Що під старість їй прійшлося та так гірко жити* (30); *Слізеньками кривавими той паперець обливає* (72); *Вони певнозапорозців всіх до купи позбірали* (88); *І почувши вільну пісню, всі б катюги скрізь здрігнулись* (89); *Без страху вмірали* (94); *Уже й ліс розвівся, вся травка колихає* (28); *Душа моя і стигне й замірає* (85); *Він позірає на могили, а де козацтво спочива* (86);

6) [е] на місці [ї]: *Свою тугу, свій смуток на паперці викладає, слізеньками кривавими той паперець обливає* (72); *І те прорек Господь*

із неба, Хрестом широким осінив (87); За ту працю душу щирю Сам Всевишній зберегає (72);

б) у системі консонантизму:

1) вставний [з]: *А все ж нігде козакові розвіяти горе* (49) і навпаки: *Люд і звір – усе замовкло, Ніде й пташки не співають* (55);

2) префіксальний приголосний [з] у невластивій позиції: *Куди не зглянеш* (4); *Серце що не здума, то тільки нис та щемить* (4);

3) звукосполучення [кз] замість усталеного [з]: *І під фукгу, хуртовину...* (11); *Де ж там вити ті гніздечка, як б'є фукга та віє?* (38);

4) відсутність африкати [дж]: *Сажая під вишині* (23); *Сижу край віконця* (28); *Та щоб на небі похожав Господь благий* (21);

5) звукосполучення [бл] не зазнало спрощення: *Словами голубле* (24);

6) заміна [ф] на [п]: *Каптан обляг стрункий і гибкий стан* (26);

7) зміна [л] на [н] перед демінутивним суфіксом *-еньк-*: *Не співає пташина маненька* (28); *Бери усіх ти з собою маненьких діточок* (39);

8) приголосний [з] на місці сучасного [ж]: *Справляють свято запорожці, за волю і одвагу п'ють* (70); *А де ж вдалих запорожець* (102).

Місцеві морфологічні риси в поетичних творах Яворницького становлять незначну частину відхилень, які функціонували паралельно з тими формами, що формували мовно-літературну норму. Вони відображають вагання, що були типовими для тогочасної літературної мови, і віддзеркалюють особливості місцевого мовлення.

Так, для іменників чоловічого роду другої відміни з суфіксом *-ин-*, випадним у формі множини, характерне народнорозмовне закінчення *-е*: *Розільстця по всіх хатах, там, де живуть люде* (53); *Бо непевні ви єсть люде в Божім світі* (79); *Навчіть мене, добрі люде, що робить* (81).

Серед дієслівних закінчень третьої особи теперішнього (майбутнього) часу в однині першої дієвідміни послідовно фіксуємо *-е*: *Як витрусе з ризи* (23); *Воде попідтинню* (28); *Чому моє так серце нуде* (77); *Для щасливих воно (сонце. – А. П.) сходе, для щасливих і заходе* (95).

У мовній тканині поетичних творів наявні також і лексичні діалектизми, як-от:

бездолля 'відсутність долі, талану в житті; безталання, нещастя' [СУМ I, 126]: *І горем, бідами, бездоллям йому всю стежку полила* (4); *І сум мою всю душу обгорнув, і все життя в бездолля обернув* (82);

безчасний 'безщасний' [СУМ I: 153]: *В день безчасний зародився* (60); *Од бідних бідна я родилась, в безсчасну пору охрестилась* (98);

видіти 'бачити' [СУМ I: 388]: *Скільки год він страждав, скільки год не видав свою неньку Вкраїну бездолню* (35);

взір 'зір, погляд' [СУМ I: 346]: *Гострий взір* (21);

время 'час' [СУМ I: 758]: *Вільне время золотєє* (91);

запевно 'напевно' [СУМ III: 249]: *Навчили мене запевно* (33);

мення 'імення' [СУМ IV: 672]: *Скрізь носився, мов орел той,*

по безмір'ю всіх степів, як наводив одним **менням** він страшний, великий жах, як застоював отчизну, ворогів крушив на прах (5); І щоб святеє для всіх **мення** по вікі вічній цвіло (58) та ін.

У поетичних контекстах зрідка трапляються синтаксичні говіркові риси, наприклад, безприйменникова конструкція орудного дії: *Ой я ж тебе породила, тобою боліла* (31) замість усталеної літературної норми з прийменниковою конструкцією: *За тобою вболівала*.

Порівняно вужчою є група стійких семантичних живомовних словосполучень, що охоплює слова загальнонародної лексики, які в місцевому мовленні відрізняються значенням і сферою вживання, наприклад: *підпадати до загибуні* 'бути приреченим на смерть; загинути': *Підпада людя до загибуні* (29); *крушити на прах* 'нищити, вбивати': *Ворогів крушив на прах* (6) тощо. Поза контекстом такі слова зазвичай не сприймаються як відхилення від загальнонародної норми.

Складовим компонентом поезії Д. Яворницького є також розмовні та рідковживані застарілі слова, характерні для живого народного мовлення й писемних пам'яток. Це здебільшого іменникові, дієслівні та прислівникові форми, які побутують і в сучасному мовленні:

вспівати 'устигати' [СУМ I: 768; X: 493]: *І чари ті, що я не **вспів** допить* (106);

год 'рік' [СУМ II: 102]: *Скільки **год*** (35);

єсть – форма теп. часу всіх осіб однини і множини дієслова *бути* [СУМ II, 499]: *Єсть у неї один син рідненький й дочка заміжня* (30);

запомога 'допомога' [СУМ III: 272]: *Подай нам всім **безчасним** **запомогу*** (80);

мент 'дуже короткий проміжок часу; момент, мить' [СУМ IV: 672]: *На **мент** один виходять на чоло страждання із глибини журної, розбитої душі...* (105);

мішати 'заважати' [СУМ IV: 761]: *Чужий-гидкий, усім людя він **мішає*** (79); *На що бідним тим світити? Щоб багатим **мішать** жити?* (90);

стота 'істота' [СУМ IX: 740]: *Спочатку **марєво** надхнення всю **стоту** обняло мою* (82);

навстріч 'назустріч' [СУМ V: 42]: ***Навстріч** пісня соловейка в гиллях роздається* (41);

назнати 'узнавати, вивідувати про існування, наявність чого-небудь' [СУМ V: 92]: *Я инчу **назнаю** і покохаю* (61);

покіль 'поки' [СУМ VII: 24]: *Співав довго соловейко, **покіль** похлинувся* (18);

поглум 'глум' [СУМ VI, 711]: *І **поглум**, жорстокість на устах* (28);

спобігти 'знаходити кого-, що-небудь, в якомусь стані або захоплювати когось; заставати' [СУМ IX: 546]: *По балках-байраках... **спобіжить**, де річка шумить осокою* (180);

споминок 'спогад' [СУМ IX: 571]: *Хай живуть у всіх **споминки*** (2);

спородити 'народити' [СУМ IX: 575]: *Я ж тебе **спородила*** (51);

втеряти ‘втратити’ [СУМ Х: 507]: *Силу предок мій втеряв* (32);
хуртеча ‘хуртовина’ [СУМ ХІ: 174]: *Вихри буйні та хуртеча*
гудуть-завивають (38) та ін.

Загалом живомовна палітра поетичної збірки свідчить про те, що її автор, творчо послугуючись розмовними засобами, ретельно відтворив степові говіркові особливості тогочасного мовлення в стихії життєвих перипетій українського козацтва. Мовознавці мусять докласти ще багато зусиль для всебічного опрацювання мовних питань художньої та епістолярної спадщини Д. Яворницького, аби повноцінно висвітлити роль ученого у формуванні історії мовно-літературної норми української мови.

Література

Авчинников 1913 – Авчинников А. Г. Проф. Д. И. Эварницкий / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1913; **СУМ** – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11; **Сумцов 1913** – Сумцов Н. Ф. Д. И. Эварницкий / Н. Ф. Сумцов // Южный край. – 1913. – 24 ноября.

Поповський А. М. Живомовні елементи в поетичній збірці Д. І. Яворницького „Вечірні зорі”

У статті розглянуто особливості використання народнорозмовних елементів у поезії Д. І. Яворницького. Охарактеризовано його поетичну спадщину та оцінку її сучасниками. Проаналізовано своєрідні риси поетичної палітри діалектного та розмовного мовлення.

Ключові слова: тематика та провідні мотиви поезії, діалектизми, звукосполучення, словосполучення, розмовна лексика.

Поповский А. М. Разговорные элементы в поэтическом сборнике Д. И. Яворницкого „Вечірні зорі”

В статье рассмотрены особенности использования народноразговорных элементов в поэзии Д. И. Яворницкого. Охарактеризованы его поэтическое наследие и оценка его современниками. Проанализированы своеобразные черты поэтической палитры диалектной и разговорной речи.

Ключевые слова: тематика и основные мотивы поэзии, диалектизмы, звуко сочетания, словосочетания, разговорная лексика.

Popovs'kiy A. M. Colloquial elements in the poetic collection by D. I. Javornytskyi „Vechirni zori”

The article is dedicated to particularities of colloquial folk elements in Javornytskyi's poetry. His poetical heritage and contemporaries' appreciation are characterized. Lange of expressions of colloquial and dialectical speaking is analized in this one.

Key words: colloquial vocabulary, word-combinations, sound combinations, main motives and subject-matters of poetry, dialecticism.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2017 р.

Прийнято до друку 19.06.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Л. М. Тищенко (Слов'янськ)

УДК 811.161.2'282.2

**ЛЕКСИКА ПОЕЗІЙ ЯКОВА ЩОГОЛЕВА
НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

Якова Івановича Щоголева, від природи надзвичайно талановитого й цікавого поета-романтика XIX століття, в українській літературі часто називають співцем Слобожанщини. Його творчість, життєвий шлях уже давно привертала увагу дослідників, проте наукових відомостей про визначного українського поета надзвичайно мало, а досліджень його мови, тим більше з погляду діалектології, взагалі не існує.

Щодо необхідності вивчення мови творів Якова Щоголева зазначено навіть у його передмові до другої збірки поезій „Слобожанщина”: „Після виходу моєї книги „Ворскло” я читав і чув зауваження щодо вживання слів, не всім зрозумілих і через те, на їхню думку, ніби придуманих. Видаючи тепер „Слобожанщину”, я, щоб уникнути заздалегідь непорозумінь, повинен сказати, що в усіх моїх віршах я не дозволив собі жодного видуманого мною слова... Моїми натхненниками, джерелами в мові були суміжні порубіжжя Полтавської та Харківської губерній” [Щоголів 2007: 7]. Мову слобожанську поет називає „чистою, нічим не зіпсованою” [Там само].

Тож мова творів Я. Щоголева – це дійсно мова Слобожанщини, яку він увібрав з народних джерел. Мета пропонованої наукової розвідки – дослідити розмовно-діалектний компонент у мові творів поета-романтика Якова Щоголева на лексичному рівні в контексті української лексикографії.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати основні аспекти дослідження творчості Якова Щоголева у XX – на початку XXI століття; 2) простежити життєвий і творчий шлях поета, окреслити його зв'язок із Слобожанщиною; 3) проаналізувати мову творів Я. Щоголева, виділити в ній розмовно-діалектні рідковживані елементи на рівні лексики; 4) зіставити виокремлені елементи з відповідниками в сучасній українській літературній мові та українських діалектах.

Яків Іванович Щоголев належить до когорти визначних особистостей в історії української культури, літератури, діяльність і творчий доробок яких неможливо обійти увагою. Його ім'я тісно

пов'язане із Слобожанщиною, що добре простежується не тільки за життєписами поета, але й відображено в багатьох його власних коментарях, спогадах тощо.

Його неординарна творчість, життєвий шлях уже давно привертала увагу дослідників. Так, на початку ХХ століття до поезій Я. Щоголева зверталися такі видатні постаті, як С. Єфремов [Єфремов 1995], М. Зеров [Зеров 1990], про що дізнаємося з їхніх літературно-критичних доробків, які стали доступними для широкого кола читачів здебільшого вже в 90-х роках. До творчості поета звертався й невтомний красзнавець Слов'янщини І. Овчаренко, зокрема в його дослідницькій праці „Літературне Придінців'я: письменники в нашому краї” [Овчаренко 1994].

1958 року побачив світ нарис про життя і творчість Я. Щоголева А. Каспрука [Каспрук 1958]. На два роки пізніше ґрунтовний опис біографії митця, а також критичний аналіз його поезій з'явився в посібнику для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів „Матеріали до вивчення історії української літератури. Література другої половини ХІХ століття” М. Комишанченка [Комишанченко 1960]. У цьому ж посібнику В. Горленко окремо проаналізував збірку поезій „Ворскло” [Горленко 1960]. Розгорнуту вступну статтю про життя і творчість Я. Щоголева в збірці його поезій надрукував П. Волинський [Волинський 1961].

1965 року опубліковане дослідження О. Білецького „До розуміння творчості Я. Щоголева” [Білецький 1965]. Окрему характеристику творчого доробку поета подав А. Пільгук [Пільгук 1971].

Попри наявність у 50 – 70-х роках ХХ століття праць різного характеру, присвячених ґрунтовному опису життєвого і творчого шляху Якова Щоголева, залишилося чимало прогалин у вивченні творчого доробку поета, які тривалий час чекали на своїх дослідників. Тим логічнішою, аргументованішою, умотивованішою стала поява у ХХ ст. нових наукових розвідок про творчість відомого „співця Слобожанщини”.

1986 року широку панораму життя і творчості Я. Щоголева у своїй праці подав А. Погрібний [Погрібний 1986], пізніше, у 2000 році, він присвятив поетові-романтикові наукову розвідку „Чеснота новизни” Я. Щоголева” в посібнику „Класики не зовсім за підручником” [Погрібний 2000]. Остання, можливо, посприяла тому, що на початку ХХІ століття науковий інтерес до різнопланового вивчення творчого доробку Я. Щоголева помітно зростає. Про таке зростання свідчать, насамперед, праці М. Бондар [Бондар 2006], О. Лапко [Лапко 2009], Ю. Регуш [Регуш 2010] та ін. Так, зокрема, О. Лапко розглянула аспект релігієсофського осмислення буття людини та художню функцію образу природи в поезії Якова Щоголева, палітру сюжетів „народних оповідань” у поетичній обробці митця тощо. Ю. Регуш присвятила свою працю аналізу історичних мотивів у поезії цього автора.

Водночас і досі абсолютно незаслужено залишається обійдена увагою мовна картина поезій Я. Щоголева, зокрема з урахуванням тих її елементів, що відображали специфіку мови рідного для поета краю – Слобожанщини. Зважаючи на те, що більшу частину свого життя Я. Щоголев прожив простим „містечковим” життям, залюбки спілкувався з місцевими жителями, із народних уст записував багато легенд і переказів, які брав пізніше за основу своїх творів, надзвичайно уважно ставився до слова, – зважаючи на всі ці обставини ми просто не маємо права обійти увагою специфіку мови цих поезій і насамперед на рівні лексики.

Український поет-романтик Яків Іванович Щоголев майже все життя пов'язав із Слобожанщиною (Охтирка, Богодухів, Харків), куди входив тоді й Ізюмський повіт. Слобожанщина в той час була особливо багата історико-етнографічними традиціями, своєрідною народною творчістю і мовою. Сюди, на „слободи”, на незаймані простори Дикого поля, на Сіверський Донець і Оскіл у XVI столітті переселялися люди з Наддніпрянщини.

А життєвий шлях майбутнього поета складався без особливих на той час відхилень від узвичаєного та спокійного способу буття заможної родини, батько якої мав чимало землі, хутір, пасіку й деякий заробіток у великих землевласників. Тому всі три його сини закінчили гімназію й університет.

Народився Яків Іванович Щоголев наприкінці 1824 року в місті Охтирці на Харківщині (нині це місто в Сумській області) у родині незначного повітового чиновника. З дитинства захоплювався природою, часто бував на околицях міста, блукав по лісах, полях, коло річок та озер, забирався на пасіку. Ця любов до рідної природи, глибоке відчуття її своєрідної краси вилилися потім у багатьох душевних віршах поета. Назвавши книгу своїх поезій „Ворскло”, поет убачав у цьому данину „памяти и благодарности поэтической реке, орошающей волшебные по своей красе местности, родной реке, вспоившей и вскормившей мое детство, отрочество и юность и вдохнувшей в меня первые поэтические мечты” (передмова до „Слобожанщини”) [Комишанченко 1960: 457].

1834 – 1835 року навчався в „трикласному повітовому училищі” міста Охтирки, 1836 – 1843 – у Харківській гімназії.

У 1844 – 1848 роках навчався в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, де відразу втягнувся в літературне життя Харкова, звернув на себе увагу професорів П. Гулака-Артемовського, І. Срезневського та А. Метлинського, які заохочували його до літературної творчості.

1848 року Щоголев закінчив університет і пішов на державну службу. Перебуваючи на службі, був відірваний від літературного життя і сам теж не творив, лише в 1864 р. написав кілька віршів і то випадково. З 1871 року вийшов у відставку й поселився в Харкові. Став старостою

при церкві харківського єпархіального жіночого училища. Жив поет, як сам зазначав, замкнено, просто, „по-хуторянському”.

Від громадського руху стояв осторонь, жив ізольовано у своєму будинку й цікавився лише справами власної родини. Як писав сам Я. Щоголев, „тут знову пробіл на 12 років, і потім випадкова причина появи „Ворскло”. У травні 1876 року до мене зайшов земляк А. Шиманов і показав листа до нього Кониського, у якому висловлювалося побажання мати від мене щось для малоруського збірника, який готувався до видання в Києві. Я й написав йому два-три вірші. Старші з моїх дітей – дочка та син, з високими художніми уподобаннями і глибиною душі, живучи влітку на дачах, серед простих людей, добре знали розмовну малоросійську мову і стали просити мене писати для них. Я і писав їм до 1878 року” [Комишанченко 1960: 461].

Отже, натхненний власними дітьми, Я. Щоголев розгорнув активну поетичну діяльність. Особливо плідним був 1877 рік, коли він написав близько 30 поезій. 1883 року вийшла у світ перша збірка поезій „Ворскло”, яку привітно зустріли на сторінках періодичної преси. Це підбадьорило поета, і він одразу ж почав готувати другу книжку поезій, яку в листах спочатку називав „Конвалії”, а потім „На Слобожанщині”.

Останні роки поет жив у Харкові. У колі його знайомих були літератори А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко, а також відомі вчені Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Сумцов та інші видатні люди Слобожанщини. Деколи виїжджав у віддалені місця на відпочинок. І весь час як ідеал – напівхуторське життя в маленькому місті – Охтирці чи Слов’янську. „До чего же так ласкают зрение скромная порядочность, громадные зеленые луга, раскошнейшая растительность, целый лес гигантских верб, тишина, масса чистого воздуха, которым не надышишься,” – цитував поета Микола Зеров [Зеров 1990: 296].

Помер поет 8 червня 1898 року в місті Харкові, де він і похований. У день поховання вийшла з друку друга збірка його поезій „Слобожанщина”.

Літературна діяльність Я. Щоголева, хоч і невелика кількісно, та значуща змістовно. Життя Щоголева пливло в колі родини й небагатьох друзів. Живучи здебільшого провінційним життям, поет залюбки записував з уст місцевих жителів багато легенд і переказів, які пізніше брав за основу своїх творів. Микола Зеров зазначав, що „старовинний переказ про запорізьку церкву, який ліг в основу „Барвінкової Стінки”, він сам (тобто Я. Щоголев) перейняв з уст Михайла Пикуля, слов’янського обивателя в околицях Слов’янська року 1885” [Там само: 305]. Поет взагалі дуже цікавився народними переказами, легендами і знав їх чимало.

Тематикою іншої групи віршів Я. Щоголева є народні оповідання про скарби, про всіляку силу – чисту й нечисту. Таким є вірш „Вовкулака”, також записаний Щоголевым у Слов’янську.

У Я. Щоголева також є поезії, стилізовані під українські народні пісні Слобожанщини. Наповнені багатобарвними поетичними картинами, деякі з них були покладені на музику: „Пряха”, „Хортиця”, „Зимовий вечір”, „Черевички”, „У полі”, „Косарі”, „Чередничка”, „Осінь”. Тобто невідомими, неспізнаними шляхами поезії пройшли в народ і співаються, як пісня, утративши, звичайно, при такому переході саму пам’ять про автора [Горленко 1960: 455].

Часто в поезії („Поминки”, „Рибалка”, „Лоскаторики”) автор надзвичайно доречно вводив барвисті стародавні вислови, народні назви рослин і ремісничього причандалля, – слова такі образні, що під їх звуком ніби відчувається самий предмет. Саме така мова робить балади Щоголева мальовничими, живими, близькими й рідними для читача.

І. Пільгук оцінив творчість Якова Щоголева так: „За щире слово, за красу розповіді, за сердечну тривогу люблять Щоголева читачі. Його вірші поширюють кругозір, навчають любити природу, свою батьківщину, гордуватись красою рідного краю, рідної пісні і мови” [Пільгук 1971: 5].

„Коли вийшла у світ моя книга „Ворскло”, – писав Я. Щоголев, – я читав і чув зауваження щодо вживання слів, які не всім були зрозумілі й тому здавалися декому ніби вигаданими; чув і питання, чому книга названа словом „Ворскло”?

Видаючи тепер „Слобожанщину”, я, щоб уникнути непорозумінь, повинен сказати, що в усіх моїх віршах я не дозволив собі жодного видуманого мною слова, не стільки тому, що не відчував браку і часто великого браку в них, скільки через переконання у своїй невідповідності і через відсутність здібності створювати слова. Шукаючи потрібне мені слово, особливо для рими, я також не звертався до слів інших народностей. Моїми наставниками у мові були суміжні порубіжжя Полтавської та Харківської губерній. Чиста, нічим не зіпсована мова цієї місцевості, за умов, про які скажу пізніше, задовольняла мене, по можливості, у ліричному роді поезії, якій я присвячував свій вільний час. Ця мова, зрозуміло, давала лише ті засоби, які могла дати і які були далеко недостатніми для надання і думкам, і образам, і картинам належного поетичного колориту, можливого в багато розвинених мовах. Зрідка я змушений був запозичити слово з Правобережної України або з писемних джерел, де визнавав це за потрібне або доречне. Я визнавав також за собою право допускати словотворення від існуючих коренів, наприклад, *грало* – будь-який музичний інструмент, *перебори* – лади на струнних інструментах та ін. Іноді я узагальнював слова: напр., слову *сніцер* (власне той, хто займається різьбою) надав значення *ювелір* (у поезії „Келих”), вважаючи, що краще надати існуючому слову більш широкого значення, ніж видумувати нове слово, часто невдале. При знайомстві лише з однією простонародною розмовною мовою деякі слова здавалися

б нововведеними, як наприклад, *юнак*, так часто необхідне в ліриці; тим часом, брак цього слова у малоросійській лексиці відчувався настільки, що воно давно вже зустрічається у народній поезії, наприклад, у піснях про війни Хмельницького („Записки о Южной Руси” П. Куліша, 1856 і 1857 років).

Стосується мене ще й таке: деякі критики, розбираючи „Ворскло”, ділили мою невелику літературну діяльність на періоди або хотіли приурочити до ранньої пори життя ті вірші пізньої пори, які здавалися їм кращими або за своїм змістом такими, що більше підходять до молодості. Але з усього, що міститься в книгах, як видно із змістів до них, тільки десять віршів написано у більш ранній період життя; усе ж інше – на його схилі, з 1876 – 1895 років, виключаючи звідси 1878, 1879, 1880, 1890 і 1891 роки, у які я, за злою долею, нічого не писав. Якщо ж у ранній юності було написано ще кілька п’єсок, вміщених колись у харківському „Молодику”, то і за змістом, і за формою вони наскільки незначні, що їх неможливо було і включити у мої збірники.

Що стосується назви першої моєї книги словом „Ворскло”, то це було даниною пам’яті і вдячності поетичній річці, яка омиває чарівні за своєю красою місця, рідній річці, яка випоїла і викормила моє дитинство, юність і вдихнула в мене перші поетичні мрії” [Комишанченко 1960: 465 – 466].

Усвідомлюючи, що поезії Я. Щоголева побудовані насамперед на основі живої народно-розмовної мови, ми виділили в них розмовно-діалектні елементи на рівні лексики. Безперечно, цей мовний рівень його творів є найбагатшим і найцікавішим у цьому плані. Діалектно-розмовна лексика у творах Якова Щоголева представлена різнопланово, різними частинами мови, різними тематичними групами. Аналіз поезій митця дозволив виділити дві основні групи таких лексем: 1) слова, зафіксовані сучасною українською мовою, тобто подані, наприклад, у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови”, найчастіше з відповідними ремарками *діалектне, розмовне, рідковживане* тощо; 2) слова, що не фіксує зазначений словник.

До першої групи належать такі лексеми: 1) **борвій** – *поет.* великий вітер; буря, ураган [ВТС: 60], напр., *Величні й моря береги, коли їх борви не колишуть...* [Щоголів: 11]; 2) **верцадло** – *зах.* те саме, що дзеркало [ВТС 1: 123]; 3) **володільник** – *рідко*, те саме, що власник [ВТС: 156], напр., *Швандяють по хатах гречкосії, хлібороби, – володільники убогі запорозької худоби* [Щоголів: 122]; 4) **габїт** – те саме, *габїт* (діал.) – сутана [ВТС: 169], напр., *І під вагою пізніх літ, по тілу ретязем повитий, одяг ти схимника габит, пругами черепа покритий* [Щоголів: 19]; 5) **год** – *розм., рідко*, те саме, що рік [ВТС: 187], напр., *На Кубань ішов ти, та й казав: „Три годи там я пороблюся, та тоді вже й годі !”* [Щоголів: 20]; 6) **грало** – *діал.* музичний інструмент [ВТС 1: 258]; 7) **гранжолі** – те саме, що grindжолі – низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка // маленькі дитячі сани [ВТС: 205], напр., *Школярі свої*

гранжолі з повіток подостають і по вулиці, мов бджолі, до сугорка загудуть [Щоголів: 13]; 8) **дубі́на** – дубовий ліс, гай; дубова памолодь [ВТС: 250], напр., *Хоче Гриць мій по долині; обійшов чимало пуць і знайшов-таки в дубині темний папороті куць* [Щоголів: 30]; 9) **дукат** – заст., жіноча прикраса у вигляді монети [ВТС: 251], напр., *Брав ти мене бідну; але все ж я мала скриню, худібчину і добра чимало: два нових дукати, стрічки з кісниками, сім разків намиста, персник з камінцями* [Щоголів: 20]; 10) **живі́т** – заст. життя [ВТС: 274], напр., *Так хто ж живіт тут знайде вам, у кого кров уже не грає?* [Щоголів: 23]; 11) **забрід** – заст., відхід з дому на заробітки; бурлакування; заст., сезонна артіль рибалок [ВТС: 282], напр., *От уже п'ятнадцять літ ми все тягнемо в забрід, і од спеки наше тіло і змарніло й почорніло* [Щоголів: 132]; 12) **завладати** – рідко, те саме, що заволодіти [ВТС: 286], напр., *Не дивуйся, що з весною інший світ настав: полем, лісом і водою травень завладав!* [Щоголів: 26]; 13) **запаска** – жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки [ВТС: 317], напр., *Молодички теж сховали ті, що мазали, щітки і нові поодягали і запаски, й сорочки* [Щоголів: 31]; 14) **запинало** – те, чим запинають що-небудь // покривало на ліжку [ВТС: 318], напр., *...темрява нещадна запиналом ночі тихо покривала карі твої очі...* [Щоголів: 13]; 15) **зови́ця** – чоловікова сестра [ВТС: 380], напр., *Хай би вже свекруха, – тож ятрівка кожна, кожная зовиця, – всі ж вони кепкують, нудно їм робити: сплять та порядкують!* [Щоголів: 20]; 16) **кі́пень** – розм., те саме, що окріп [ВТС: 426], напр., *Більше, аніж себе, других ми любили, бо гарячим кипнем сили в нас кипіли...* [Щоголів: 167]; 17) **кй́ло** – степова лілія, напр., *І тоді, як корні лаврів і азалій крилися розцвітом кйлів і конвалій...* [Щоголів: 13], див. також кйло – діал., ковила [ВТС: 428]; 18) **коля́са** – заст., коляска [ВТС: 443], напр., *Підожди лиш, Грицю, трішки: не в колясі ти сидиш...* [Щоголів: 33]; 19) **кора́блик** – заст., старовинний жіночий головний убір [ВТС: 454], напр., *Одягнуся, як міщанка, у кораблик і керсет* [Щоголів: 30]; 20) **лупа́тий** – розм., те саме, що вирячкуватий [ВТС: 497], напр., *Гриць понурився та й слуха, ще й заплющиться хотів, коли баче – повзбіч вуха сич лупатий пролетів* [Щоголів: 31]; 21) **мислі́вий** – заст., розумний // умілий [ВТС: 525], напр., *Не тобі я, добродію, ситий та щасливий, друкуватиму мій гомін щирий і мисливий* [Щоголів: 145]; 22) **озирк** – розм., рідко, дія за значенням озирнутися, озиратися. Дивитися з озирками: а) поглядаючи кругом; озираючись; б) обережно, обачно [ВТС: 664]. Проте у віршах Я. Щоголева це слово має значення погляд, напр., *В озирку твоєму бачилось жаданне жити і любити...* [Щоголів: 12]; 23) **окру́г** – присл., прийм., розм., те саме, що навколо [ВТС: 668], напр., *Де ж добути мочі й сили, щоб зрости вам без туги, як з колиски й до могили все чуже вам округи?* [Щоголів: 18]; *Перш воно собі нічого, поки темно не було; а стемніло – округ його, наче вітер, – загуло* [Щоголів: 31]; 24) **полові́й**

– кольору стиглого жита, пшениці; блідо-жовтий; світло-рудий (про масть тварин) [ВТС: 850], напр., *Ніяково полинули годи молодії; покинув я вози мої й воли половії* [Щоголів: 26]; 25) **привика́ти** – розм., звикати до певного заняття, привчатися щось робити, поводитися певним чином [ВТС: 926], напр., *Наша їжа голодна, вода з Дону холодна: ми, як звірі, виростили, до всього попривикали* [Щоголів: 126]; 26) **серпанок** – заст., головний убір заміжньої жінки з прозорої тканини, що має вигляд шарфа // легке жіноче покривало [ВТС: 1117], напр., *Не надіну я серпанка: геть кожух і свиту геть!* [Щоголів: 30]; 27) **сугоро́к** – те саме, що сугорб – невелике округле підвищення земної поверхні; пагорок; діал., замет [ВТС: 1212], напр., *Школярі свої гранжолі з повіток подостають і по вулиці, мов бджолі, до сугорка загудуть* [Щоголів: 13]; 28) **тестаме́нт** – заст. заповіт [ВТС 1: 1447]; 29) **товари́на** – розм., одна тварина великої рогатої худоби [ВТС: 1251], напр., *В гранях Січі спить нерушно кам'яна планина, землю, славою покриту, топче товари́на!* [Щоголів: 16]; 30) **хороми́на** – рідко, великий будинок // приміщення, помешкання [ВТС: 1351], напр., *А в хоромині, як сонце, пишина, гожа і ясна, панна дивиться в віконце* [Щоголів: 14]; 31) **цино́вий** – заст., олов'яний [ВТС: 1363], напр., *І висне небо в ті часи, немов циновий дах, і стигнуть краплі від роси, як сльози на гілках* [Щоголів: 148]; 32) **цитри́на** – те саме, що лимон (у порівнянні) [ВТС: 1364], напр., *...а гріє сонце й округи цитрини пахощами дишуть* [Щоголів: 11]; 33) **че́рвінь** – рум'янець на обличчі [ВТС: 1374], напр., *Я бачу неміч, блідий вид і щоки, червінем покриті...* [Щоголів: 23]; 34) **швандя́ти** – діал., швендяти [ВТС: 1391], напр., *Швандяють по хатах гречкосії, хлібороби...* [Щоголів: 122]; 35) **ятрі́вка** – дружина чоловікового брата [ВТС: 1426], напр., *Хай би вже свекруха, – тож ятрівка кожна...* [Щоголів: 20].

Отже, підгрупа лексем, зафіксованих сучасною українською мовою, нараховує 35 одиниць. Здебільшого це слова, подані у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” з позначками *діалектне, розмовне*, а також *рідковживане, застаріле* тощо.

Не менш цікавою є і друга підгрупа виділеної нами лексики. До неї належать слова, відсутні у „Великому тлумачному словнику української мови”. Деякі з них нам вдалося знайти в діалектних словниках, проте подальші зіставні дослідження можуть виявити той факт, що частина лексем цієї групи зафіксована лише в поезіях Якова Щоголева. Друга група об'єднує такі лексичні одиниці: 1) **вздрі́ти** – побачити: *...що ж подіється, як дівка золоту квітину вздрить?* [Щоголів: 33]; наявне з таким самим значенням *вдріти* – ‘побачити’ в гуцульських говірках [ГГ: 36]; 2) **в одді́лі** – відокремлено: *Купимо ми грунту, хату у садочку; житимем в одділі, наче у райочку!* [Щоголів: 20]; 3) **впинáтися** – опиратися: *Грицю, Грицю! Женихався ти зо мною і прохав, щоб мій батько не впинався та мене тобі віддав* [Щоголів: 28]; 4) **врб́дниця** – красуня: *Ти вродниця видом і в стані – огряда; самій тобі видно, що лада*

ж ти, лада! [Щоголів: 24]; 5) **гóрод** – те саме, що місто: *Город темрява покрила, грюк на вулицях затих...* [Щоголів: 16]; лексему *гóрод* сучасна українська літературна мова фіксує із значенням „Місце кожної команди в різних масових іграх, яке звичайно окреслюється лініями на землі” [ВТС: 192]; 6) **дітський** – дитячий: *Галасу дітського мати не вчула, – так і замер він проміж домовин...* [Щоголів: 152]; 7) **захистя** – захисток, те, що захищає від кого-, чого-небудь: *...і лаврове листя і квіти маньолій! літнього захистя вам уже не буде*” [Щоголів: 12]; 8) **крайніця** – край: *...але ізгасаннє всю тебе проймало – люблячу рослину, і в крайницю інишу звало без упину* [Щоголів: 12]; 9) **кущак** – куш: *...а ти дивися, все дивися на кущак, поки ту не вбачиш квітку, що засяє у траві...* [Щоголів: 29]; 10) **лоні** – груди: *Як зілкуючий вітер від долин подише, й хворі мої лоні міччю заколише, я вернуся знову з берегів чужини під далеке небо милої родини!* [Щоголів: 12]; 11) **маньолія** – те саме, що магнолія: *Паростки маньолій блякнули і жовкли, в горах і долинах пісні позамовкли* [Щоголів: 12]; 12) **мир** – світ: *Бог мене в полі послав не для того, щоб не давала я миру нічого...* [Щоголів: 14]; 13) **мітка** – мить: *...а побачиш – в тую мітку киньсь до неї та й зірви* [Щоголів: 29], 14) **неодмовний** – невтішний: *І як мати неодмовна хворую дитину, пригортаючи до серця, кутала в ряднину* [Щоголів: 94]; 15) **огрядя** – краса, величність: *Ти вродниця видом і в стані – огрядя...* [Щоголів: 24]; 16) **перебори** – лади на струнних інструментах (пояснення Я. Щоголева), словниками сучасної української мови не зафіксоване, натомість порівняйте *перебóристий* – розм., який має перебори, з переборами [ВТС 1: 900]; 17) **планіна** – очевидно те саме, що планида – доля (розм., застар.) [ВТС: 793], хоча слова *планина* сучасна українська літературна мова не фіксує: *В гранях Січі спить нерушно кам'яна планина, землю, славою покриту, топче товариша!* [Щоголів: 16]; 18) **плік** – військова сутичка: *Все кругом затихло. А на місці пліка згряя вороняча хижка і велика... Вітром колихнуло, марево звелося: ні орди, ні пліка, то воно здалося !* [Щоголів: 21]; 19) **повзбіг** – мимо: *Гриць понурився та й слуха, ще й заплющиться хотів, коли баче – повзбіг вуха сич лупатий пролетів* [Щоголів: 31]; 20) **призór** – нагляд: *Ніхто над тобою призору не має, – ти вільна, як птиця, що в небі літає...* [Щоголів: 24]; 21) **прóзир** – прозорість: *Подивись на прозир річки, як її вода, ллючи хвилі невеличкі, млоддю вигляда* [Щоголів: 27]; 22) **птеня** – те саме, що пташеня: *Беркут кубло в'є на скелі, як зачує дитинят, і між крилами оселі береже своїх птенят* [Щоголів: 17]; 23) **рѣтяг** – ланцюг: *Воля, рѣтязем повита, в плавнях спочиває!* [Щоголів: 16] [Щоголів: 19]; 24) **сніцер** – той, хто займається різьбою (пояснення Я. Щоголева, який, крім того, надав цьому слову значення *ювелір*); 25) **тулятись** – тинятись: *Як сірома попідтинню згорблена тулялась, – над роботою за скибки кров'ю обливалась* [Щоголів: 94]; 26) **улоні́тись** – притулитися обличчям до обличчя: *Все б тобі у вічі пильно я дивилась, до твого личенька чолом улонилась...* [Щоголів: 20]; 27) **хиляючись** –

дієприслівник від **хилятися** – *розм., колихатися, хитатися, гойдатися* // хитатися в різні боки (про людину) // пригинатися, схилитися; вештатися, тинятися [ВТС: 1343], напр., *Мабуть, знає непривітане хлоп'я, що його не гріла рідная сім'я; що, хиляючись під тиннями одно, не тулилося до матері воно* [Щоголів: 119] ; 28) **ходники** – алеї: *...карими очима сумно ти дивилась на високі гори, ходники чинару...* [Щоголів: 12]; 29) **чарний** – чарівний: *...коли проміж крайниць родини свої ми маємо краси в чарній природі України* [Щоголів: 11]; 30) **чокал** – шакал: *Сарна дітям дба одрину, нагодує їх сама, і чокал свою дитину од себе не дасть дарма* [Щоголів: 17]; 31) **шкарб** – те саме, що скарб: *Шкарб мій багатий вези у стодоли, щоб не вертати до мене ніколи* [Щоголів: 15], 32) **теперички** – тепер: *Теперички знову барда направив, нитки наснував* [Щоголів: 158] (словниками сучасної української літературної мови не зафіксоване, проте широко представлене в діалектних текстах Південної Слобожанщини, трапляється в діалектних словниках).

Отже, група розмовно-діалектної та рідковживаної лексики поезій Якова Щоголева об'єднує у своєму складі дві чітко виражені підгрупи: 1) слова, зафіксовані сучасними лексикографічними працями; 2) слова, відсутні в словниках. Аналізована лексична група представлена у творах Я. Щоголева різними частинами мови. Найбільшою є група іменників: *плік* – військова сутичка, *чёрвiнь* – рум'янець на обличчі, *врóдниця* – красуня (усього 48 одиниць), прикметників і дієслів зафіксовано порівну – по 7 одиниць, напр., *завладати* – заволодіти, *впинатися* – опиратися, *улонитись* – притулитися до обличчя обличчям; *чарний* – чарівний, *циновий* – олов'яний, *дітський* – дитячий. Зафіксовано також три прислівники: *теперички* – тепер, *округи* – навкруги, *в одділі* – відокремлено, два прийменники: *повзбіг* – мимо, *округ* – навколо, а також один дієприслівник: *хиляючись* – хитаючись.

Попри наявність різнопланових праць ХХ – початку ХХІ століття, що висвітлюють питання життєпису й творчого доробку Якова Щоголева мова творів митця залишається малодослідженою та потребує серйозного наукового прочитання, зокрема й із погляду відображення в ній розмовно-діалектних компонентів. Життя і творчість поета тісно пов'язані зі Слобожанщиною, що відчутно вплинуло на формування особливостей мови його творів. За свідченнями самого автора, він не використав у своїх поезіях жодного придуманого слова, тобто витоками його мови було живомовне джерело – місцеве народно-розмовне мовлення.

Вивчення мови творів Якова Щоголева дозволило виділити групу лексичних одиниць, які з погляду сучасних літературних норм кваліфікують як діалектну, розмовну й рідковживану лексику. Умовно цю групу ми поділили на дві підгрупи: а) лексика, відображена сучасними лексикографічними джерелами; б) позасловникова лексика.

Слова, зафіксовані лексикографічно, здебільшого подані в словниках із ремарками *діалектне, розмовне, рідковживане* тощо.

До **діалектної** лексики, репрезентованої у творах Я. Щоголева, належать слова: *верцадло* – дзеркало, *грало* – музичний інструмент, *сугорок* – замет, *швандяти* – швендяти, *вздріти* – побачити, *габит* – сутана, *кійло* – ковила тощо; до **розмовної**: *кипень* – окріп, *лупатий* – вирячкуватий, *озирк* – дія за значенням озирнутися, *окру́г, округі* – навколо, *привика́ти* – звикати, *товарина* – одна тварина великої рогатої худоби, *хилляючись* – хитаючись, *гойдаючись* тощо; до **рідковживаної**: *борвій, борей* – буря, *володільник* – власник, *завладати* – заволодіти, *тестамент* – заповіт, *хоромина* – великий будинок, *червінь* – рум'янець, *ятрівка* – дружина чоловікового брата, *зовиця* – чоловікова сестра тощо.

Отже, діалектна, розмовна, рідковживана лексика поезій Я. Щоголева є цікавим компонентом лексичної системи української мови. Перспективним вважаємо подальше дослідження її в загальноукраїнському контексті, зокрема зіставлення з матеріалами наявних діалектних словників. Цікавою в плані подальших досліджень є виділена нами група так званої позасловникової лексики, прикладом якої є слова: *сніцер* – ювелір, *повзбіг* – мимо, *плік* – військова сутичка, *планина* – доля, *огряда* – краса, *неодмовний* – невтішний, *мітка* – мить, *кущак* – куш, *крайниця* – край, *вродниця* – красуня тощо.

Література

Білецький 1965 – Білецький О. І. До розуміння творчості Я. Щоголева // Білецький О. І. Зібрання творів : у 5 т. / О. І. Білецький. – Т. 2 : Українська література XIX – початку XX століття. – К., 1965. – С. 565 – 578; **Бондар 2006** – Бондар М. Яків Щоголів // Історія української літератури XIX століття : підручник : у 2 кн. / М. Г. Жулинський, М. П. Бондар, Т. І. Гундорова та ін.; за ред. М. Жулинського. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – С. 505 – 522; **Волинський 1961** – Волинський П. Життя і творчість Я. І. Щоголева / П. К. Волинський // Щоголев Я. Твори / Яків Щоголев. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1961. – С. 3 – 30; **Горленко 1960** – Горленко В. „Ворскло” – лірна поезія Я. Щоголева / Комишанченко М. П. Матеріали до вивчення історії української літератури : в 5 т. – Т. III. Література другої половини XIX століття. – К. : Рад. шк., 1960. – С. 454 – 456; **Єфремов 1995** – Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – С. 485 – 488; **Зеров 1990** – Зеров М. „Непривітаний співець” (Я. Щоголів) // Зеров М. Твори : у 2 т. / М. Зеров. – Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. – К. : Дніпро, 1990. – С. 294 – 323; **Каспрук 1958** – Каспрук А. Яків Щоголів : нарис життя і творчості / А. А. Каспрук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 119 с.; **Комишанченко 1960** – Комишанченко М. П. Матеріали до вивчення історії української літератури : посіб. для філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів : в 5 т. – Т. III. Література другої половини XIX століття. – К. : Рад. шк., 1960. – С. 451 – 474; **Лапко 2009** – Лапко О. А. Релігієсофське осмислення буття людини в поезії Якова Щоголева / О. А. Лапко // Вісн.

Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 3. – С. 98 – 104; **Овчаренко 1994** – Овчаренко І. М. Літературне Придінців'я : письменники в нашому краї / І. М. Овчаренко. – Донецьк : Лебідь, 1994. – С. 109 – 112; **Пільгук 1971** – Пільгук А. Співець Слобожанщини // Щоголів Я. Вибране. – К., 1971. – С. 5 – 20; **Погрібний 2000** – Погрібний А. „Чеснота новизни” Я. Щоголева // Погрібний А. Класики не зовсім за підручником / А. Погрібний. – К. : Школяр, 2000. – С. 31 – 52; **Погрібний 1986** – Погрібний А. Яків Щоголев : нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К. : Дніпро, 1986. – 166 с.; **Регуш 2010** – Регуш Ю. С. Історичні мотиви в поезії Якова Щоголева / Ю. С. Регуш // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 4. – С. 74 – 78; **Щоголів 2007** – Щоголів Я. І. Твори. Повний збірник з ілюстраціями / Я. І. Щоголів. – Х. : Вид-во САГА, 2007. – 342 с.

Джерела

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.; **ВТС 1** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **Щоголів** – Щоголів Яків. Твори / Яків Щоголів. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 172 с.

Тищенко Л. М. Лексика поезій Якова Щоголева на тлі української лексикографії

Важливим компонентом наукової роботи мовознавців є докладне вивчення найрізноманітніших шарів діалектної, розмовної, рідковживаної лексики на підставі всіх можливих джерел. Одним із додаткових джерел такого вивчення можуть слугувати тексти художніх творів. З цього погляду увагу дослідників привертають насамперед твори місцевих письменників. У пропонованій статті досліджено діалектну, розмовну, рідковживану лексику в поетичній спадщині відомого українського митця Якова Щоголева.

Реалізацію зазначеної мети було здійснено через виконання таких завдань: окреслено основні віхи життєвого шляху поета (для з'ясування генези та джерел мовотворчості Я. Щоголева); здійснено контекстуальний аналіз мови поезій цього автора; визначено діалектні, розмовні, рідковживані лексичні елементи в художніх текстах; зіставлено виокремлені елементи з відповідниками в сучасній українській літературній мові та українських діалектах.

Загалом аналіз життєвого і творчого шляху поета повністю підтверджує, що він є представником слобожанського говору. Вивчення мови творів Якова Щоголева дозволило виділити групу розмовно-діалектної та рідковживаної лексики, що об'єднує у своєму складі дві чітко виражені підгрупи: 1) слова, зафіксовані сучасними

лексикографічними працями; 2) слова, відсутні в словниках. Аналізована лексична група представлена у творах Я. Щоголева різними частинами мови. Найбільшою є група іменників: *плік* – військова сутичка, *чёрвiнь* – рум'янець на обличчі, *врóдниця* – красуня (усього виписано 48 одиниць), прикметників і дієслів зафіксовано порівну – по 7 одиниць, напр., *завладати* – заволодіти, *впинатися* – опиратися, *улонитись* – притулитися до обличчя обличчям; *чарний* – чарівний, *циновий* – олов'яний, *дітський* – дитячий. Зафіксовано також три прислівники: *теперички* – тепер, *округи* – навкруги, *в oddілі* – відокремлено, два прийменники: *повзбіг* – мимо, *округ* – навколо, а також один дієприслівник: *хилляючись* – хитаючись.

Крім лексичних особливостей, у творах Я. Щоголева наявні фонетичні та морфологічні риси, властиві слобожанським говіркам.

Ключові слова: діалектна лексика, розмовна лексика, лексема, позасловникова лексика, Слобожанщина.

Тищенко Л. Н. Лексика поезий Якова Щоголева на фоне украинской лексикографии

Важным компонентом научной работы языковедов является детальное изучение разнообразных слоев диалектной, разговорной, редкоупотребляемой лексики на основании всех возможных источников. Одним из дополнительных источников такого изучения могут служить тексты художественных произведений. С этой точки зрения внимание исследователей привлекают прежде всего произведения местных писателей. В предлагаемой статье осуществлена попытка исследовать диалектную, разговорную, редкоупотребляемую лексику в творческом наследии известного украинского поэта Якова Щоголева.

Реализация обозначенной цели осуществлялась путем решения таких задач: обозначены основные этапы жизненного пути поэта (для определения источников языкового творчества Я. Щоголева); осуществлен контекстуальный анализ языка поэзий этого автора; определены диалектные, разговорные, редкоупотребляемые лексические элементы в художественных текстах; выделенные элементы сопоставлены с соответствующими единицами в современном украинском литературном языке и украинских диалектах.

Анализ жизненного и творческого пути поэта полностью подтверждает, что он является представителем слобожанского говора. Изучение языка произведений Якова Щоголева позволило выделить группу разговорно-диалектной и редкоупотребляемой лексики, которая объединяет две подгруппы: 1) слова, зафиксированные современными лексикографическими трудами; 2) слова, отсутствующие в словарях.

Ключевые слова: диалектная лексика, разговорная лексика, лексема, внесловарная лексика, Слобожанщина.

Tyschenko L. M. The vocabulary of Iakiv Schoholev's poems within ukrainian lexicography

The detailed study of a variety of layers dialect, colloquial, rarely used vocabulary based on all possible sources is an important component of the linguists' scientific work. The texts of fiction can serve as one of the additional sources of this study. From this perspective, first of all the works of local writers attracted the researchers' attention. In this paper the author made an attempt to explore the dialect, colloquial, rarely used vocabulary in the poetic heritage of famous Ukrainian artist Iakiv Schoholev.

The realization of this aim was accomplished through the following tasks: to outline the main milestones of the poet's life (to elucidate the genesis and sources of the Iakiv Schoholev's language creativity); to accomplish a contextual analysis of the author's poetry language; to define dialectal, colloquial, rarely used lexical elements in literary texts; to compare the elements with correspondences in modern Ukrainian literary language and Ukrainian dialects.

In general, the analysis of the poet's life and creative path fully confirms that he was a representative of the Sloboda Ukraine dialect. The study of the language of Iakiv Shchoholev's works made it possible to single out a group of colloquial dialect and rarely used vocabulary, which combine two distinct subgroups in its composition: 1) words recorded in modern lexicographic works; 2) words missing from the dictionaries which are available today. The analyzed lexical group is represented in the Iakiv Schoholev's works in various parts of speech. The most common is the group of nouns: *плік* – military skirmish, *чєрвїнь* – flush in the face, *врѳдниця* – a beauty (issued only 48 units), adjectives and verbs are recorded equally – 7 units, for example, *завладати* – to seize, *впинатися* – to resist, *улонитись* – to lean face to face; *чарний* – charming, *циновий* – tin, *дїтський* – belong to children. Three adverbs are also fixed: *теперички* – now, *округи* – around, *в одділі* – separately, two prepositions: *повзбіг* – pass, *округ* – around, and also one gerund: *хилляючись* – staggering.

Besides lexical features, the phonetic and morphological features are traced in the Iakiv Schoholev's works and to certain extent they can characterize Sloboda Ukraine dialects.

Key words: dialect vocabulary, colloquial vocabulary, lexical item, extralexicon vocabulary, Sloboda Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2017 р.

Прийнято до друку 02.06.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.

ОНОМАСТИЧНІ СТУДІЇ

О. Л. Кравченко (Старобільськ)

УДК 811.161.2:655.41

ДЕНОТАТИ АЛЮЗІЙ У НАЗВАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВИДАВНИЦТВ

Назва видавництва в більшості випадків ідентифікує його власника, місце розташування, продукцію за функціональним призначенням, знаковою природою інформації тощо. Використання в найменуваннях видавничих осередків алюзій дозволяє конкретизувати їхні характеристики, завдяки широкому конотативному полю зацікавити читача, вплинути на його емоційну сферу. Інакше кажучи, якщо в художньому творі натяк на літературний, історичний, міфологічний чи політичний факт, закріплений у текстовій культурі або в розмовній мові, створює підтекст, то такі вказівки в назвах видавництв готують читачів до знайомства з їхнім репертуаром. Незважаючи на актуальність розвідки, її предмет не потрапляв до уваги українських дослідників видавничої справи. Джерельною базою дослідження стали стаття дописувача культурно-видавничого інтернет-проекту „Читомо” А. Івашиної „Як найвідоміші українські видавництва отримали свої назви”, у котрій вона пояснила наймення шістьох українських видавництв; відомості про назви компаній, розміщені на їхніх сайтах, інтерв'ю засновників видавничих осередків.

Мета статті полягає в з'ясуванні та систематизації денотатів алюзій у номінаціях сучасних українських видавничих осередків.

Указівки в назвах українських видавництв групуємо за такими тематичними джерелами:

- 1) топоніми;
- 2) міфологічні й біблійні реалії;
- 3) реалії соціокультурних традицій українського етносу;
- 4) художня література;
- 5) антропоніми;
- 6) космоніми.

Найбільш уживаними непрямыми відсиланнями є топоніми, що входять до назв видавництв: „Азимут-Україна”, „Балтія-Друк”, „Брама-Україна”, „Вільна Україна”, „Волинь”, „Галицька видавнича спілка”, „Дике Поле”, „Дніпро”, „Карпати”, „Надстир'я”, „Поділля”, „Полтава”. „Полтавський літератор”, „Сіверянська думка”, „Таврія”, „Центр Європи” тощо. Їх використання маркує видавництва за територіальною приналежністю. Серед цієї групи виділяємо компанії, наймення яких відсилають до менших географічних об'єктів, – „Ярославів Вал”, „Кальварія”. Номінація першого видавництва постала за назвою вулиці, що виникла у XII ст. як дорога попід міським валом, насипаним за часів

Ярослава Мудрого. Апеляція до історії України не випадкова – видавничий осередок, очолюваний М. Слабошпицьким, зосереджений на публікації історичної літератури, документально-публіцистичних творах, сучасної прози й поезії. „Чимало з видань – книжки авторів, що проживали або проживають у світовій українській діаспорі” [Ярославів Вал].

Якщо „Ярославів Вал” викликає стійкі асоціації з Києвом, то для „прочитання” наймення „Кальварія” потрібні ширші фонові знання. У статті „Як найвідоміші українські видавництва отримали свої назви” А. Івашина докладно пояснює походження назви: „Поширеним є використання слова *Calvaria* в значенні Голготи – місця розп’яття Христа на лисій горі, призвело до того, слово „кальварія” стало досить поширеним топонімом у християнських (передовсім, католицьких країнах), який може мати дуже різні значення: пагорб із хрестом нагорі; лиса гора; площа на такій горі чи вулиця до неї (наприклад, площа і вулиця на вершині Монмартра в Парижі); каплиця або цілий цвинтар (наприклад, в Ужгороді цвинтар має назву Кальварія); монастирські комплекси (наприклад, Кальварія-Зебжидовська в Польщі); містечка (у Литві, Словаччині, Білорусі); місцевість у Палестині, де розташована Голгота; просто як назва католицьких святих місць (монастир, каплиця, церква)” [Івашина 2015]. Як далі в статті запевняє автор, обираючи назву, засновник видавництва П. Мацкевич не знав її етимології, а віддав їй перевагу через топонім у Львові, у якому розмістився його видавничий осередок. Львівська Княжа гора в XVII ст. називалася Кальварією, або Лисою горою, й розташовувалася поблизу Замкової гори, де під керівництвом Лева Даниловича було збудовано Високий замок (до речі, який дав назву відомій в Україні газеті).

Широко використовують українські видавці найменування, тематичними джерелами яких є біблійні й міфологічні реалії. До перших відносимо „Апостол”, „Країна ангелів”, „Місіонер”, до других – „Велес”, „Кайрос”, „Кий”, „Кліо”, „Либідь”, „Пегас”, „Перун” тощо. Застосування в номінаціях тематичних джерел на базі універсальних біблійних концептів маркує їхню продукцію за функціональним призначенням. Скажімо, завдання „Апостола” – „допомогти парафіяльним священикам оживити свої парафії через євангелізаційні та біблійні публікації, матеріали для праці з молоддю та молитовними групами при церквах. Готуємо до друку книги, доступні за змістом для людей будь-якого віку і з різним рівнем освіти, які розпалюють любов до Бога, до Церкви та оживляють віру” [Наш колектив]. У „Словнику української мови: в 11 т.” подано три значення цього слова, два з яких пов’язані з основною книгою християнства: „1. Згідно з євангельськими переказами – кожний із дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення. ... 3. Церковна книга, що містить «Діяння апостолів» і їх «Послання»” [СУМ 1970: 55].

Інший приклад – видавництво та друкарня Отців Василіян „Місіонер”, що провадить видавничу діяльність Василіянського Чину з XVI – XVII ст. [Історія]. Тлумачення назви видавничого осередку – „проповідник, якого посилає церква для релігійної пропаганди серед іновірних і навернення їх до своєї віри” [СУМ 1973: 748] – відбито в його продукції, класифікованій за категоріями „Святе Письмо та біблійне богослов’я”, „Богослужбова література”, „Філософсько-богословські праці”, „Духовність”, „Твори Римських архиєреїв”, „Проповіді”, „Сучасна богословська думка”, „Енцикліки”, „Катехитична література” та ін.

Невідповідність алюзійності назви видавничому репертуару спостерігаємо лише в „*Країні ангелів*”, оскільки видавництво випускає дитячу періодику нерелігійного характеру. Номінація виникла на основі переносного значення слова „янгол”.

Незвичне поєднання міфології й християнства демонструє видавництво Інституту релігійних наук св. Томи Аквінського в Києві: давньогрецький теонім Кайрос використано для назви видавничого підрозділу, котрий видає „українською, російською та польською мовами багато книжок євангелізаційного та катехитичного характеру” [Видавництво Кайрос]. Однак при більш ґрунтовному дослідженні з’ясувалося, що поняття „кайрос” органічно увійшло в християнське вірування. Якщо в давньогрецькій міфології Кайрос уособлював щасливу мить, він посилав „людям найкращий час, момент виповнення надій і очікувань” [Данканіч], то в християнській традиції наповнення поняття „кайрос” стало більш глибоким. Проаналізувавши сутнісні аспекти вчення про „кайрос” у контексті історіософської концепції П. Тіллха, А. Данканіч пише: „У народженні Ісуса Христа учений убачає кайрос, котрий виповнився й котрий є констеляцією остаточного одкровення. Кайрос Ісуса як Христа здолав фатальну відчуженість людини від творця й фатальний поділ світу на сакральний і профанний” [Данканіч]. Отже, назва видавничого осередку виправдана.

Більш поширені в аналізованій групі назв міфологічні персонажі. Так, видавництво „*Кліо*” отримало свою назву за іменем однієї з дев’яти муз, яку вважали покровителькою історії. Її зображували зазвичай „із сувоєм та грифельною паличкою в руках” [САМ 2015], що й відбито в логотипі видавництва. Як зазначено на сайті компанії, вона спеціалізується на вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці, світовій інтелектуальній класиці, прагнучи „створювати книжки, які задовольняють інтелектуальні та духовні запити найвибагливіших читачів” [Про видавництво 2].

Відсиланням до легендарного засновника Києва незмінний директор видавництва „*Кий*” З. Каменецька окреслила його завдання – „підготовка та видання культурологічних, архітектурно-історичних досліджень та нарисів про столицю України та видатних киян” [Про нас 1].

Компанія „Велес”, названа за ім’ям слов’янського бога музики, мистецтва, поезії, підземного світу, якого вважали опікуном худоби та який асоціювався з багатством і магічними силами світу духів, за аналогією до попередніх видавництв випускає класику української літератури, книги світової й української культурної спадщини, нормативно-правові видання.

Цікаве пояснення алюзії знаходимо на сторінці сайту „найстарішого та найпатріотичнішого видавництва України” „Перун”: „Згідно зі слов’янською міфологією, Перун – це бог блискавки й грому. Перун був головним божеством Київської держави й символом державного єднання, «бог над богами». Культ Перуна дуже давній, але й сьогодні символізує могутність та силу. Тому назва нашого видавництва не випадкова, адже тут працюють люди, які віддані своїй справі та створюють насправді якісні та цікаві видавання, «кращі з кращих»» [Про нас 2].

В окрему категорію виділяємо видавництва, назви яких відсилають до соціокультурних традицій, котрі ввібрав український етнос і котрі вплинули на специфічний національний спосіб пізнання світу: „Видавництво СКІФ”, „Дуліби”, „Каяла”, „Літопис”, „Оріяна”, „Оріяни”, „Оріяна-нова”, „Січ”, „Хортиця” тощо. Такі номінації підказують тематичний напрям видавничої продукції. Наприклад, київське видавництво М. Гримич „Дуліби”, що запозичило назву в одного з великих племен східних слов’ян, „спеціалізується на виданні сучасної української літератури та наукових і науково-популярних праць історико-етнологічного спрямування” [Про видавництво 1]. Молодий київський видавничий осередок „Каяла”, назва якого відсилає до річки, згадуваної в Іпатіївському зведенні та „Слові о полку Ігоревім”, засноване 2015 р. Т. Ретивою „в рамках Арт-літ салону «БРИКОЛАЖ»”, публікує „стародавні й сучасні непересічні тексти: художню прозу, науково-історичні праці, сучасну поезію, есеїстику, нон-фікшн і белетристику” [Об издательстве].

Зазначену тенденцію, щоправда, не простежуємо в найменуванні „Видавництво СКІФ”, котре спеціалізується на виданнях для дозвілля: „Мета видавництва – відкривати людям можливості для творчого проведення дозвілля, розвитку й натхнення, створюючи різноманітні книги і забезпечуючи їх доступність. Наша продукція – книжки з рукоділля для дітей і дорослих різних напрямків: декупаж, бісероплетіння, оригамі, паперова пластика, ліплення, ганутель, амігурумі, фільц, витинанка, архітектурне оригамі, квілінг та інше” [Про видавництво 3].

Популярними серед українських письменників-видавців є натяки на явища літературного процесу, що визначають типологічну характеристику видавничої продукції за функціональним призначенням. Назвою „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” директор видавництва І. Малкович спрямовує до оповідання „Грицева шкільна наука” І. Франка. Компанія,

що розпочала свою діяльність з „Абетки”, спеціалізується на художній дитячій літературі. В інтерв’ю газеті „День” І. Малкович пояснив зв’язок з творчістю І. Франка так: „Колись у Нижньому Березові [батьківщина видавця. – О. К.] побував Іван Франко – заїжджав сюди, коли їхав з Коломийської тюрми. У своїй біографії Франко згадує, що чоловік на прізвище Арсенич урятував його від голодної смерті. Арсенич – прізвище моєї мами. Виходить, що це був мій далекий родич. До Франка в мене завжди особливе ставлення. І, мабуть, коли реєстрував видавництво, у пам’яті зринув його твір” [„А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА”].

У вірші „Зелений пес” С. Руданського запитання про зеленого пса стало приводом для знайомства, а, як зазначають засновники видавничого осередку брати Капранови, „ми, власне, і знайомимо читачів з письменниками” [Івашина 2015].

Тематична атрибуція „Видавництва Старого Лева” – поєднання натяку на літературний твір, щоправда, не вельми відомий пересічному читачеві, та вказівки на назву міста. На основі „Казки Старого Лева” засновниця видавництва поетеса М. Савка написала легенду, у котрій розкрила читачам вигаданий персонаж: „Звідусіль, де б не мандрував, Старий Лев привозить до Львова казки та різноманітні оповідки. А бував він у великих і зовсім крихітних країнах, багатих та цілком убогих, знайомився з кращими казкарями світу і кожну нову казку віз із собою сюди, до міста свого прапрапрапрапрапрадіда Лева. Він усе це колекціонує – так-так, хтось збирає марки чи фантики, а Старий Лев – казки.

О, в нього неймовірно велика колекція! А зберігає їх він у просторій залі свого помешкання. Саме тут знаходиться найдивовижніша колекція казок з усіх, які існують на світі. У бібліотеці Старого Лева тисячі казкових скриньок з темного горіхового дерева, в яких мешкають різні-прерізні казки. Лев уже навіть збився з ліку!!!

Та якось Старому Левові стало сумно від того, що ніхто інший не бачить його колекції, не знає про його неймовірні пригоди, зустрічі з надзвичайно цікавими письменниками – і він вирішив видавати книги для дітей, а в них розповідати про свої пригоди і знайомити дітей зі своїми друзями” [Хто такий].

Прикладом вторинної алюзії є назва видавничого осередку „Урбіно”, тематичними джерелами якої є хрематонім й топонім. Найменування відсилає читачів до літературного угруповання „Урбіно”, створеного в Харкові в 1924 р. Його представники, своєю чергою, використали назву італійського міста, що розквітло за доби Високого Відродження і в котрому народився Рафаель Санті.

До літературних алюзій відносимо номінації тих видавництв, в основі яких лежать антропоніми – імена або прізвиська письменників, наприклад „Каменярь”, „Видавництво імені Олени Теліги”.

Нечасто використовують відсилання до антропонімів: „Амадей”, „Софія”, „Герда” тощо. У назви багатьох видавництв винесено

ім'я / прізвище їхніх засновників: „Видавець Вадим Карпенко”, „Видавництво Валерія Падяка”, „Видавництво Жупанського” тощо. У цьому аспекті непрозорим видається наймення „Лаурус”, що означає латинську назву лаврового дерева. Номінація видавництва мотивована тим, що „лавровий вінок для героїв збігається із прізвищем засновниці й натхненниці видавництва Поліни Лаврової” [Івашина 2015]. Або: назва видавничого осередку „ПАІС” – аббревіатура імені і прізвища засновника Ігоря Паславського та його дружини. З номінацій деяких компаній, що відносимо до цієї групи, можна зрозуміти їхню спеціалізацію: „Навчальна книга – Богдан”, „Мультимедійне видавництво Стрельбицького”. До цієї ж категорії зараховуємо видавничі осередки, наймення котрих дублює назви навчальних закладів, при яких вони функціонують: „Видавництво ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»”, „Видавництво Львівської політехніки”, „Видавництво МАУП” тощо.

Рідко вживані в назвах сучасних українських видавництв тематичні джерела-космоніми: „Пульсари”, „Третя планета”, „Чумацький Шлях”. Найменування не вказують на спільність видавничого продукту, скажімо, „Третя планета” розробляє комп’ютерні ігри для дітей, „Чумацький Шлях” випускає довідкову й навчальну літературу з іноземних мов.

Директор університетського видавництва „Пульсари” Л. Копань у ювілейній статті „Я не про весілля...” так пояснює його назву: „Не космічні зонди запускаємо. Проте кожен з нас генерує добро людське, випромінюючи енергію думки” [Копань]. Пульсарями називають „космічні об’єкти, радіовипромінювання яких має характер коротких періодичних імпульсів” [СУМ 1976: 387]. На нашу думку, діяльність компанії нагадує пульсар – видається небагато книг, проте кожен вихід – а це „здобутки людського розуму й таланту” – знакова подія в українському видавничому просторі.

Отже, основними денотатами алюзій у назвах сучасних українських видавництв є топоніми, міфологічні й біблійні явища, рідше – явища літературного процесу, антропоніми й космоніми. Указівки на культурні й історичні факти створюють яскраві, виразні назви, визначають місце розташування видавничого осередку, маркують видавничу продукцію за функційним призначенням. Перспективи дослідження полягають у з’ясуванні всіх тематичних джерел номінацій сучасних українських видавництв.

Література

„А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” – „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” – академия детской мечты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/35041>; **Видавництво Кайрос** – Видавництво Кайрос [Електронний ресурс] / Кайрос : [сайт]. – Режим доступу: <http://tomainstytut.org/vidavnictvo#>; **Данканіч** – Данканіч А. Кайрос в теології Пауля Тілліха [Електронний ресурс] / Артем Данканіч. –

Режим доступу : file:///C:/Users/123/Downloads/gileya_2013_74_100.pdf;
Івашина 2015 – Івашина А. Як найвідоміші українські видавництва отримали свої назви [Електронний ресурс] / Анастасія Івашина. – Режим доступу : <http://www.chytomo.com/fetysh/yak-najvidomishi-ukraiinski-vidavnictva-otrimali-svoii-nazvi>;
Історія – Історія / Видавництво та друкарня Отців Василіян „Місіонер” : [сайт]. – Режим доступу : http://missioner.com.ua/index.php?level_path=0-5;
Копань – Копань Л. Я не про весілля... [Електронний ресурс] / Університетське видавництво Пульсари : [сайт]. – Режим доступу : http://www.pulsary.com.ua/shop/index.php?id_cms=12&controller=cms&id_lang=1;
Наш колектив – Наш колектив [Електронний ресурс] / Апостол : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.apostol.if.ua/index.php/pro-nas>;
Об издательстве – Об издательстве [Електронний ресурс] / Каяла : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.kayalapublishing.com>;
Про видавництво 1 – Про видавництво [Електронний ресурс] / Видавництво Дуліби : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.duliby.com.ua/pro-vidavnitstvo>;
Про видавництво 2 – Про видавництво [Електронний ресурс] / Товариство „Видавництво «Кліо»” : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.clio.in.ua/?info=1>;
Про видавництво 3 – Про видавництво [Електронний ресурс] / Видавництво Скіф : [сайт]. – Режим доступу : <http://publisher.in.ua/about>;
Про нас 1 – Про нас [Електронний ресурс] / Видавництво КИЙ : [сторінка у Facebook]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/about/?ref=page_internal;
Про нас 2 – Про нас [Електронний ресурс] / Видавництво Перун : [сайт]. – Режим доступу : <http://perun.com.ua/index.php/informatsiya-2/pro-nas>;
САМ 2015 – Словник античної міфології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/slovmyth/slovmy06.htm>;
СУМ 1970 – Словник української мови: в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.;
СУМ 1973 – Словник української мови: в 11 т. – / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.;
СУМ 1976 – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 7. – 723 с.;
Хто такий – Хто такий Старий Лев? [Електронний ресурс] / Видавництво Старого Лева : [сайт]. – Режим доступу : <http://starylev.com.ua/old-lion/about>;
Ярославів Вал – Ярославів Вал [Електронний ресурс] / yakaboo : [сайт]. – Режим доступу : http://www.yakaboo.ua/ua/book_publisher/view/685856/#.WREGwojyIU.

Кравченко О. Л. Денотати алюзій у назвах сучасних українських видавництв

У статті визначено та систематизовано натяки в номінаціях сучасних українських видавничих осередків за такими тематичними джерелами, як топоніми, міфологічні та біблійні реалії, реалії соціокультурних традицій українського етносу, художня література, антропоніми, космоніми. З’ясовано, що найбільш уживаними непрямыми відсилання є топоніми. Рідко застосовують у назвах сучасних

українських видавництв тематичні джерела-космоніми. Помічено, що літератори-засновники видавничих компаній віддають перевагу назвам, які відсилають до явищ і постатей українського літературного процесу. Іноді спостерігаємо вторинну аллюзія або поєднання натяку на літературний твір і вказівки на назву міста.

Указівки на культурні й історичні факти створюють яскраві, виразні номінації, визначають місце розташування видавничого осередку, маркують видавничу продукцію за функціональним призначенням. Подекуди спостережено невідповідність аллюзійності назв репертуару видавництв. Перспективи дослідження полягають у з'ясуванні всіх тематичних джерел номінацій сучасних українських видавництв.

Ключові слова: видавництво, назва, видавнича продукція, функціональне призначення.

Кравченко Е. Л. Денотаты аллюзий в названиях современных украинских издательств

В статье определены и систематизированы намеки в номинациях современных украинских издательских центров. Указания в номинациях сгруппированы по таким тематическим источникам, как топонимы, мифологические и библейские реалии, реалии социокультурных традиций украинского этноса, художественная литература, антропонимы, космонимы. Выяснено, что наиболее употребляемыми косвенными отсылками выступают топонимы. Их использование маркирует издательства по территориальной принадлежности. В этой группе мы выделяем компании, наименования которых отсылают к меньшим географическим объектам.

Замечено, что литераторы, основывающие издательские компании, отдают предпочтение названиям, которые отсылают к явлениям и писателям украинского литературного процесса. Иногда наблюдается вторичная аллюзия, соединение намека на литературное произведение и указания на название города. Редко используются в названиях современных украинских издательств тематические источники-космонимы.

Указания на культурные и исторические факты создают яркие, выразительные наименования, определяют местоположение издательского центра, маркируют издательскую продукцию по функциональному назначению. Наблюдается несоответствие аллюзийности названий репертуару издательств „Ангелочек” „Издательство СКИФ”, „Чумацкий Путь”. Перспективы исследования состоят в выяснении всех тематических источников номинаций современных украинских издательств.

Ключевые слова: издательство, название, издательская продукция, функциональное назначение.

Kravchenko O. L. Denotation allusion in the title modern Ukrainian editions

The article defines and systematizes hints in the nominations of modern Ukrainian publishing centers. Instructions in the nominations are grouped by such topical sources as toponyms, mythological and biblical realities, the realities of the socio-cultural traditions of the Ukrainian ethnos, fiction, anthroponyms, cosmonyms. It was found out that toponyms are the most used indirect references. Their use marks publishers on a territorial basis. In this group, we select companies whose name refers to smaller geographical objects.

It is noticed that the writers who founded publishing companies prefer names that refer to phenomena and writers of the Ukrainian literary process. Sometimes there is a secondary allusion, a combination of a hint of a literary work and an indication of the name of the city. Seldom used in the names of modern Ukrainian publishers are thematic sources-cosmonyms.

Instructions on cultural and historical facts create bright, expressive names, determine the location of the publishing center, mark publishing products for functional purposes. There is a discrepancy between the allusiveness of the names to the repertoire of the publishing houses „Angel”, „SKIF Publishing House”, „Milky Way”. Prospects of the research are to find out all the thematic sources of the nominations of modern Ukrainian publishers.

Key words: publishing house, name, publishing production, functional purpose.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2017 р.

Прийнято до друку 13.05.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Должикова Т. І.

С. С. Флорінська (Кропивницький)

УДК 81'373.2

**СТАТУС ЗООНІМА В ОНОМАСТИЧНІЙ
СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТ
(на матеріалі Кіровоградської області)**

Про виняткове місце зооніма серед інших власних назв зауважували такі мовознавці, як П. Чучка, М. Сюсько, М. Торчинський, С. Ковтюх, О. Кирилюк, Д. Бучко та ін. Проте на сучасному етапі розвитку лінгвістики немає ґрунтовних і повних розвідок у питанні статусу зооніма, зокрема й на функційному рівні в межах регіонів України. Відсутні також дослідження ознак і функцій іменувань тварин у системі власних назв української мови.

Мета публікації – проаналізувати та систематизувати наявні в сучасному мовознавстві концептуальні підходи до статусу зооніма,

а також подати комплексний аналіз основних ознак і функцій зоонімів на прикладі матеріалу, зібраного в межах Кіровоградської області. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) уточнити лінгвістичний статус кличок тварин в онімному просторі; 2) визначити провідні ознаки та функції цього класу власних назв, зокрема й визначити різницю між антропонімами та зоонімами.

Ономастична система української мови не є монолітною. Серед одиниць, які функціонують у цій системі, науковці зазвичай виділяють дві основні групи: антропоніми (імена людей) і топоніми (географічні назви) [Карпенко 1991: 81]. Наразі ця класифікація є досить вузькою й не охоплює всю різноманітність системи власних назв, тому існують розширені класифікації онімів, наприклад, М. Кочерган, окрім антропонімів і топонімів, виокремлює такі власні назви:

- теоніми – назви божеств;
- зооніми – клички тварин;
- астроніми – назви небесних тіл;
- космоніми – назви зон космічного простору тасузір'їв;
- хрононіми – назви відрізків часу, пов'язані з історичними подіями);
- ідеоніми (назви об'єктів духовної культури);
- хрематоніми (назви об'єктів матеріальної культури) [Кочерган 2005: 187].

Оскільки зооніми належать до ономастичної системи, то вони мають низку спільних рис, притаманних усім онімам:

- а) наявність індивідуалізувальної та ідентифікаційної функцій;
- б) соціальний характер, залежність від позамовних чинників;
- в) предметність – тісний зв'язок з об'єктом, який вони називають;
- г) часткове звуження семантики – часто значення оніма можна встановити тільки з контексту;
- г) національний колорит;
- д) інтернаціональний характер.

На думку В. Супрун, ядром онімного простору є антропоніми. Порівняно з ними визначається онімічність інших власних назв. Зооніми автор кваліфікує як антропонімоподібний розряд, що займає поряд з міфонімами, теонімами та ін. навколоядровий простір [Супрун 2000: 6].

Підтвердженням думки про самотійність класу зоонімів є, насамперед, наявність чітких ознак, що відрізняють їх від інших різновидів власних назв, зокрема від антропонімів. Адже імена людей зазвичай виражені іменниками, а для зоонімів характерними є також субстантивовані прикметники, дієслова, вигуки, звуконаслідувальні слова тощо. Так, у межах Середнього Дніпро-Бузького межиріччя ми зафіксували такі клички: корова *Лагідна*, собака *Стій*, півень *Цін-Цін*. До специфічних рис Н. Рядченко також відносить наявність кличок,

не властивих іншим класам онімів не лише в плані словотвору, але й з погляду специфічності кореневих морфем [Рядченко 1994: 78].

Хоча зооніми й становлять „антропонімоподібний розряд”, вони мають низку характерних лексико-семантичних, словотвірно-граматичних і функційних особливостей. Розглянемо ці ознаки.

1. Взаємодія з апелятивною лексикою, тобто утворення на основі зальних назв зоонімів. З цього приводу, професор М. Сюсько зазначає, що „теоретично кожне самостійне слово (і не тільки самостійне) може стати базою для зооніма, але на практиці так не буває. Щоб стати матеріалом для зоонімів, апелятив повинен мати і певні семантичні, і певні формальні особливості, які б дозволили йому увійти в зоонімікон” [Сюсько 1999: 21].

Також мовознавець наголошує на необхідності встановлення відношення зооніма до апелятивної лексики, „яка ... є основним джерелом формування й розвитку системи кличок тварин”, а також простежити „семантичні зв'язки зоонімів і апелятивів, з'ясувати, які саме лексико-семантичні розряди загальних назв виявилися найбільш придатними для іменування тварини і чим зумовлювався цей вибір” [Там само: 3]. Тенденція відапелятивного називання тварин наявна серед усіх класів власних назв тварин, наприклад серед фелінонімів Кіровоградщини побутують такі варіанти: *Абрикос, Вуглик, Принц, Панда, Муха, Танк, Кнопка* і под.

Однак пропріальна лексика, зокрема й зоонімна, має низку відмінних від загальної лексики ознак. Серед них професор І. Ковалик називає такі: 1) індивідуалізувальна та ідентифікаційна функції власних назв суттєво відмінні від генералізувальної функції загальних назв; 2) оніми більшою мірою залежні від позамовних чинників; 3) пропріальна лексика більше реагує на суспільні зміни; 4) словотвірні парадигми власних назв дещо відмінні від парадигм загальних; 5) можливості участі онімів у синтаксичному функціонуванні обмежені; 6) для власних назв (у прямому значенні) не характерна антонімія та ін. [Ковалик 1977: 15 – 16].

2. Наявність найбільш типових кличок для кожного виду зоонімів, незважаючи на лексичну багатогранність та постійне утворення нових кличок. Традиційними для корів Середнього Дніпро-Бузького межиріччя (у територіальних межах Кіровоградської області) є такі клички: *Зорька, Майка, Машка, Марта, Ласунка, Рябушка, Ночка, Манька, Чернушка, Березка*; для кіз – *Марта, Майка, Квітка, Манька, Циганка*; для коней – *Вітер, Стріла, Орлик, Ураган, Гнідко, Гнідий, Мустанг* та ін. Такі власні назви є повторюваними й займають центральне положення у своєму підвиді. Багато з цих кличок наближаються до загальної лексики, їх починають використовувати для позначення тварин цього виду загалом: наприклад, у Великому тлумачному словнику та Академічному тлумачному словнику прослідковуємо деонімізацію таких лексем: *Рябо*

– ...2. розм. Непородистий дворовий або кіт (звичайно рябої масті) [ВТС, АТС]; *Сірко* – 1. Собака (переважно сірої масті) [ВТС, АТС].

У Словнику конотативних власних імен за редакцією Є. Отіна наведено інші лексеми: *Барсик* – ‘усякий кіт, усяка кішка’. *Бобик* – ‘будь-яка собака, часто непородиста’ [Отін 2004: 76, 79].

3. На відміну від інших груп онімів, окрім антропонімів і теонімів, зооніми позначають живих істот. Тому для них характерним є семантичний компонент роду – ‘самець’ – ‘самка’. Відношення до статі визначається за допомогою граматичного роду. При цьому клички тварин жіночого роду частіше утворюються на основі чоловічого. Цю думку підтверджує Н. Дубова, яка зазначає, що „якщо для утворення клички самки використовується слово чоловічого роду, то воно обов’язково за допомогою закінчення чи суфікса буде оформлено як іменник жіночого роду” [Дубова 1980: 149]. Однак існує тенденція й протилежного утворення найменувань тварин – на основі клички жіночого роду утворюється мускулінний дериват, втрачаючи закінчення -а: кінь *Ракет* (від кобили *Ракета*), козел *Май* (від кози *Майя*) і под.

4. Продуктивним способом утворення кличок тварин є субстантивація прикметників. На думку Н. Рядченко, це одна з суттєвих відмінностей зоонімів від інших типів власних назв [Рядченко 1994: 93 – 95]. Цей спосіб характерний і для антропонімів – прізвищ прикметникового типу (на діяхронічному рівні) та прізвищ людей (на синхронічному рівні). У цьому відношенні виявляється спорідненість між антропоніма та зоонімами. Як зазначає П. Портніков, ця близькість виявляється в тому, що „принципи, покладені в основу мотивації кличок під час наділення ними домашніх тварин, є тими ж, що й при наділенні людей прізвищами” [Портніков 1972: 249].

5. У процесі функціонування зооніми утворюють гіпокористичні форми, які використовують поряд з офіційними, паспортними іменами [Рядченко, с. 84]. С. Ковтюх та О. Кирилюк у монографії „Кінонімія в сучасній українській мові: принципи номінації та способи творення” підтверджують цю думку зазначаючи, що „власники часто не можуть пригадати повної офіційної назви, користуючись у процесі спілкування з твариною постійно тільки однією усталеною лексемою, причому вона може мати як повну форму, так і скорочену” [Ковтюх 2010: 26 – 27]. Для прикладу наведемо паспортну кличку собаки *Артеміда*, яка не збігається з її домашньою *Тюша* (*Артеміда* → *Артюша* → *Тюша*), оскільки господарям так простіше її називати.

Окрім питання ідентифікуючих ознак зоонімів актуальним і невирішеним залишається проблема визначення їх функцій. Серед основних для будь-яких онімів традиційно виділяють номінативну; ідентифікуючу; вказівна (дейтична) та культурно-інформативну. До другорядних належать соціальна, емоційна, акумулятивна, експресивна, естетична та стилістична [Бондалетов 1983: 21].

Номінативна, або називна функція – функція називання. Зооніми слугують, передусім, назвами тварин.

Ідентифікуюча функція – зоонім є засобом ідентифікації. Деякі науковці ототожнюють номінативну та ідентифікуючу функцію, однак, на нашу думку, називання суттєво відрізняється від ідентифікації (звертання до конкретного об'єкта), що робить цю функцію однією з домінантних. Як зазначає Н. Артюнова, „ідентифікація передбачає встановлення тотожності об'єкта самому собі при використанні імені в різних контекстах” [Артюнова 1999: 273].

Вказівна функція – розрізнявальна особливість зооніма, здатність вказувати на конкретну тварину, виокремлюючи з ряду подібних. Ця функція подібна до функцій вказівного займенника.

Культурно-інформативна функція – відображення в семантиці зооніма екстралінгвальної інформації про конкретний денотат, тобто прив'язаність до конкретної місцевості, історичної епохи, реалій і под.

Низка другорядних функцій зоонімів характеризують їх у конкретній мовній ситуації, конкретному стилі – розмовному, художньому, діловому та ін.

Отже, зооніми посідають значне місце в ономастичній системі. Клички тварин активно взаємодіють з іменами людей. Власні назви тварин мають низку спільних рис, притаманних усім онімам, попри це їм властиві й диференційні лексико-семантичні, структурно-граматичні й функційні ознаки, притаманні лише цим одиницям. Зооніми як окремий клас онімів виконують номінативну, ідентифікуючу; вказівну (дейтичну), культурно-інформативну, соціальну, емоційну, акумулятивну, експресивну, естетичну, стилістичну та інші функції.

На перспективу плануємо системно дослідити народний зоонімікон Кіровоградської області, зокрема номінаційний, словотвірний, діалектний та інші аспекти.

Література

- Артюнова 1999** – Артюнова Н. Д. Мова і світ людини / Н. Д. Артюнова. – М., 1999. – С. 273 – 293; **Бондалетов 1983** – Бондалетов В. Д. Російська ономастика / В. Д. Бондалетов. – М., 1983. – 244 с.; **Дубова 1980** – Дубова Н. Г. Деякі особливості кличок мисливських собак / Н. Г. Дубова // Питання ономастики. – Вип. 14. – 1980. – С. 145 – 149; **Карпенко 1991** – Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підручник / Ю. О. Карпенко. – К. – Одеса : Либідь, 1991. – 280 с.; **Ковалик 1977** – Ковалик І. І. Про власні і загальні назви в українській мові / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 11 – 18; **Ковтюх 2010** – Ковтюх С. Л. Кінонімія в сучасній українській мові: принципи номінації та способи творення : монографія / С. Л. Ковтюх, О. Л. Кирилюк. – Кіровоград, 2010. – 167 с.; **Кочерган 2005** – Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник / М. П. Кочерган. – 2 вид. – К. : Академія, 2005. – 367 с.; **Отін 2004** – Отін Є. С. Словник

конотативних власних імен / Є. С. Отін. – Донецьк, 2004. – 412 с.; **Портніков 1972** – Портніков П. Т. З уральської зоонімії / П. Т. Портніков // Східнослов'янська ономастика. М., 1972. – С. 210 – 250; **Рядченко 1994** – Рядченко Н. Г. Зооніміка / Н. Г. Рядченко // Російська ономастика і ономастика Росії. Словник. – М.: Школа-прес, 1994. – С. 77 – 78; **Супрун 2000** – Супрун В. І. Ономастичне поле російської мови і його художньо-естетичний потенціал: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 „Російська мова” / В. І. Супрун. – Волгоград. – 76 с.; **Сюсько 1999** – Сюсько М. І. Традиційні і сучасні погляди на природу власного імені / М. І. Сюсько. – Ужгород: УДУ, 1999. – 32 с.

Флорінська С. С. Статус зооніма в ономастичній системі української мови: функційний аспект: (на матеріалі Кіровоградської області)

У статті розглянуто статус зооніма в ономастичній системі української мови на матеріалі Кіровоградської області у функційному аспекті. Визначено низку спільних рис, притаманних усім власним назвам, зокрема й кличкам тварин: наявність індивідуалізувальної та ідентифікаційної функцій; соціальний характер, залежність від позамовних чинників; предметність – тісний зв'язок з об'єктом, який вони називають; часткове звуження семантики – значення оніма можна встановити тільки з контексту; національний колорит; інтернаціональний характер.

Підтверджено думку про самотійність класу зоонімів через присутність чітких ознак, що відрізняють їх від інших власних назв. Проаналізовано характерні ідентифікуючі лексико-семантичні, словотвірні-граматичні та функційні особливості зоонімів. До них віднесено: взаємодію з апелятивною лексикою, тобто утворення на основі загальних назв; наявність найтипівіших кличок для кожного підвиду тварин – корів, коней та інших; характерний семантичний компонент роду – „самець” – „самка”; одним із продуктивних способів утворення кличок тварин є субстантивація; наявне утворення в процесі функціонування гіпокористичних форм.

Зауважено, що актуальним залишається питання визначення функцій власних назв тварин. Розглянуто основні функції зоонімів: номінативну, ідентифікуючу, вказівну та культурно-інформативну. Зазначено, що є другорядні функції власних назв тварин: соціальна, емоційна, акумулятивна та ін.

Ключові слова: ономастика, зоонім, антропонім, функційний аспект, номінативна функція, ідентифікуюча функція.

Флоринская С. С. Статус зоонима в ономастической системе украинского языка: функциональный аспект (на материале Кировоградской области)

В статье рассмотрен статус зоонима в ономастической системе украинского языка на материале Кировоградской области в функциональном аспекте. Определен ряд общих черт, присущих всем собственным названиям, в том числе и кличкам животных: наличие индивидуализуальной и идентификационной функций; социальный характер, зависимость от внеязыковых факторов; предметность – тесная связь с объектом, который они называют; частичное сужение семантики – значение онимов можно установить только из контекста; национальный колорит; интернациональный характер.

Подтверждена концепция о самостоятельности класса зоонимив в связи с присутствием четких признаков, отличающих их от других онимов. Проанализировані характерные идентифицирующие лексико-семантические, словообразовательно-грамматические и функциональные особенности зоонимив. К ним отнесены: взаимодействие с апелятивной лексикой, то есть образование на основе общих названий; наличие наиболее типичных кличек для каждого подвида животных – коров, лошадей и других; характерный семантический компонент рода – „самец” – „самка”; одним из продуктивных способов образования кличек животных является субстантивация; образование в процессе функционирования кличек животных гипокористичних форм.

Замечено, что актуальным остается вопрос определения функций имен животных. Рассмотрені основные функции зоонимив: номинативная, идентифицирующая, указательная и культурно-информативная. Отмечено, что есть ряд второстепенных функций имен животных: социальная, эмоциональная, аккумулятивная и подобные.

Ключевые слова: ономастика, зооним, антропоним, функциональный аспект, номинативная функция, идентифицирующая функция.

Florinska S. S. Place zoonim in onomastic system of Ukrainian language: a functional aspect (based on the Kirovohrad region)

The article deals the plase zoonim in onomastic system of Ukrainian language in a functional aspect (based on the Kirovohrad region). Analyzes existing in modern linguistics conceptual approaches to the status zoonim.

Are determined common features inherent in all proper names, including the names of animals: indyvidualizuvalnoyi presence and identification functions; social character, dependence on extra-linguistic factors; objectivity – a close relationship with the object, which they call; partial narrowing semantics – meaning a proper name can be set only from the context; national character; international character.

Are confirmed idea of class independence zoonims by the presence of distinct characteristics that distinguish them from other proper names. The

analysis identifying lexical-semantic, derivational, grammatical and functional features zoonims. The analysis identifying lexical-semantic, derivational, grammatical and functional features zoonimiv. They counted, interactions with common lexicon ie formation based on common names; the presence of the most common nicknames for each subspecies of animals – cows, horses and others; typical semantic component kind – „male” – „female”; one of the productive formation nicknames way animals are substantivizing; education available in the operation hipokorystychnyh forms.

Noted that the relevant question is defining the functions of proper names of animals. Is carried out consideration main functions zoonims: nominative, identifying, indicatory, cultural and informative. It is noted that there are a number of secondary features its own animal names: social, emotional, accumulative and others.

Key words: onomastic, zoonim, anthroponym, a functional aspect, nominative function, identifying function.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2017 р.

Прийнято до друку 01.06.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

ЛІНГВОДИДАКТИКА

В. Ф. Загороднова (Бердянськ)

УДК 811.111'42

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС

Актуальність обраної теми дослідження зумовлено насамперед зацікавленістю **вивченням мовної особистості як феномену**, що постійно розвивається, є динамічним й інколи непередбачуваним. Людство перебуває в процесі взаємозв'язку, взаємозалежності, взаємовпливі різних країн, народів та їхніх культур, релігій. Консенсус і конфлікт, співпраця і війна складають своєрідні діалектичні пари, спрямованість й інтенсивність яких визначають життєздатність будь-якого людського суспільства. Сьогодні ці процеси в різний спосіб зачепили майже кожную країну. Майже всі етнічні спільноти відчували на собі вплив з боку культур інших народів і в позитивному, і в негативному плані. Це і вплив росту культурних обмінів, прямих контактів між державними інститутами, соціальними групами, громадським рухом й окремими індивідами різних країн і культур. Значне збільшення мігрантів і біженців, викликане військовими діями й економічною кризою, створює додаткові соціальні проблеми – через незнання мови й неповагу до норм і традицій країн, у яких вони перебувають.

У межах пропонованої статті зосереджуємо увагу на осмисленні проблеми формування мовної особистості в іншомовному середовищі, становленні культурної ідентифікації особистості й адаптації в умовах сучасного полікультурного суспільства, вихованні культури толерантних взаємин. Мета статті – привернути увагу читачів до лінгвістичного потенціалу процесу формування мовної особистості в умовах міжетнічного культурного спілкування. Наше дослідження присвячене вивченню формування мовної особистості мігрантів у Федеративній Республіці Німеччині (ФРН) через публіцистичний дискурс. Аналіз лінгвокогнітивної взаємодії ініціатора, автора й адресата медіатексту здійснено на матеріалі одного з авторитетних інформаційно-навчальних журналів Німеччини „Deutsch Perfekt”.

Сучасний німецький публіцистичний дискурс інформаційно-навчальних журналів „Deutsch Perfekt”, „Vitamin de”, „Juma”, „PZ”, „Der Weg”, „Jetzt”, „JAEZ”, „Die Spinne” як сфера буття та взаємодії різних типів мовної особистості має неабияке значення у формуванні мовної особистості в новому середовищі, розвитку суспільної думки в Німеччині, оскільки публіцистика безпосередньо пов'язана з ідеологічною сферою, у якій виражені різні форми суспільної свідомості.

Соціальна функція публіцистики передбачає не тільки важливість поставлених проблем і переконливих фактів, але й соціально-психологічний вплив на читачів. Означена публіцистика покликана виконувати життєво важливу функцію – сприяти громадській злагоді, підтримувати соціальну рівновагу, задовольняти інформаційні потреби мігрантів, біженців. Журнал „Deutsch Perfekt” виконує також і пропагандистську функцію, яка зумовлена настійною необхідністю роз’яснення практичних і теоретичних питань правової, демократичної держави, розуміння загальнолюдських цінностей, питань ментальності німецького народу, історичної минувшини тощо. Освітня функція передбачає донесення до читача знань німецької мови, культури, історії, а також упорядкування відомостей, отриманих з різних джерел, правильне орієнтування в суперечливому потоці інформації.

Предметом дослідження є лінгвокогнітивна взаємодія основних типів мовної особистості в німецькому публіцистичному дискурсі. Об’єктом вивчення слугували інформаційні публікації, мотивуючий матеріал для опанування німецькою мовою, вправи та граматичний матеріал до них, поради й приклади щодо повсякденного спілкування з німцями.

Теоретичну базу дослідження становлять положення, розроблені вітчизняними й зарубіжними вченими: у сфері теорії мовної особистості (Е. Берн, А. Белова, Г. Богін, Л. Виготський, С. Воркачов, І. Голубовська, Н. Голуб, О. Горошкіна, О. Залевська, В. Карасик, Ю. Караулов, М. Ляпон, Л. Мацько, В. Нерознак, В. Паращук, О. Семенюк, Г. Солганик, С. Тер-Мінасова, О. Яшенкова та ін.); у сфері когнітивно-дискурсивного аналізу (Н. Арутюнова, А. Буркхард, Т. ван Дейк, К. Глой, В. Демьянков, З. Йегер, О. Кубрякова, А. Кібрік, В. Кінч, Г. Лерхнер, У. Маас, А. Нойберт, В. Плунгян, М. Юнг та ін.); у галузі мови ЗМІ, зокрема публіцистики (М. Володіна, Т. Добросклонська, М. Желтухіна, К. Камп, Н. Клушина, В. Костомаров, Г.-Г. Люгер, Г. Солганик, Ю. Хойзерман та ін.).

До вивчення мовної особистості зверталися лінгвісти, психологи, лінгводидакти. Учені цікавилися такими проблемами теорії мовної особистості: мовленнєва здатність і комунікативна компетентність мовця; мовленнєва поведінка людини, комунікативні стратегії і тактики; стереотипи мовленнєвої поведінки, мовленнєва паспортизація особистості, мовний ідеостиль людини; типи мовних особистостей тощо.

Точкою відліку в становленні й розвитку концепції мовної особистості розглядаємо першу половину XIX ст. Саме в працях В. фон Гумбольдта й Ф. Буслаєва було висловлено думку про наявність тісного взаємозв’язку між мовою і особистістю, мовою і „духом народу”. Пізніше ця ідея набула розвитку в різних теоретичних підходах й обґрунтування з використання різних емпіричних матеріалів у дослідженнях таких учених: В. Виноградов, Е. Сепір, Л. Вайсгербер, К. Ажеж та ін.

Уперше термін „мовна особистість” почав вживати німецький вчений Лео Вайсгербер. Характеризуючи роль мови, учений виокремлював чотири „іпостасі мови”: актуалізована мова, тобто мовлення як психічний процес і фізичне явище; мовний потенціал кожної особистості (Sprachorganismus); мова як об’єктивне й соціальне утворення (soziales Objektgebilde)); мовна здатність як головна відмінність людського роду (Sprachfähigkeit). Для Л. Вайсгебера основним є третє значення – мова як соціальний феномен, що реалізується як рідна мова (Muttersprache), в умовах якої відбувається формування мовної особистості (die sprachliche Personlichkeit) як члена мовної спільноти (Sprachgemeinschaft).

В. Виноградов також апелював до поняття „мовна особистість”, розглядаючи роль і значення особистості автора й особистості персонажа в художньому творі. Учений зазначає: „...якщо визнати, що не тільки елементи мовлення, але й композиційні прийоми їх поєднання, пов’язанні з особливостями словесного мислення, є суттєвими ознаками мовних об’єднань, то структура літературної мови постає в складнішому вигляді, аніж площинна система мовних відношень Соссюра... А особистість, введена в різні „суб’єктні” сфери, сама об’єднує їх в особливу структуру. Об’єктивно все зазначене можна перенести і на parole („мовлення” за Соссюром), як сферу творчого розкриття мовної особистості” [Виноградов 1980: 62]. Учений звертає увагу на те, що „соціальне знаходимо в особистісному через розкриття всіх структурних оболонок мовної особистості, а опис феномену мовної особистості передбачає врахування базових компонентів, зокрема інваріантних, регулярних, та емоційно виправданої мовленнєвої поведінки з урахуванням психофізіологічних, соціальних і культурних факторів” [Там само: 90 – 91].

Й. Вейсгербер, В. Виноградов вивчали цей феномен у вузькому плані – як мовну особистість, яка формується через рідну мову, мовну особистість автора художнього твору та мовну особистість персонажу твору. О. Леонтьєв у своїх дослідженнях мав на увазі мовця як мовну особистість, творця образу світу, тобто брав до уваги мовленнєвий аспект особистості у процесі взаємодії і спілкуванні з іншими.

До концепцій, що забезпечують цілісність і єдність сучасних освітніх моделей належить концепція „мовної особистості”, заснована на антропологічній лінгвістиці (Е. Бенвеніст, В. фон Гумбольдт) і на структурі мовної особистості, запропонованої Ю. Карауловим. Концептуального вивчення ідея про мовну особистість отримала у ХХ ст., коли термін „мовна особистість” набув ужитку серед науковців. До наукового обігу термін „мовна особистість” увів Ю. Караулов (монографія „Русский язык и языковая личность”. – М., 1989). На думку Ю. Караулова, „мовна особистість – це та наскрізна ідея, яка, як показує досвід її аналізу й опису, пронизує всі аспекти вивчення мови й одночасно руйнує межі між дисциплінами, що вивчають людину,

оскільки не можна вивчати людину поза її мовою” [Караулов 1995: 3]. Учений звертає увагу на те, що „мовна особистість – це людина, наділена здібністю створювати та сприймати тексти, що різняться між собою ступенем структурно-мовної складності, глибиною й точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю” [Там само: 44].

Ю. Караулов, В. Маслова, В. Красних розглядають мовну й мовленнєву особистість і характеризують структурні компоненти мовної особистості. Як зауважує Ю. Караулов [Там само: 119], мовленнєва особистість – це мовна особистість у парадигмі реального спілкування, мовленнєвої діяльності, а мовна особистість – багатошарова й полікомпонентна парадигма мовленнєвих особистостей. Учений характеризує узагальнений тип мовної особистості, що передбачає розмаїття варіантів мовленнєвих особистостей і звертає увагу на такі компоненти: 1) мовна особистість – ніша в предметі (лінгвістики); суб’єкт (той, хто сприйняв, усвідомив світ і відобразив його у своєму мовленні); індивід; автор тексту; носій мови; інформант; пасивний інформант; активний інформант; мовець; мовленнєвий портрет; 2) мовна особистість фахівця-філолога (філологічна особистість); персонаж (художнього твору); конкретна історична особистість; національна (етнічна) мовна особистість; 3) наукова парадигма „людина і мова”; зв’язок „мова – людина”; антропологічна лінгвістика; національна культура; знання мови; знання про мову; мовна картина світу; знання про світ; тезаурус мовної особистості; мовна свідомість; національна свідомість; менталітет народу; ментальний простір (носія мови); асоціативні зв’язки; лексикон внутрішній; лексикон індивідуальний; лексикон мовної особистості; психолінгвістичний експеримент; прецедентний текст [Караулов 1987: 63 – 65].

Ю. Караулов виокремлює три рівні мовної особистості: вербально-семантичний (передбачає для носія нормальне володіння мовою, а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження тих чи тих значень); когнітивний (одинацями якого є поняття, ідеї, концепти, які складаються в кожній мовній індивідуальності в більш або менш упорядковану, систематизовану „картину світу”, що відображає ієрархію цінностей; передбачає розширення значення й перехід до знань, охоплює інтелектуальну сферу особистості, дає досліднику вихід через мову, через процеси говоріння й розуміння – до знань, свідомості, процесів пізнання людини); прагматичний (передбачає мету, мотиви, інтереси, установки й інтенціональності; забезпечує в аналізі мовної особистості закономірний, зумовлений перехід від оцінок її мовленнєвої діяльності до осмислення реальної діяльності у світі. Кожному рівневі властиві свої одиниці, які охоплюють усі одиниці, використані під час навчання мови, розподіляючи їх відповідно до специфіки названих рівнів [Там само: 5].

Кожна мовна особистість продукує різні дискурси. У зв’язку з цим А. Кібрік зазначає, що „текст – модельований об’єкт, не існує автономно,

незалежно, але є основним ланцюжком між комунікантами в процесі їхньої взаємодії й об'єктом, сутнісна природа якого визначена його функцією" [Кибрик 1997: 128 – 145].

Проблема співвіднесеності мови й мовлення, що не втратила актуальності ще з часів В. фон Гумбольдта (антиномія $\epsilon\nu\epsilon\rho\upsilon\epsilon\iota\alpha \leftrightarrow \epsilon\rho\upsilon\omicron\nu$), спонукала учених переосмислити феномен мовної особистості на тлі диференційних ознак *langue* і *parole*, що призвело до вирізнення поняття мовленнєвої особистості як об'єкта вивчення лінгводидактики та теорії мовленнєвої діяльності [Клобукова 1997: 25 – 31].

В. Красних мовною особистістю називає ту „особистість, яка виявляє себе в мовленнєвій діяльності, має деяку сукупність знань і уявлень. Мовленнєва особистість – особистість, що реалізує себе в комунікації, обирає і здійснює ту чи ту стратегію й тактику спілкування, обирає й використовує той чи той репертуар засобів (і власне лінгвістичних, і екстралінгвістичних). Комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, який реально діє в реальній комунікації" [Красных 2002: 22]. В. Красних у монографії „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? (М., 2003), порівнюючи концепції мовленнєвої діяльності Ф. де Сосюра та О. Леонтьєва, доходить висновку про необхідність вирізняти з метою насамперед теоретичного осмислення *homo loquens* чотири поняття, пов'язані з різними іпостасями мовної особистості: 1) „людина, що говорить” – особистість, одним із видів діяльності якої є мовленнєва діяльність, що містить як процеси породження, так і сприйняття мовленнєвих повідомлень; 2) мовна особистість – особистість, що реалізує себе в мовленнєвій діяльності на основі сукупності знань та уявлень; 3) мовленнєва особистість – особистість, що реалізує себе в комунікації, обираючи та реалізуючи ту або ту стратегію й тактику спілкування, яка обирає та використовує той або той репертуар засобів (і суто лінгвістичних, і екстралінгвістичних); 4) комунікативна особистість – конкретний учасник конкретного комунікативного акту, що діє в реальній комунікації.

В. Маслова називає мовну особистість багат шаровою й багатокомпонентною парадигмою мовленнєвих особистостей, а мовленнєву – мовною особистістю в парадигмі реальної комунікації, спілкування, мовленнєво-комунікативної діяльності. На думку вченої, саме на рівні мовленнєвої особистості виявляються національно-культурні особливості мовної особистості та національно-культурна специфіка процесу комунікації – „в особистості на передній план виходить соціальна природа людини, а сама людина є суб'єктом соціокультурного життя” [Маслова 2001: 119]. Одним із засобів перетворення людини в мовну особистість В. Маслова називає соціалізацію в таких її аспектах: процес включення людини в соціальні відносини; мовленнєво-мисленнєва діяльність за нормами й законами етномовної культури; процес засвоєння законів соціальної психології

народу. Дослідниця переконана, що зміст мовної особистості передбачає такі компоненти:

1) ціннісний, світоглядний, компонент змісту виховання, тобто система цінностей, або життєвих смислів. Мова забезпечує первинний і глибокий погляд на світ, утворює той мовний образ світу й ієрархію духовних уявлень, які лежать в основі формування національного характеру та реалізується в процесі мовного діалогового спілкування;

2) культурологічний компонент, тобто рівень засвоєння культури як ефективного засобу підвищення інтересу до мови. Залучення фактів культури мови, яку вивчають, пов'язаних з правилами мовленнєвої та немовленнєвої поведінки, сприяє формуванню навичок адекватного вживання та ефективного впливу на партнера щодо комунікації;

3) особистісний компонент, тобто індивідуальне, глибоке, що є в кожній людині [Там само: 121].

В. Карасик пропонує п'ятиелементне наповнення поняття мовленнєвої організації людини, що співвідноситься з поняттям мовленнєвої діяльності як сутність і прояв: 1) мовна здатність як органічно закладена в людині можливість вербального спілкування, зумовлена її психосоматичними особливостями; 2) комунікативна потреба як адресантність, спрямованість на комунікативні умови, учасників спілкування; 3) комунікативна компетентність як здатність здійснювати спілкування в різноманітних регістрах для втілення своїх комунікативних цілей; 4) мовна свідомість як активне вербальне відображення зовнішнього світу у внутрішньому; 5) мовленнєва поведінка як система свідомих і несвідомих вчинків, через які розкривається характер і спосіб життя людини [Карасик 2004: 24]. Мовною особистістю В. Карасик вважає „закріплений переважно в лексичній системі базовий національно-культурний прототип носія певної мови, <...> складений на основі настанов, пов'язаних зі світосприйняттям, ціннісних пріоритетів і поведінкових реакцій” [Там само: 19].

На думку І. Голубовської, „порівнюючи схеми В. Красних і В. Карасика, можна дійти висновку, що використані в них поняття корелюють у такий спосіб: „людина, що говорить”, мовна особистість (В. Красных) ↔ мовна здатність, мовна свідомість (В. Карасик); мовленнєва особистість (В. Красных) ↔ комунікативна потреба, комунікативна компетенція, мовленнєва поведінка (В. Карасик), <...> поза кореляціями залишилося висунуте В. Красних поняття комунікативної особистості, оскільки воно, по суті, є конкретним виявом мовленнєвої особистості за тих або інших комунікативних обставин і співвідноситься з останньою як часткове із загальним, <...> для потреб етнокультурологічного кроскультурного осмислення *homo loquens* найприйнятнішим видається поняття мовленнєвої особистості через його яскраву культурну маркованість. Виділення ж у рамках мультимовних міжкультурних досліджень поняття комунікативної особистості може

лише термінологічно ускладнити науковий дискурс і заплутати його реципієнта” [Голубовська 2008: 25 – 33].

Отже, оскільки мовна особистість існує в культурі, відображеній у мові, формах суспільної свідомості, поведінкових стереотипах і нормах, предметах матеріальної культури тощо, то визначальна роль **безумовно належить цінностям (концептам смислів) народу, мову якого вивчають**. На нашу думку, для створення ефективної моделі навчання мови учителеві-словеснику необхідно володіти знаннями про багаторівневу організацію мовної особистості, дотримуватися принципів її формування.

У сучасній теорії та методиці навчання мови розвивається ще один напрям – формування „білінгвальної особистості”, поняття якої вчені (Є. Верещагін, В. Костомаров, Л. Красавін, В. Красних, Л. Саяхова, С. Тер-Мінасова, А. Щукін та ін.) визначають як сукупність здатностей людини до спілкування двома мовами на міжкультурному рівні, який розуміють як адекватну взаємодію з представниками інших культур. В аспекті когнітивного підходу важливим є визначення поняття „білінгв”, що подає М. Імедадзе: „...людина, яка володіє на певному рівні двома мовами, тобто індивід, який використовує дві мовні системи з метою спілкування, тобто, коли свідомість спрямована на смисл висловлювання, а форма є засобом” [Імедадзе 1979: 136]. На думку Ф. Бацевича, білінгвальна особистість – „людина, яка володіє двома мовами й почергово (з урахуванням конкретної конситуації) використовує їх у міжкультурній комунікації” [Бацевич 2007: 24].

Є. Верещагін звертає увагу на первинну (для спілкування в межах сім’ї) і вторинну (для зовнішніх ситуацій спілкування) мовні системи й зазначає: „Якщо первинну мовну система певний член сім’ї використовує й в усіх інших ситуаціях спілкування і якщо він ніколи не застосовує іншу мовну систему, то таку людину можна називати монолінгвом. Якщо в деяких ситуаціях спілкування застосовують ще й іншу мовну систему, то людина, здатна вживати для спілкування дві мовні системи, називається білінгвом” [Верещагін 1969: 19]. Поняття „білінгвальна особистість” використовують у психолінгвістиці, міжкультурній комунікації, методиці навчання другої мови (П. Струве, Ф. Бацевич, Н. Бердяєв, Ю. Караулов, Є. Верещагін, В. Костомаров, Л. Красавін, В. Воробйов, В. Красних, Л. Саяхова та ін.).

Нині феномен мовної особистості поширений у мовознавстві, його вивчають дослідники в різних аспектах: Г. Богін (модель мовної особистості як людини, що готова продукувати мовленнєві вчинки, створювати мовленнєві продукти); А. Богуш, С. Трифонова (мовленнєва особистість дошкільника); А. Баранов (семіологічна особистість); С. Воркачев (етносемантична особистість); В. Нерознак (полілектна (загальнолюдська) та ідеолектна особистість (притаманна певній спільноті)); Ю. Караулов (російськомовна особистість); Л. Клубкова, Ю. Прохоров (мовна і мовленнєва особистість); Т. Снитко (мовна

особистість західної і східної культур); В. Карасик (словникова мовна особистість); Т. Кочеткова, О. Сиротиніна (елітарна мовна особистість); О. Біляєв (національно-мовна особистість); Л. Мацько, С. Єрмоленко (національно свідомо україномовна особистість); Л. Скуратівський (духовна мовна особистість); М. Плющ (формування мовної особистості на основі лінгвістичного аналізу художніх текстів); І. Хом'як (вплив середовища на формування національно свідомої мовної особистості), Н. Гальськова, І. Халєєва (вторинна мовна особистість) та ін.

Проте, незважаючи на поширеність цього поняття, дотепер відсутнє єдине узагальнення й осмислення різних його дефініцій. У своїй роботі мовну особистість розглядаємо як збірний образ носія конкретної мови та національно-культурних традицій, що сприймається з позицій певного соціального типу. Варіативні компоненти структури мовної особистості, яку розглядаємо у своєму дослідженні, зумовлені характером і способом відображення дійсності мовної свідомості конкретної спільноти людей і насамперед тим, які форми свідомості характерні членам цієї спільноти, зважаючи на такі важливі елементи: предмет мисленнєвої діяльності (політична, наукова, побутова, класова свідомість), належність суб'єкта свідомості (соціальне, суспільне, особистісне, групове), домінантний принцип, який лежить в основі свідомості (глобальне, демократичне, прогресивне, реакційне).

У період стрімкої глобалізації та швидкісного розвитку міжкультурного спілкування, проблема володіння іноземними мовами стає все актуальнішою. На межі XX – XXI ст. лінгвісти й лінгводидакти зосередили увагу на динамічному вивченні використання мовних і парамовних засобів, що реалізують індивідуально-особистісний, інтенціональний (смысл актуальної спрямованості: потреби, мотиви, цілі), ситуативний аспекти повідомлення. Вивчення науковцями специфіки комунікативної поведінки людей у різних соціальних сферах та особливостей методики формування комунікативної компетентності є нині одним із домінантних напрямів досліджень у соціо- й когнітивній лінгвістиці, лінгвокультурології, аксіологічній лінгвістиці, лінгвістичній концептології, дискурсивній лінгвістиці, комунікативній методиці навчання іноземних мов, когнітивній методиці навчання мови, нарешті, крос-культурному навчанні нерідної мови.

Оскільки наше дослідження присвячене вивченню формування вторинної мовної особистості мігрантів у Федеративній Республіці Німеччині (ФРН) через публіцистичний дискурс, то ми не можемо залишити поза увагою тему мотивів, потреби й цілей здійснення міжкультурної комунікації в німецькому суспільстві.

Мовна особистість існує в культурі, відображеній у мові, у формах суспільної свідомості, поведінкових стереотипах і нормах, предметах матеріальної культури, тому й визначальна роль, безумовно, належить цінностям (концептам смислів) народу, мову якого вивчають. На нашу думку, для створення ефективної моделі навчання мови необхідно

володіти знаннями про багаторівневу організацію мовної особистості, дотримуватися принципів її формування. У сучасній теорії та методиці навчання нерідної мови розвивається напрям – формування „вторинної мовної особистості”. Це поняття тлумачать як сукупність здатностей людини до іншомовного спілкування на міжкультурному рівні, який **розуміють як адекватну взаємодію з** представниками інших культур. Ми погоджуємося з думкою Н. Гальскової, яка зазначає: „...якщо процес становлення вторинної мовної особистості пов’язаний не тільки з оволодінням учнями вербальним кодом іншої мови та умінням її застосовувати практично під час спілкування, але і з формуванням у їхній свідомості „картини світу”, що властива носіям цієї мови як представникам певного соціуму, то навчання нерідної мови має бути спрямоване на залучення учнів до концептуальної системи чужого лінгвосоціуму” [Гальскова 1997: 126]. Поняття „вторинна мовна особистість” використовують у психолінгвістиці, міжкультурній комунікації, методиці навчання другої мови (Н. Гальскова, В. Карасик, О. Леонтович, І. Халєєва), проте однозначного тлумачення не існує. Так, на думку І. Халєєвої, вторинна мовна особистість – це мовна особистість, формування якої відбувається в процесі навчання другої мови, має специфічне трактування, більш вужче, аніж розглянуте в лінгводидактиці, воно базується на залученні через нерідну мову не тільки до вторинної мовної системи інофонної лінгвокультури, але й до концептуальної картини, у межах якої відбувається становлення національного характеру й менталітету носія мови. Отже, вторинна мовна особистість – це сукупність рис людини, яка передбачає оволодіння вербально-семантичним кодом мови, яку вивчають, тобто „мовною картиною світу” носіїв цієї мови, і концептуальною картиною світу, що дає можливість людині зрозуміти нову для неї соціальну дійсність. На нашу думку, формування вторинної мовної особистості дозволяє бути учасниками міжкультурної комунікації. Реалізувати цю мету – це не лише розвивати вміння користуватися відповідною опорною мовною технікою, але й збагачуватись позамовною інформацією, необхідною для адекватного спілкування та взаєморозуміння на міжкультурному рівні.

Безумовно, головною причиною здійснення міжкультурної комунікації є потреба й мотив, „виживання, співпраця з іншими людьми, особистісні потреби, підтримка стосунків з іншими людьми, переконання інших діяти або думати певним чином, здійснення влади над іншими людьми (пропаганда), об’єднання спільнот і організацій в одне ціле, отримання й повідомлення інформації, осмислення світу та нашого досвіду в ньому (у що ми віримо, що думаємо про себе, про стосунки з іншими людьми, про те, що є істинним), виявлення творчої натури та уяви” [Кашкин 2000: 32]. Потреба й мотив справляють значний вплив на ефективність міжкультурної комунікації, що М. Бергельсон характеризує як „комунікацію, за якої комуніканти з різних культур

використовують під час прямого контакту спеціальні мовні варіанти та дискурсивні стратегії. Термін „міжкультурна комунікація” вживають у тих випадках, коли комунікативна компетентність настільки відмінна, що це відображається на комунікативній події” [Бергельсон 2004: 24].

Р. Дімблбі й Г. Бертон об’єднують людські потреби в чотири основні групи: особистісні, соціальні, економічні, творчі. Проте, на думку А. Олянич, „неправильно універсальність потреб людини ставити в залежність від її видів діяльності... не види діяльності характеризують потреби людини... в основі і потреб, і видів діяльності лежить життєдіяльність людини, трудового колективу, суспільства загалом ... потреба в праці є і в робітника, і в композитора, і у власника засобів виробництва, проте це різні потреби... вони є не тільки результатом певних цілеспрямованих дій людини або суспільства. Вони охоплюють весь світ людини: її минуле, теперішнє й майбутнє” [Олянич 2004: 28].

Потреби, інтереси та ціннісні орієнтації є чинниками мотивації дії людини, тобто формування її мотивів як спонук до дії. Мотив – усвідомлене спонукання до дії, яке виникає під час усвідомлення потреб. Мотив як внутрішня спонука відрізняється від зовнішніх стимулів, які є додатковими ланками між потребою і мотивом, це матеріальні та моральні заохочення дій. Залежно від рівня потреб у соціально-орієнтованих гуманітарних дисциплінах розглянуто рівні мотивації:

- мотиви, пов’язані із соціально-економічним питанням (забезпечення життєвих благ; матеріального стимулювання; мотиви покликання; мотиви престижу);
- мотиви, пов’язані з реалізацією передбачених і засвоєних індивідом соціальних норм (громадянські; патріотичні; групової солідарності тощо);
- мотиви, пов’язані з оптимізацією життєвого циклу (соціальної мобільності; подолання рольового конфлікту) [Там само: 35].

Мотиви, як і потреби, організовані ієрархічно. Окремий мотив у певній ситуації може бути домінантним. Дослідники зафіксували для процесу навчання, наприклад, зворотній зв’язок між силою утилітарних мотивів і успішністю та прямий – між науково-пізнавальними і професійними мотивами. Система мотивації динамічна, оскільки змінюється залежно від року навчання, виду заняття, теми й завдань уроку тощо. Отже, найважливіші характеристики мотивації дій – це множинність, ієрархічність мотивів, певна сила і стійкість.

Потреби людини трансформуються й переходять з низького на вищий рівень, так само трансформується її мовлення, різні типи дискурсів: теле- й радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, літературний дискурс, дискурс у сфері паблік рілейшнз, рекламний дискурс, політичний, релігійний дискурси) взаємопроникають один в один. Лінгвісти (Ф. Бацевич, В. Паращук, О. Семенюк) вважають дискурс одиницею, у вигляді якої мовний код функціонує у вербальній

комунікації, а кінцевою реалізацією його і структурою, у яку він втілюється, є текст або „зупинений дискурс”. У комунікативній ситуації дискурс виражається у формі певного жанру. Елементарною й неподільною одиницею дискурсу є мовленнєвий акт або „зупинений мовленнєвий акт”. Мовною формою „зупиненого мовленнєвого акту” вчені вважають речення.

В останнє десятиліття складність і багатоаспектність такого явища, як дискурс певного єдиного процесу, та намагання виокремити основні чинники, що впливають на форми, швидко привели до розвитку окремих напрямів, які вивчають невластиві мовні чинники існування дискурсу. У просторі дискурсивної прагматики виявлено чинники культурного характеру. Так, дискурс на одну й ту саму тему (наприклад, висловлювання співчуття, вибачення з приводу запізнення, ритуальні мовленнєві формули тощо) помітно відрізняється в поняттях власне дискурсивних правил залежно від культури тієї групи, у межах якої цей дискурс сформовано. Вивчення дискурсу з метою побудови ефективної міжкультурної комунікації, де вибудовується архетип певної етнічної свідомості спонукав учених (Р. Сколлон, С. Сколлон, П. Браун, С. Левінсон, Д. Таннен, А. Вежбицька, М. Бергельсон та ін.) звернути увагу на таке явище, як крос-культурний дискурс.

Крос-культурне дослідження дискурсу передбачає виявлення культурно зумовленої картини світу, яка стоїть за розповідями про певну подію, особу, явище тощо з метою побудови архетипу конкретної етнічної свідомості – набору не сформульованих тверджень, які є непорушною презумпцією та на які спирається слухач і доповідач. Проте частіше крос-культурні лінгвістичні дослідження набувають форми зіставного аналізу мовлення представників двох культурно протилежних груп, що користуються одним спільним мовним кодом, наприклад, зіставлення комунікативної поведінки.

Побудова будь-якого дискурсу передбачає урахування принципів, що характеризують комунікативну діяльність, пояснюють вибір мовної форми на основі уявлення про мову (в її комунікативній функції) як про різновид розумової і цілеспрямованої діяльності людини: принцип ввічливості (П. Браун, С. Левінсон, 1987 р.); принцип солідарності з комунікативним партнером; принцип автономності та дистанції; принцип кооперації (Г. Грайс, 1975 р.); принцип пріоритету (М. Бергельсон, А. Кібрік, 1981 р.); принцип перспективності або маршрутизації (В. Чейф, 1994; М. Бахтін, 1953 р.); принцип лінеаризації (О. Кібрік, 1999 р.).

Отже, зазначене свідчить про те, що комунікативні процеси розглядають в аспекті тих імпліцитних знань, контекстів і принципів, які регулюють комунікацію, впливають на способи вербалізації в дискурсі. Ці знання, контексти та принципи, не утворюючи смисл, що підлягає висловлюванню, проте істотно впливають на результативну форму мовних конструкцій. Множинність способів висловлювання думок,

які надає мова носієві, свобода, якою володіє той, хто говорить у дискурсі, формальна організація дискурсу в кожній конкретній його частині (під час створення, інтерпретації смислів) порівняно з морфологічними й синтаксичними правилами, не є випадковою, а мотивована зовнішніми, відповідно до значення мовних одиниць, чинниками. Прагматична мотивація мовної форми в дискурсі пов'язана з потребою учасників міжкультурної комунікації погоджувати спосіб вербалізації з релевантними для означеного контексту фоновими знаннями, які утворюють соціокультурний досвід дискурсивної групи, індивідуальним досвідом, контекстом, основними принципами, що регулюють комунікативну діяльність і мовну форму (принципи пріоритету, маршрутизації, лінеаризації інформації), а також принципами, що характеризують інформативну й інтерактивну функції мови (принципи кооперації й ввічливості).

Беручи до уваги публіцистичний дискурс як сферу буття і взаємодії різних типів мовної особистості, ми апелюємо до визначення А. Кібріка і В. Плунгяна. Згадані вчені вбачають дискурс як „процес мовної діяльності та її результат одночасно – а результат і є текстом” [Кибрик 1997: 307 – 323]. Публіцистичний дискурс А. Кібрік вважає одним із видів медійного дискурсу. З позицій медіалінгвістики текст розглядають не лише як лінгвістичне, але і як культурологічне явище, що визначає його як джерело отримання інформації про духовні імпульси й матеріальну сферу людської діяльності.

Публіцистичний дискурс Р. Калажокова називає живим, динамічним, активним, постійно мінливим типом дискурсу. На її думку, він пов'язаний з реальними подіями та явищами, що відбуваються в житті суспільства, відображає конкретні дії в певний проміжок часу. Публіцистичний дискурс обов'язково передбачає діалог між адресатом і адресантом, він впливає, переконує, направляє в певне русло роздумів. Якщо політичний дискурс має на меті переконання аудиторії для отримання влади у сфері політики, то публіцистичний дискурс у цьому сенсі позиціонує себе набагато ширше, адже публіцистика зачіпає різноманітні сфери життєдіяльності людини й суспільства загалом. З. Йегер, наполягаючи на існуванні дискурсу преси як публіцистичного дискурсу конкретного історичного періоду, відносить до нього тексти певної політичної спрямованості, які апелюють до соціально-історичної ситуації, що склалася в конкретний час у суспільстві.

Беручи до уваги позиції вітчизняних і зарубіжних дослідників, ми розглядаємо публіцистичні тексти як результат медійного дискурсу, що передбачає використання журнальних статей політико-економічного, культурного спрямування. Основні засоби публіцистичного стилю розраховані не тільки на повідомлення, інформацію, логічний доказ, але й на емоційний вплив на адресата. Характерними особливостями публіцистичних текстів є актуальність проблематики, політична

образність, гострота та яскравість викладу. Вони зумовлені соціальним призначенням публіцистики, – повідомляти факти, формувати громадську думку, активно впливати на розум і почуття людини. Публіцистичні тексти мають поєднувати експресію і стандарт, містити ідеологічну модальність, специфічний словник, образ автора, ідеологеми, шкалу цінностей, які базуються на опозиції „своє / чуже”.

Література

Бацевич 2007 – Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.; **Бергельсон 2004** – Бергельсон М. Б. Лингвистические методы исследования в области межкультурной коммуникации / М. Б. Бергельсон // Коммуникация : концептуальные и прикладные аспекты : тезисы на II Междунар. конф. РКА. – РКА. СПб., 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.russcom.ru/rca_biblio; **Верещагин 1969** – Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 160 с.; **Виноградов 1980** – Виноградов В. В. Избранные труды / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1980. – 360 с.; **Гальскова 1997** – Гальскова Н. Д. Книга для учителя к учебнику „Итак, немецкий!” / Н. Д. Гальскова. – М. : Просвещение, 1997. – 274 с.; **Голубовська 2008** – Голубовська І. О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен / І. О. Голубовська // Studia Linguistica : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 25 – 33; **Имедадзе 1979** – Имедадзе Н. В. Экспериментально-психологические исследования овладения и владения вторым языком / Н. В. Имедадзе. – Тбилиси, 1979. – 218 с.; **Карасик 2004** – Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.; **Караулов 1987** – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.; **Караулов 1995** – Караулов Ю. Н. Что же такое „языковая личность”? / Ю. Н. Караулов // Этническое и языковое в самосознании. – М. : 1995. – С. 63 – 65; **Кашкин 2000** – Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации : учеб. пособие / В. Б. Кашкин. – Воронеж : Изд-во ВГТУ, 2000. – 175 с.; **Кибрик 1997** – Кибрик А. А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / А. А. Кибрик, В. А. Плунгян // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997. – С. 307 – 323; **Клобукова 1997** – Клобукова Л. П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики / Л. П. Клобукова // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 1. – М., 1997. – С. 25 – 31; **Красных 2002** – Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія : курс лек. / В. В. Красных. – М. : ИТДГК „Гнозис”. – 2002. – 284 с.; **Маслова 2001** – Маслова В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. – М. : Академия, 2001. – 208 с.; **Олянич 2004** – Олянич А. В. Презентационная теория дискурса : монография / А. В. Олянич. – Волгоград : Парадигма, 2004. – 507 с.

Загороднова В. Ф. Формування мовної особистості через публіцистичний дискурс

Статтю присвячено формуванню проблеми мовної особистості в зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці. Зосереджена увага на основних підходах до опису структури мовної особистості. У статті розглянуто поняття „мовна особистість” і „вторинна мовна особистість” з позицій лінгвістики й лінгводидактики. У межах концепції „вторинна мовна особистість” авторка звертає увагу на її особливу модель, що формується в процесі оволодіння другою іноземною мовою. Сконцентровано увагу на аналізі специфічних особливостей „вторинної мовної особистості”. Визначено роль і місце суспільства, мови, культури та літератури як основних соціокультурних детермінант у діалектиці перетворення властивостей індивідуума в якості мовної особистості. Обґрунтовано думку, що мовна особистість – це особистість, охарактеризована з боку впливу належної їй мовної культури на її особистісні якості та ефективність мовленнєвої діяльності як суб’єкта суспільних відносин. Теоретичний аналіз проблем формування мовної особистості дає підстави стверджувати, що основою для становлення такої особистості в сучасних умовах є гуманістична спрямованість, особистісні характеристики, індивідуалізація мовної освіти.

Ключові слова: мовна особистість; рівнева структура мовної особистості; формування вторинної мовної особистості; взаємини між різними моделями вторинної мовної особистості, мовна освіта, особистісно зорієнтована парадигма, білінгвальна освіта.

Загороднова В. Ф. Формирование языковой личности через публицистический дискурс

Статья посвящена формированию проблемы языковой личности в зарубежной и отечественной лингвистике. Сосредоточено внимание на основных подходах к описанию структуры языковой личности. В статье рассмотрены понятия „языковая личность” и „вторичная языковая личность” с позиций лингвистики и лингводидактики. В рамках концепции „вторичная языковая личность” автор обращает внимание на ее особую модель, которая формируется в процессе овладения вторым иностранным языком. Сконцентрировано внимание на анализе специфических особенностей „вторичной языковой личности”. Определены роль и место общества, языка, культуры и литературы как основных социокультурных детерминант в диалектике преобразования свойств индивидуума в качестве языковой личности. Обоснованно, что языковая личность – это личность, охарактеризованная со стороны влияния надлежащей ей языковой культуры на ее личностные качества и эффективность речевой деятельности как субъекта общественных отношений. Теоретический анализ проблем формирования языковой личности дает основания утверждать, что основой для становления такой личности в современных условиях является гуманистическая

направленность, личностные характеристики, индивидуализация языкового образования.

Ключевые слова: языковая личность; уровневая структура языковой личности; формирование вторичной языковой личности; взаимоотношения между различными моделями вторичной языковой личности, языковое образование, личностно ориентированная парадигма, билингвальное образование.

Zagorodnova V. F. Formation of language personality through publicistic discourse

The article overviews the perspective of linguistic personality problem formation in foreign and native linguistics. It also accounts the basic approaches to the description of linguistic personality. The article develops linguistic and linguadidactic approaches to the concepts of linguistic identity and secondary linguistic identity. The article considers the content and structure of the concept of „linguistic personality”.

The author describes the main problems of forming the linguistic personality such as the need for speech development, the improvement of the language (linguistic, psychological, social), mastering of situational forms of speech in the conditions of professional orientation of the study. Language education, and particularly personal aspects of speech culture, plays the most important role in forming the language personality. The task of formation of linguistic personality in the learning process requires a systemic approach to the organization of the educational environment, taking into account factors such as professional orientation of study, encouragement selfeducation, formation of social values, humanitarization of education, versatility of the educational environment, its creative direction. Relying on the secondary linguistic identity theory the author develops the idea of „secondary linguistic identity” model which is, as argued, built in the course of second foreign language acquisition, and the features of which are brought to light and discussed. The correlation of natural and socio- cultural determinants of personality growth is considered side by side with objective and subjective factors of language personality growth in history of European sociocultural environment development. The role and place of society, language, culture and literature are determined as as basic socio- cultural determinants in dialectics of transformation of properties of an individual into qualities of a language personality. On the basis of certain conceptual principles the structural-functional model of forming of modern language personality that displays intercommunications of motivation-aimed, purposeful, processing personal actions and controlled evaluation components in the integral structure of preparation of the language personality is built, that allows to shape a background of levels, criteria and indexes of personality development and readiness to speech activity.

Key words: linguistic personality, multilevel structure of linguistic identity; secondary linguistic identity formation; interaction between different

models of linguistic identity during second foreign language acquisition, language education, paradigm focused on personality, bilingual education.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2017 р.

Прийнято до друку 31.05.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Беценко Тетяна Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Бобух Надія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української та іноземних мов ВНЗ Укоопспілки „Полтавський університет економіки і торгівлі”.

Глуховцева Ірина Ярославна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Глуховцева Катерина Дмитрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Гриценко Світлана Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства, класичної філології і неоелліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гуменюк Наталя Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Загороднова Вікторія Федорівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та методики викладання фахових дисциплін Бердянського державного педагогічного університету.

Карлова Надія Миколаївна – старший викладач кафедри української мови ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Кравченко Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики та видавничої справи ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Кучер Альона Сергіївна – аспірант кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, викладач Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтва.

Найрулін Анатолій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”.

Поістогова Марина Валеріївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАНУ.

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Прокопова Анна Юріївна – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сікора Галина Вікторівна – молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАНУ.

Тищенко Лариса Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет”.

Ткач Людмила Олександрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Флорінська Світлана Сергіївна – аспірант кафедри української мови Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Юсікова Олена Віталіївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАНУ.